

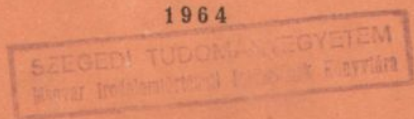
Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE
ÉS A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1964

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1964. LXVIII. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Barta János
Király István
Klaniczay Tibor
Sötér István
Szauder József
Tolnai Gábor

<i>Kocztur Gizella: A magyar szentimentalizmus európai hátteréről</i>	417
<i>Martinkó András: „Magyar” vártól Magyarvárig</i>	425
<i>Mezei József: Gárdonyi pszichologizmusa</i>	449
<i>Szilágyi Péter: József Attila trochaikus verselése</i>	457

Kisebb közlemények

<i>Herepei János: Adalékok Apáczai Csere János ismeretlen munkáihoz. — Bán Imre: Megjegyzések Herepei Jánosnak Apáczai ismeretlen műveiről szóló közleményéhez. — Esze Tamás: Almási Benjámín. Fehér Géza: A fehértvári cenzor 1830–31-ben. — Láng József: Gyulai Pál egy elfelejtett levele a Hölgyfutár szerkesztőjéhez. — Borbély Sándor: Juhász Gyula Atalantája Debrecenben.</i>	478
---	-----

Adattár

<i>Schram Ferenc: Három történeti betlehemes játék</i>	497
<i>József Farkas: Zalka Máté ismeretlen levelei</i>	520

Szemle

<i>Szabolcsi Miklós: Fiatal életek indulója (Bokor László)</i>	537
<i>Klaniczay Tibor: Reneszánsz és barokk (Szigeti József)</i>	540
<i>Mikszáth Kálmán összes művei 27–28. k. (Pusztai Gyula)</i>	549
<i>Rejtő István: Thury Zoltán (Szeverényi Erzsébet)</i>	555
<i>Varga József: Ady útja az „Új versek” felé (Barta János)</i>	558
<i>Renaissance und Humanismus in Mittel — und Osteuropa (V. Kovács Sándor)</i>	561

✱

<i>Dömötör Tekla: Az újkori színjátszás kialakulása Kelet-Európában. — Batsányi János irodalmi munkássága és egykorú képmásai. — Molnár Ákos: Jósolat. — Gyetvai János: Két világ között. — Kner Imre leveleiből. (Tarnóc Marton, Kókay György, Vargha Kálmán, Kovács József, Heverdle László)</i>	563
--	-----

SZERKESZTŐSÉG

Komlowszki Tibor
titkár
V. Kovács Sándor
Rigó László
Varga József

Krónika

<i>Magyar irodalomkutatás a Varsói Egyetem Magyar Filológiai Tanszékén (Csapláros István)</i>	567
<i>A Jókai kritikai kiadás készülő köteteiről (Lengyel Dénes)</i>	569
<i>A Színháztudományi Intézet "Shakespeare Magyarországon,, kiállítása (Oltványi Ambrus)</i>	571
<i>Intézeti hírek (1964. június 1—július 31.)</i>	572

A MAGYAR SZENTIMENTALIZMUS EURÓPAI HÁTTERÉRŐL

Az elmúlt néhány év folyóirattermése azt bizonyítja, hogy egyre intenzívebb érdeklődéssel fordulnak a kutatók az irodalomtörténet kevésbé tisztázott problémái felé. Az első izgalmas felfedező út után, mely az első lelemény esetleges elnagyoltságával is járt, másodjára veszik szemügyre az életművek, stíluskategóriák, irodalmi irányzatok problémáinak rengetegét, s valamennyi fontos kérdés újszerű, árnyaltos megoldásán fáradoznak. Időnként mégis úgy tetszik, mintha a nemzeti és egyetemes fejlődés vizsgálatának esetenkénti, természetes szétválása már magának a felvetett kérdésnek a megoldását is nehezítené —, a szétválás többjelentésűvé s így fogalmilag bizonytalanná tesz kategóriákat, s esetleg akadályozza a nemzeti és egyetemes dialektikus összefüggéseinek helyes kibontását.

A *magyar szentimentalizmus problémái*¹ című tanulmányában Szauder József is erőteljesen hangsúlyozza, hogy az irodalomtörténeti kutatások árnyaltos, hiteles eredményeinek érdekében szélesebb körben, a nemzeti irodalmak szűk köréből kiemelkedve kell első vizsgálódásait elvégezni a kutatónak, hogy ezután visszatérve a nemzetihez, ott gyümölcsöztesse igazán eredményeit. A tanulmány izgalmas lendülete valóban kényszeríti az olvasót arra, hogy szembe-
sítse a magyar és európai szentimentalizmust, s arra is, hogy e szembeállítás eredményeit megfogalmazza.

A megelőző kutatások eredményeit felhasználva Szauder József arra a konklúzióra jut, hogy 1795 előtt szentimentális jelenségekkel találkozunk ugyan a magyar irodalomban, de mint stílusirányzat — a klasszikával ötvöződve — igazán csak 1800—1820 között jön létre, s az elkövetkező évtized már a szentimentalizmus megtagadását, illetőleg a romantika felszárnyalását mutatja. A szentimentalizmus történetének illetően való hazai feltérképezésével teljességgel egyet lehet érteni, mégis az irányzat hazai és európai különbségeit talán éppen ebből a periodizálásból kiindulva, hangsúlyozottabban kellene és lehetne megfogalmazni.

Milyen kérdésekre kell választ adni az európai szentimentalizmus problémáival foglalkozó kutatónak? Természetszerűen meg kell adni az irányzat keletkezésének, genezisének történetét, ami már önmagában bonyolult, összetett feladat. Jelenti az irányzat kronológiai elhelyezkedésének a vázlatát, megelőző, kortási és elkövetkező irányzatokhoz való világnézeti, esztétikai kapcsolatát — a szentimentalizmus esetében a felvilágosodott racionalista világnézethez és a klasszicista, illetőleg romantikus stíluseszményhez való viszonyait.

Minden közremunkáló összetevő egybegyűjtése után lehet elvégezni a legfontosabb munkát — az irányzat definitív értékeit leszögezve, meghatározni szerepét az egyetemes irodalmi fejlődés történetében. Másodjára tehát azt kell eldönteni, hogy világnézeti tartalma vagy stílusújító szerepe a fontosabb, egyáltalán el kell-e vagy lehet-e e két faktort választani. S legfőképpen azt a sokat vitatott kérdést kell megvizsgálni, hogy egészében véve az irányzat béklyózta vagy előrelendítette az irodalmi fejlődést.

¹ SZAUDER JÓZSEF: A magyar szentimentalizmus problémái. ItK 1963. 405—421.

A következőkben a fenti kérdésekre kívánnánk válaszolni, terjedelemből következően inkább csak vázlatyszerűen — semmiképpen sem a teljesség igényével.

Az irányzat európai jelentkezését Richardson érzelmes-morális regényeiben láthatjuk (*Paméla*, 1740; *Clarissa*, 1748; *Sir Charles Grandison*, 1754); s ha csekélyebb jelentőségű szerzőkre nem tekintünk, Rousseau (*Új Heloise*, 1761), Sterne (*Tristram Shandy*, 1762; *Érzelmes utazás*, 1768), Goethe (*Werther*, 1774) regényeiben és a fiatal Schiller vulkanikus drámakitöréseiben (1782—83) inkarnálódik legtisztábban. A polgári szentimentalizmus csúcsvonulata mellett természetszerűen ott találjuk a másodvonulat íróit, alkotásait, s az irányzat gyengéi természetesen e másodvonulat alkotásaiban ütköznek ki inkább. Az angol lírikusok: Young, Gray, Thomson, Goldsmith prózája, a francia Marivaux, Bernardin de Saint Pierre s különösen a német Gessner, Mathisson, Gellert, Miller ebbe a körbe tartoznak. Megjegyzendő, hogy e „másodrangú” írógárda minden egyes műve mélyreható elemzést, bonyolult s árnyalatos disztinkciókat igényelne.

Az mindenestre bizonyos, hogy az 1780—90-es évekre, amikor a hazai szentimentális költészet bontakozni kezd, az európai szentimentalizmus valamennyi remeke készen áll, társadalmi és esztétikai feladatait egyaránt a kellő történeti pillanatban hajtva végre. Schiller nagyszerű értekezése, amely a korabeli „modern” költő problémáit fejtegeti (*A naiv és szentimentális költészetről*) 1795-ben születik, mikor Európa már túl van a nagy forradalom félelmén és tanulságain. Ekkor már a harmadik rend is megrettenve néz korábbi önmagára, a Yorickok, Saint-Preux-k, Wertherék és Moor Károlyok demokratikus szabadosságaira (s tiszta szívvel sorolhatjuk ide az oly sokszor diszkvalifikált Pamélát is). A polgár társadalmi céltudatosságának, egyenlőségkövetelésének élét vette a jakobinus diktatúra, s a magabiztosság helyét az elbizonytalanodás, kiábrándultság és önsiratás foglalja el. Az angol és francia irodalomban a szentimentalizmus korszaka ekkor már lezárult, s a fenti élményből elsősorban az adott nemzeti romantika táplálkozik.

Ahogy a közép-, illetőleg kelet-európai országok irodalmában majdnem minden esetben megismétlődik, egy európai irányzat születése és hazai jelentkezése között több évtizednyi eltérés van (ezt mindegyik, a hazai szentimentalizmussal foglalkozó tanulmány nagyszerűen bizonyítja). Így volt ez a szentimentalizmus esetében is — s ez az eltérés mindig problémákat okoz egy kialakult esztétikai-világnézeti ideál hatása s a hatás pillanatában fennálló történelmi állapot közötti díszharmóniának megfelelően. Az elkésett jelenség szükségszerűen transzponálódik — a transzpozíciót éppen a történelem kényszeríti ki —, s akkor a jelenség már nem lehet az, ami eredetileg volt.

Horváth Károly korábban megjelent tanulmányában² a nemesi szentimentalizmus fogalmát alkalmazza elsősorban hazai irodalmunkra — ezt bizonyos megszorításokkal Szauder József is elfogadja —, amit éppen azért tartunk szerencsésnek, mert jól tükrözi a fogalom tartalmának önnön ellentétébe való fordulását. A polgár értelmi-érzelmi lázadása éppen a nemesi osztály világnézeti-etikai *konvenciói* ellen fordult — mutatis mutandis a nemesi szentimentalizmust és racionalizmust úgy is megfogalmazhatnánk, hogy nemesi antifeudalizmus, amelynek a buktatóit, erős korlátozottságát igen jól illusztrálja a XIX. sz. végéig hazánk története, irodalma.

Horváth Károly is ilyenféle megfontolásokból indul ki, amikor a megkésett klasszika szentimentalizmussal való egybefonódásáról beszél, ehhez azonban az előbbiek értelmében hozzá kell tennünk, hogy nemcsak a klasszika, hanem a racionalizmus és a szentimentalizmus is késésben van, illetőleg egyszerre jelentkeznek, egy az igazi természetüktől idegen társadalmi közegbe. A már ébredő romantika szomszédságában³ próbálja pótolni a magyar irodalom két évszázad penzumát.

² HORVÁTH KÁROLY: A klasszikából a romantikába. MTA I. OK XIX. 1—4. sz.

³ Az osszianizmus közvetlen romantikát előző mozzanat, hacsak nem teljes egészében a romantika feltörése már; Coleridge és Wordsworth 1798-ban adják ki a *Lyrical Ballads* első

A szentimentalizmus már a németeknél is késett, s mi az ő közvetítésükkel kapcsolódunk az európai áramlatba. Hogyne venne nálunk más irányt az érzelmesség, mint amit Európa nagy századának, hogy Diderot-t idézzük, a szabadság századának derekán eredetileg vett, hogyne maradjon meg a kiábrándultság kesergései közepette ott, ahol a torz optikájú német látás közvetíti, ahol természetes talajától meg volt fosztva, illetőleg ahol ilyen nem is volt. A polgár kétirányú harcát nálunk a nemesség, pontosabban a középnemesség vivja akkor, amikor az értelem és érzelem nevében felszabadult európai polgár már harcolt és megbukott mint jakobinus. (S 1795-ben a polgármezbe öltözött középnemes „polgári” álmai is megbuknak Martinovicsékkal.) Ebből a szempontból is igen tanulságos Szauder József már idézett tanulmánya, melyben Ányóstól kezdődően Kármánon át, magát a szentimentális modortól, élet-érzéstől tudatosan is szabadítani igyekvő Kölcseyig szinte minden esetben meg kellett jegyezni, hogy nem találunk sem itt, sem ott kizárólagos, par-excellence szentimentalizmust, a racionalizmus természetes társulása mellett a klasszicista-rokokó, s esetleges romantikus jegyek is a legkülönbözőbb tartalmi formai színezettséget eredményezik. Összegezve a kronológiai vizsgálódás eredményeit, Európában a szentimentalizmus a polgár társadalmi útjának diadalmas, nálunk pedig az európai polgár megtorpanásának, forradalmi törekvései megtagadásának időszakára esik.

A két korszak — vagy történeti pillanat különbsége természetesen a szentimentalizmus világnézeti és esztétikai tartalmait is erősen érinti.

Richardson polgára a győzedelmes polgár, még akkor is, ha úgy érezzük, hogy az angol polgár nemességhez való törleszkedése is benne van regényeiben. Első munkájában nem a Pamela megrontására törő Mr. B. hasonítja a lányt a léha, cavalier erkölcsű, hanem Pamela szoktatja a tiszt polgári erényekhez, családszeretethez, becsületességhez és közeleti felelősséghez Mr. B.-t. Az erény jutalma itt nem elősorban a főrangú házasság, hanem az, hogy ez az átnevelés sikerül. Két erkölcsi világ, lehetséges emberi magatartás csatája folyik a regényben, és a polgár lesz a győztes. A regény kulcsjelenete és az angol-európai érzelmesség egyik kulcs-pillanata az a találkozás, amely Pamela — már mint Mr. B. felesége — és férje nagynénje, a gögös, arisztokrata Lady D. között esik meg. Itt dől el a csata, s lényegét éppen a lady fogalmazza meg, amikor megdöbbenve kiált fel: „hogyan, az én fivérem máris puritánna lett?”

Pamela emberi értékek tekintetében rangosabbnak, de legalábbis egyenrangú partnernek érzi magát Mr. B.-vel, ami önmagában is nagy szó, s nem hiszem, hogy nagyot tévedünk, ha azt állítjuk, hogy az angol forradalom szigorú erkölcsiségű round-head-jeinek és a társadalmi etika értelmében léha cavalierjeinek harca egy kicsit a Pamélában dől el. Ha rokonát keressük a hősnőnek, inkább Robinsonban, mint Wertherben találjuk meg. Ha olykor modorosnak vagy raffináltan józannak tűnik is, ez csak azért van, mert tudja, hogy a szegénynek-polgárnak nemcsak a tisz tességére, jó érzéseire, hanem az észére is szüksége van, ha igazán meg akarja védeni magát egy léha környezetben. Ebben az értelemben azonban nem ő az első polgári figura, aki furfangos észével, számításával próbál érvényt, igazságot szerezni magának. Nemcsak a XVIII. század — nála olykor emelkedettebb és tehetetlenebb — hőseinek elődje, hanem a furfangos szolgálonak a XIV.—XV. századtól oly gyakran dicsért örököse, összegezője is. Mint ők, Pamela is az emberi méltóság és emberi egyenlőség gondolatának propagálójává lesz, néki azonban már több társadalmi tere van e gondolat megvalósításához.

A mondanivaló zseniális találkozása a levéregény formával iskolát teremt Európában. A forma maximális lehetőséget ad arra, hogy az önmagát kutató, önmagát társadalmi környezetével, törekvéseivel azonosító polgár legintimebb gondolatait is hitelesen fedje fel. Ebben az értelemben a Pamela a polgári személyiség érzéseinek, vágyainak, erkölcsiségének, s egy követendő magatartás felfedezésének regénye. A józan értelem, igazabb erkölcsiség s ezeknek

kötetét, s ugyanez az év látja először a Schlegel fivérek korszakos folyóiratát, az Athenaeumot; 1801-ben Novalis is bevégzi rövid életét...

megfelelő érzékenység —, más szavakkal — a századot jellemző racionalizmus és szentimentalizmus már Richardsonnál összetalálkoznak és kiegészítik egymást. Bár a *Clarissa* jobb regény, mint a *Paméla*, a *Sir Charles Grandison* pedig emelkedettebben erényes (s evvel együtt valószínűtlenebb is), Richardson igazi polgára Paméla lesz.

A formának megfelelő stílusjegyek — a hétköznapi apró dolgai iránti érdeklődés, az intim hangulatok, családiasság... érzékeny megjelenítése, a tárgyak, események aprólékos megfigyeléséből eredő hallatlan szóbőség, fojtott szekszualitás, a különös-bizarr helyzetek kedvelése, a tudós, klasszicista poézis eltűnése már itt együtt vannak.

A polgári erény magabiztos megtestesülése után a tudós Sterne művei következnek, akinek utolsó munkája, a befejezetlen *Érzelmes utazás* teremti meg igazán az „érzékenység” divatját. A 60-as évek után egész Európa Yorick-Sterne lábai előtt hever. Mint Richardson, ő is belülről közelíti meg hőseit, de érzékenységehez nem a szűkkeblű moralizálás, hanem nagyvonalú, derűs humanizmus társul. Minden sora, jelenete a józan ész és értelem kettősében jelentkező teljes élet, teljes ember feltárására irányul.

Ha egy kissé meg is könnyesedett az érzelem Sterne-nél (a könnyek is a polgár morális tisztasága, emberi nagyszerűsége miatt hullanak), az ő műveiben már egészen egyértelműek a szentimentalizmus ismeretelméleti és történelmi gyökerei. A richardsoni polgári morál és érzékenység a korra annyira jellemző szenzualista filozófia talajába ágyazódik bele, s egy olyanféle társadalmi eszmény körvonala bontakozik ki belőlük, amely Locke nézetei alapján Rousseau rokonává teszi Sterne-t. Yorick mindenképpen rokona Saint-Preux-nek, az egyén teljes felszabadulása vagy felszabadítása értelmében. A XVIII. század nagy mondatára, „Az ember szabaddon született és mégis mindenütt láncon van”⁴, igen gyakran csengenek rá a *Tristram Shandy* és az *Érzelmes utazás* társadalmi szabadság—egyéni szabadság problémáit fejtegető passzusai. Összevetve elődjével, azt kell mondanunk, hogy amíg a Pamélaiban ténylegesen csak a kétféle morál hadakozik, addig Sterne igen öntudatosan antifeudális a szónak a század által teremtetten racionális és szentimentális értelmében egyaránt. Természetesen nem akarunk botcsinálta forradalmárt faragni Sterne-ből. Anglia azonban már túl van a zsarnokgyilkolás barbár és a bölcs kompromisszum józan pillanatain, az angol polgár megharcolta már a maga forradalmát, társadalmat, filozófiát s elérendő embereszményt teremtetten és még éppen teremt — érzi erejét és biztonságát, birtokába veszi a természetet, racionálisan érzékeny s érzékenységeiben is racionális. Nem kívántunk a szavakkal játszani. Éppen Sterne adja e gondolat nagyszerű művészi bizonyítékát, aki a nagy ellágyulások és könnykitörések pillanataiban igen tudatosan fogja vissza meghatódásainkat egy-egy különös, az érzékeny jelenethez egyáltalán nem illő, avval pontosan ellenkező hangulatot kiváltó groteszkkal, követve ebben Shakespeare-t s elődül szolgálva Dickensnek.

A mindennapok intim hangulatai mellé ekkor lép erőteljes stílusjegyként az emberi cselekvések háttérül szolgáló, avval rezonáns természet felfedezése (nyilván a kortárs angol líra is közrejátszik ebben) — már-már a rousseau-i panteizmusba hajlóan. Evvel a motívummal rokon a népelet iránti érdeklődés, s ábrázolására való hajlandóság és készség, nem Richardson ösztönössége, hanem igen tudatos megfontolások alapján.

A szentimentális életérzés karakterisztikus műveiben, Sterne-nél is, Rousseau-nál is a természetkultusz pozitív erőt jelent. Az *Új Heloise*-ben Saint-Preux még erőt és nyugalmat nyer a fenséges természettől, ez erősíti meg saját igazában, lázadásában. A polgár természet-elvűségen alapuló lázadása itt még megtalálja útját az igazi, ősi elemhez, harmóniában van avval s nemcsak nosztalgiát érez utána. Júliához írott leveleiben Saint-Preux minden pillanatban következetes elveihez, egy ponton következetlen csupán, de ez a szentimentális humanizmus természetéből logikusan következik. Ő azt kívánja Júliától, hogy önönmagával teljes harmóniában szánja el magát a szokásra, szakítson konvencióival s szabad elhatározásából adja

⁴ J. J. ROUSSEAU: Társadalmi szerződés. Bibliotheca, 1957. 83.

neki kezét. Júlia képtelen erre, hiszen ezer szál fűzi osztályához, s „csak” a szerelem Saint-Preux-höz. A férfi viszont nem alkalmazhat erőszakot, hiszen akkor az egyéniség feltétlen tiszteltének és szabadságának elvét éppen ő szegné meg, aki hirdeti ezt az elvet. Júlia az, aki a legyőzött vágyakban látja a boldogság kútforrását, s Saint-Preux protestál ez ellen, Júlia képvisel egy, a klasszikából már ismert, avval rokon szentimentális manírt — amivel szemben áll Saint-Preux racionális érzékenysége. Júliát illető szemrehányásai illethetnék a XVII. századi francia klasszicizmust is, Cid-et, Chimène-t, Clèves hercegnőt, a Nap király századának rezon és szív között örlődő, fontolgotó hőseit is. Júliában a természet racionális parancsa kellene hogy cselekvéssé váljék, de nem válhat azzá, mert a konvenciók ereje útját állja. S talán ez a legalkalmasabb pillanat a klasszikai és szentimentális közötti „rokonság” egy lehetséges magyarázatára. Ugyanis ha a szentimentális költő csak én-kifejező vágyainak szubjektivitásában, stilisztikájában szentimentális, társadalmilag és ismeretelméletileg pedig konvencionális, akkor máris közel került a klasszikához, mert a XVIII. századi polgár lényegét — lázadását — vesztí el. (L. eminensen a korabeli német líra szentimentális pietizmusát.)

Az egyéniség kívülről érzékelhető cselekvései, magatartása és rejtett igazi tulajdonságai, meggyőződése közötti szakadék kétféle változatát mutatja Saint-Preux és Júlia sorsa, igazában azonban Goethe írja meg a témát a *Werther*-ben. Hősenek önsiratása, rákényszerített tehetetlensége mélyen az adott társadalmi környezet ellentmondásaiban rejlik, olyan ellentmondásokban, melyek a polgár törekvéseit alapjaiban teszik lehetetlenné. A Homéroszt olvasó, természetbe feledkező Werther igen távol került Pamélától, e távolkerülés oka azonban nem egy új szentimentális manír elhatalmasodásából adódik, hanem abból, hogy a polgár törekvéseinek teret nem adó társadalmi körülmények hatására a szentimentalizmus bizonyos jellemzői felerősödnek, más, legalább olyan fontos mozzanatok pedig a háttérbe szorulnak. Goethe zseniálisan mutatja meg ezeknek a bonyolult viszonylatoknak a kölcsönhatásait, s tartja meg az ezeknek egyedül megfelelő lázadási lehetőséget — az öngyilkosságot.

Nem véletlen, hogy e prózai művek sorát itt folytathatjuk hazai példával. Kármán Fannyjáról nagyon sokan elmondották már, hogy erős Werther-hatás érezhető a mű egész felfogásában, figuráiban. Saját gondolataink megerősítése végett itt csupán annyit szeretnénk megjegyezni, hogy az elégtelen polgári fejlődés kényszerítő körülményei folytán — Nyugat-Európától Közép-Európa felé haladva egyre elvontabbá, „humánusabbá” válik a polgárság vágyainak, feladatainak felfogása és megjelenítése, s a *Fanny hagyományai* ezt az elvontságot illusztrálja igazán. B. Józsi már nem is része igazán a cselekménynek, Fanny pedig sajátos, új Júliaként lesz áldozata egy embertelen konvenciószövevénynek — a Werther-féle lázadás lehetőségeit sem nagyon látolva már. Az emberi egyéniség szenvedő képessége s szenvedéseinek szépsége lesz itt igazán megrendítő élménye az olvasónak, s emellett valami nemes felháborodás, „saeve indignatio” minden önkénnyel szemben. Itt már a természetrajongás is, a természeti erkölcs lázító igazságainak példatára helyett, megragadó, de passzív rezonáns lesz emberi hangulatokhoz, fájdalomhoz. Igaz, Kőlcsey felemeli szavát ez ellen a szenvedő, magán indulatú érzelmesség ellen.⁵

Összefoglalva a gondolati-világnézeti fejlődés mozzanatait, úgy tetszik, hogy az európai érzékenység, szentimentalizmus születésekor a nagy kollektív munkát elvégző, társadalomban, politikában, történelemben, természetben rendet tevő polgár önmagát fedezi fel. A XVIII. század polgára a racionális és szentimentális polgár egységéből áll elő, a kettő elválaszthatatlan, s a történelmi társadalmi pillanattól függően esetleg egyértelműen pozitív. Talán úgy is fogalmazhatnánk, hogy a racionalizmus a polgári rend kollektív, a szentimentalizmus pedig a polgári

⁵ A hazai érzelmesség és európai romantika viszonyához l. SÖTÉR ISTVÁN *A magyar romantika c. tanulmányát. Romantika és realizmus.* Bp. 1956. Szépirodalmi Könyvkiadó, 23—26.

individuum egyéni lázadását jelenti. „A polgárság idealizált erényei”⁶ akkor még valóban erények — s a legnagyobbak lelkesednek Richardsonért és Sterne-ért. Ha Pope-ot esetlegesen elfogultságai miatt nem is vesszük számba, akkor is Diderot és Goethe nevét kell kimondanunk, Puskin Tatjánája is Richardsonon nevelkedik. Ha érzünk is valami halk iróniát Puskin részéről a szerző iránt, nem kétséges, hogy Tatjánának morális-humánus nemessége a feudálissal szemben álló polgári erény és nemesség fogalommal azonos, amit Richardsontól is kapott. A felvilágosodás fogalma nyilvánvalóan magába foglalja az értelem és érzelem jegyében lázadó polgárt, s amikor e két komponens harmóniája, ill. egyensúlya megbomlik, akkor sem arról van szó, hogy a szentimentális szembefordul a racionálissal, hanem arról, hogy objektív — nemzeti, történeti, társadalmi — tényezők eredményeképpen a szentimentális életérzés hangsúlyozottabbá válik, s a racionális elem másodlagos szerepet kap. A polgár vagy a polgárosodás problémáival szembekerülő egyén magára marad valamiképpen, sorsának kérdései a maguk egyediségében és nem társadalmi tipikusságukban zuhannak rá — s ekkor találkozunk a szentimentális válságélménnyel, úgy is mondhatjuk, a polgár első nagyszabású válságélményével. Erről van szó Young *Night Thoughts* (1742—45) című munkája esetében is, ahol egy keserű, elfojtott élet önkínzásai szólnak meg pontosan a fieldingi derű és optimizmus szomszédságában (*Shamela*, 1741, *Joseph Andrews*, 1742), de hangsúlyozni kell, hogy szentimentális lírájának alapja a pope-i, tehát klasszicista rezonelv, s Gray is a klasszicizmushoz kötődik, ő ugyan nem annyira morális elvekben, mint inkább esztétikájában.

Nem véletlen, hogy Közép-Európában nálunk is ez a klasszicizáló, polifonikusan konvencionális s valamiképpen mégis újszerű költészet hat legerősebben, s az sem véletlen, hogy Csokonai „mord ánglus”-nak nevezi Youngot, evvel egyben elutasítva az *Éjszakai gondolatok* érzelmes viviszekcióját is.

A szentimentális válságélmény határán, de még az irányzat erősségeinek jegyében íródik az *Új Heloise* s a *Werther* is. S a válságélményt tiszta formában éppen Schiller fogalmazza meg *A naiv és szentimentális költészet* c. tanulmányában. Alap kategóriái, Schiller naiv és szentimentális fogalma már az irányzat tudathasadását, s így önnön lényegének feladását mutatja. A kantianus Schiller „újszerű” kategóriáit nem nehéz azonosítani Kantnak a szabadságot (*Reich der Freiheit*) és szükségszerűséget (*Reich der Notwendigkeit*) meghatározó filozófiai absztrakcióival — az önmagából megújuló zsenit Kant intuitív értelmével —, s belátni, hogy a romantikus zsenielmélet fő ideológusa, Fichte szubjektívizmusa felé mutat Schiller tanulmánya.⁷ A szerző itt már nem csupán a polgár tehetetlenségét vagy önmagával való elégedetlenségét fogalmazza meg, hanem ebből a magatartásból eredően a romantikus elvagyodás tételét is. Valóság és eszmény szembekerülésének a romantikában uralkodóvá váló élményét éli meg Schiller igen magas hőfokon, tanulmánya a morálisan igényes polgár esztétikumába menekülésének, a hazai állapotoktól elcsüggedt, a polgár forradalmas szertelenségeitől megrettent, egyéni élete nyomorúságától meggyötört zseni kiütkeresésének a bizonyítéka. A valóság nyomasztó világától ő oldozza el igazán az alkotó művészt. Visszakanyarodva kiindulógondolatunkhoz, a XVIII—XIX. század fordulópontján a XVIII. század egész eszmevilága, az európai polgár szellemi-művészi útkeresése, harcok világnézete, forradalma s meghasonlása nem történeti kronológiájában, hanem egyszerre, különböző fázisainak, meggyőződéseinek szinkroniájában hat nálunk.

E sokféle hatás és a hazai állapotok eredményeképpen — ugyanúgy, ahogy a racionalizmus lehetőségei közül is a fontolva forradalmas s antifeudalizmusában következetes voltaireiánus irány hat legerősebben nálunk, a szentimentalizmusnak is fontolva lázadó, elvontan szenvedő, utánérző motívumai kelnek életre. Nem is lehetne másként, a történelem teljes egészében

⁶ BARÓTI DEZSŐ: A felvilágosodás korának magyar irodalma újabb irodalomtörténet-írásunk tükrében. ItK 1956. 168—178.

⁷ HEGEL: Esztétikai előadások. Akadémiai Kiadó, 1952. I. k. 57—65.

igazolja a korabeli irodalmi árnyalatokat. A hazai valóság csak az említett motívumokra reagálhatott őszintén. Bár a racionalizmus jelen van, jelen kell lennie, „hála” elmaradott állapotainknak — Báróczy, Barcsay, Dayka, Ányos költészete is igazolja ezt, s Batsányi, Csokonai európai szinten bizonyítja a gondolat mellett —, a magyar szentimentális líra a német közvetítés segítségével igazán az irányzat bomlására és érzélgősségére, s a romantika szkizofréniájára reagál. A nemzeti függetlenség problémáinak állandó középpontban maradása mellett (ami mindig progresszív) mi egy általános, absztrakt, elvont problematikát szóaltatunk meg, konkrétumként Kaunitz vagy II. József számlájára írható szemrehányásokkal.

Ugyanúgy, ahogy éppen a romantika esetében haszonnal jár minden szerző, életmű, sőt egyes műalkotások vizsgálatánál is a kétarcúság, ellentmondásosság gondolatának az alkalmazása, haszonnal járhatna a szentimentalizmus esetében is. Mint minden irányzatnak, ennek is van fejlődő s hanyatló periódusa, színe és fonákja, s mint minden más esetben, itt sem mérteni pontosságú a fejlődés hiperbolája. A szentimentalizmus megteremti a folytonosságot a racionalizmus és a romantika között (nyilván a preromantika fogalma is eredetileg ezt jelentette). Legszívesebben, mint legkifejezőbbet, az átfedés szót használnánk, bármennyire nem illik fogalmilag egy irodalomtörténeti tanulmány keretei közé. A XVIII. században továbbá a XVII. század racionalizmusa, avval a különbséggel, hogy világnézetileg sokkal fejlettebb, céltudatosabb, hatásosabb, és határozottan osztályhoz kötött. A szentimentalizmus, születésekor, a racionalizmus kiteljesítője világnézeti tartalmai szerint, morális igényessége, esztétikai ideálja a klasszikában is gyökeredzik, szubjektív hangsúlyai, stílusjegyei a romantika felé mutatnak.

A szentimentalizmus eminens szépirodalmi kifejezési lehetősége a kornak, illetőleg a realizmus mellett egyenrangú és specifikus kifejezési lehetősége. Tom Jones és Werther nem okvetlen cáfolatai egymásnak. (Fielding nagyszerű Richardson paródiája sem ezt kívánja bizonyítani.)

Esztétikailag s filozófiailag egyaránt a legavatagabban konzervatív polgári szemléletmódnak tenne eleget a marxista irodalomtudomány — természetesen ellenkező előjellel —, ha a felvilágosodás fogalmából csak a racionalizmust fogadná el, s az attól esztétikailag, pszichológiailag esetleg eltérő vagy a racionalizmus tételeit újszerű művészi, alkotói mozzanatok segítségével megszólaltató műveket kizárná ebből a fogalomból. Ahogyan nem lehet helyes az a nézet, mely csak az enerváltságba, individuálisba süllyedő XVIII. századi műveket érzi művészeknek, s a harcra való racionalizmus alkotásait nem tartja irodalomnak, nem lehet helyes ennek a tételnek a pontos fordítottja sem. A racionálisból táplálkozó szentimentális szemlélet és stílus lesz sokszor igazán humánus, mert a valóság ízeiből, problémáiból, szépségeiből és szenvedéseiből időnként többet tud megmutatni, mint a klasszicista vagy felvilágosodott racionalizmus önmagában, annál inkább, mert mindkettőből megtart bizonyos elemeket. Rousseau utolsó mondata az *Új Heloise*-ben — „Hálát adok Istennek, hogy kevesebb ésszel és több szívvel adott” — nem a ráció megtagadását, talán nem is csupán az értelem elégtelenségére való válságos rádöbbenést, hanem az egész ember megtalálása fölötti örömet jelenti. Itt kerül az észember, a rezon mellé az ősztonember, az emóció; a tudós analízis mellé az intuíció, igazi, friss érdeklődés az élet, a nép, a természet dolgai iránt. Végül mindebből adódóan a modern irodalom forradalma egy kissé a szentimentalizmusban is gyökeredzik, ha tetszik éppen a realizmus értelmében, az élet sokoldalú ábrázolása, sémáktól ment ábrázolása értelmében.

ABOUT THE EUROPEAN BACKGROUND OF HUNGARIAN SENTIMENTALISM

According to the recent results of Hungarian researchers, one can place the beginnings of Hungarian sentimentalism at about 1780—90 and its full development at the years 1800—820. Starting from this periodization, the essay wants to show the true nature of the European movement in a comparison with the Hungarian one.

First of all, it wants to stress that in Europe, sentimentalism is a completely 18th. c. phenomenon, with clear, separate and characteristic epochs of a long run, while in Hungary — as a result of a fairly large time-lag (similarly to the Central and East-European countries) — we can not speak about pure sentimentalism at all. Hungarian sentimental prose and poetry was always mingled with classical, rational and later on with romantic elements too, it was much less unambiguous in its aesthetics as well as in its ideology than the European movement. The most important reason of this complexity and contradicting nature was the fact that according to the lack of bourgeois development it was the Hungarian gentry which tried to undertake all the antifeudal tasks of the 18th. c. The second important reason was that sentimentalism in Europe belonged to the history of the victorious bourgeoisie, which had progressive tasks, revolutionary ideas etc. while in Hungary — according to the above mentioned time-lag — it was developing when the European bourgeoisie had retreated, had given up the revolutionary ideas, had become unsatisfied with reality and had formed the philosophy and ideology of romantic escapism.

The essay deals with the history of sentimentalism from Richardson up to Schiller's *Über naive und sentimentalische Dichtung*, introducing the most important works of Sterne, Rousseau and Goethe too. By means of examples it would like to prove that in itself, sentimental element is not contradicting the rational, that one can understand the 18th. c. literature only on the bases of their harmonious unity and that the modern literature, with its immense interest in the social and ethical problems of the human individual is strongly attached to sentimental literature too.

„MAGYAR” VÁRTÓL MAGYARVÁRIG

Egy cím, egy eszme, egy évszám és több félreértés genezise

Vörösmartynak *Magyarvár* című töredéke a Koszorú 1828. évfolyamában jelent meg (161—171. l.) Csaba aláírással. Kétségtelenül egy nagyobbra tervezett mű töredéke: Vörösmarty Munkáinak 1833. évi kiadásában már ott is a szerzői megjegyzés: „Töredék”, s hasonlóképpen Minden Munkáinak 1845—48-as kiadásában (sőt ez utóbbiban a költő — vagy Bajza és Toldy mint a kiadás két gondozója — familiáris közvetlenséggel azt is odaírta: „Több nincsen”). Ez eddig rendben is van. Nincs viszont rendben, sőt immár több mint száz éve sorozatos félreértésekhez és különös, olykor szinte érthetetlen irodalomtörténeti s irodalomkritikai következtetésekhez vezetett két másik körülmény. Az egyik az, hogy az 1845—48-as Minden Munkákban a cím alatt zárójelben 1830. évszám áll, Vörösmarty életében, a Bajza és Toldy gondozta kiadásban! Melyikük felejtette el, hogy a munka — lényegében teljesen azonos szöveggel — már 1828-ban megjelent? Vagy esetleg tudatos a postdatálás?... Mármost minden későbbi kiadás, beleértve a Gyulai kiadásaitban megjelent Összes Munkákat is, az 1845—48-as kiadásra támaszkodott, s az 1830. év — mint a megjelenés, sőt keletkezés éve — továbbhagyományozódott a legújabb Vörösmarty kiadásokig és tanulmányokig. Ez az évszám — ha elfogadjuk — érthető módon arra ösztönzi, szinte kényszeríti a kutatót, hogy a *Magyarvart* az 1830-as év Vörösmartyjának fejlődésképebe illessze bele, eszmeileg, művészileg *A Rommal*, *A két szomszédvárral*, sőt a *Csongor és Tündével* rokonítsa. És így is történt.

De térjünk vissza a — ténylegesen — első megjelenéshez. A Koszorúban a cím után csillag áll, s ez a lap alján a következő, Vörösmartytól származó megjegyzésre utal: „»Magyarvár« romjai még most is látszanak Kuma' vize partján.” E megjegyzés célja világos: Vörösmarty arra akar utalni, hogy Magyarvár nem fikció, nem kitalált helynév, hanem történeti és földrajzi valóság. Valójában nem is Magyarvár, hanem „Magyar” vár, azaz egy romjaiban ma is meglevő Magyar nevű vár a történet színhelye. — Ez a megjegyzés nincs meg már az 1833-as Munkákban sem, s nincs azóta egyetlen kiadásban sem! Természetes megint, hogy a *Magyarvárral* foglalkozó tanulmányok sem tartották számon a *alatti megjegyzést, s Magyarvár maradt költői fikciónak... Holott a valóságban a cím és a lapalji jegyzet mögött állásfoglalás van. Állásfoglalás egy akkor már százéves, sok ország tudományára, sokféle műfajra kiterjedő, felmérhetetlenül szétágazó történet- és nyelvtudományi harcban, melyet hazai és világhírű külföldi tudósok meg utazók, írók és dilettánsok, fantaszták, misztifikátorok folytattak a magyar nép és nyelv eredete, őstörténete, világtörténelmi szerepe kérdésében. Ennek a harcnak egyik központi, sokszor döntő fontosságú kérdése éppen Magyar vár léte, helye, alapítóinak kiléte s a magyarság történetével való kapcsolata volt. Úgy vélem, megéri a fáradságot annak vizsgálata: hogyan született meg Vörösmartyban a *alatti jegyzetben kifejezett állásfoglalás, hogyan jelentkezik a vele kapcsolatos történelmi felfogás a Vörösmarty-oeuvre-ben. Meg kívánjuk azonban jegyezni: célunk nem az, hogy a Magyar vár problémával egybekapcsolódott történeti, etnikai, nyelvtudományi kérdésekben a tudományos igazságot mondjuk ki, — számunkra a feladat csupán az, hogy nyomon kövessük a név és eszme felbukkanását, elterjedését és Vörösmartyhoz vezető útját.

Magyarországon legelsőnek — a később részletesen tárgyalt Turkolly Sámuel értesítését most mellőzve — Bél Mátyás kap és ad hírt egy kaukázusi várromról, melyet a helyi hagyomány a magyarok egykori székhelyének tart. Bél levelezésben áll a magyar származású, magát magyarnak valló (bár magyarul egy szót sem tudó) S. Th. Bayerrel, aki 1724-től a szentpétervári akadémián dolgozik, együtt annyi más (részben majd e helyt is említendő) külföldi tudóssal, kiket a felvilágosult orosz cárok és cárnők (Nagy Péter, I. és II. Katalin) hívnak az országba.¹ Bél és Bayer a magyar őshaza, a magyar nyelv hovatarozása kérdésében leveleznek 1726—1732 között. E levelezést Bél Mátyás közzétette *Adparatus ad Historiam Hungariae* (Posonii, 1735) című munkájában (408—415). Bayer a később még említendő Gustave Gaerber (Gärber, Gerberius) és Joh. Gmelin helyszíni tapasztalataira hivatkozva azt írja: „A Kaukázus tövéhez közel, északra, nem nagyon messze a Tanaisztól, egy hatalmas, kőből épült város romjait fedezték fel. Minden arrafelé való tartományi parancsnok úgy nyilatkozott Gaerbernek, hogy ez a Mazarok városa és székhelye”.² További, már részletesebb tudósítások kerülnek Magyarországra a vár(rom)ról az említett Gaerber által, aki 1726—27-ben járt azon a vidéken, s akinek még mielőtt e kérdésre is kiterjedő műve (*Nachrichten über die zwischen den Kaspischen Meere, Astrachan und dem Flusse Ekur befindlichen Völker und Landschaften* 1728) megjelent volna,³ szélteben terjeszti felfogását, le is rajzolja a várromot. Bár ő csak annyit mond, hogy a Kumába ömlő Byruma (Bujvola, Bajvola) mellett régi, tekintélyes városra valló romok vannak, neve *Madschar*, „s a magyar királyság alapítói innen származnak”.

Madschar ~ Madshar azonban rövidesen *Magyar* lesz a hazai történeti művekben. Főleg annak révén, hogy időközben Torkos József kiadja⁴ eredeti latin nyelven és fordításban Turkolly Sámuel, Oroszországba vetődött s ott katonává lett hazánkfianak Asztrahánból 1724. ápr. 2-i kelettel szikszói atyafiaihoz írt levelét. Turkolly többek között beszámol arról, hogy ráakadt a régi „Magyarok lako helyekre”, majd azt közli: „A Magyarok királya pedig lakott Kuma nevű folyó víz mellett, kinek Palotái jól lehet rongyosak, de mais fen allanak, és azon falu helyet itt való Pogánny nyelven hívják *Magyarnak*.”⁵ E levél (illetőleg levelek) kapcsán ugyan sok kérdés merül fel: mért oly későn tették közzé (már Gaerber híradásának ismeretében), honnan erednek a komoly eltérések az egyes változatokban, hogy került Torkos Józsefhez? Bonyolítja a dolgot, hogy az „egyik” levelet — a Schediasma...-ra nem is hivatkozva — Molnár János is közzéteszi 1783-ban (Magyar Könyvtár III. Szakasz 284—291), azt mondva: „Erdélybe közlé azt velem 1782-ben N. T. P. Orosz Sigmond a'K. Iskolák Provinciálisok.” Molnár két levélről tud, a másiknak a közlését is ígéri, de a jelzett későbbi Szakaszban (178. könyv) nyoma sincs. Itt a levél kelte 1757. [!] ápr. 18, Astrabot [!], aláírás: Turkuli Mihály [!]. Bár később Sándor István is közli a magyar levél egy „mássát” (az addig ismert

¹ L. BOR KÁLMÁN: Orosz tudományos és irodalmi vonatkozások a magyar nyelvű hírlapirodalomban (1780—1824). Tanulmányok a magyar—oros irodalmi kapcsolatok köréből. 1962. I. k.

² Ad radices fere *Caucasi*, septentrionem versus, non ita longe a *Tanai*, rudera ingentis vrbis lapideae reperta sunt. Hanc vrbem et sedem *Mazarorum*, finitimi omnes Generales Chiliarchae, Gerbero ediderunt. BÉL i. m. 415.

³ S. MÜLLER: Sammlungen zur Russischen Geschichte. IV. k. 21 kk.

⁴ *Schediasma Geographico-Historicum* Hungaros Intra, et imprimis extra Hungariam Per universum, qua terra nostra patet, orbem habitabilem... Megj. a *Calendarium Jaurinense*-ben 1747, névtelenül, de a szerző kilétéről az MTA Kvtár példányába írt bejegyzés már 1749-ből értesít.

⁵ OSZK Fol. Hung. 298. — Nem akarunk itt kitérni arra, mennyiben hiteles a levél, melynek megvan egy másolata 1725. [!] Apr. 14 [!]-i kelettel, benne a rom neve *Magar*, az aláírás: Turkully Samuel (OSZK Fol. Hung. 668), továbbá ugyanezen, de latin nyelvű levél állítólagos fordítása (bizonyos Stephanus Halyos-tól „in Schola Chólos Unitariorum”, melynek dátuma 1725. ápr. 2., aláírása: Turkoly Samuel (OSZK Fol. Hung. 583).

variánsok feltüntetésével s Turkollyra vonatkozó életrajzi adatokkal), s Molnár János közlését hamisításnak nevezi,⁶ a későbbi magyar közlések, hivatkozások (pl. Kereszturi József, Horváth Ádám, Budai Ézsaiás) Molnár Jánost követik, sőt valószínűleg őt követi a Vörösmarty szem-pontjából legfontosabb Virág Benedek és Horvát István is.

Pray György természetesen nem. Ő Gaerberre, illetőleg Béltre, meg a Schedisma. . .-ra támaszkodva, első ízben a *Dissertatio historico-criticae*. . .-ben (Vindobonae, 1775) tér ki először Szikszói Turkollyra (szerinte a levél kelte 1720. ápr. 2.), kinek levelét latinul idézi, s a „királyi palotáról” szólva „quamque pagani illi barbara lingua *Hunagarum* vocant”, 1. jegyzet alatt hozzáfűzi: „Id est, *Madschar*, quod nos mollius enunciamus *Magyar*” („Azaz *Madzsar*, amit mi lágyabban *Magyar*-nak ejtünk”), később már Gärberiusnak is azt adja a szájába, hogy a várost „a lakosok *Magyar*-nak hívják”, igaz, másutt azt, hogy „a szomszédos népek *Mad-schar*nak nevezik”⁷ Katona István — szemmel láthatóan Prayt idézve, e jegyzetet már egye-nesen beleolvastja Turkolly szövegébe: „...rudera palatii, quod incolae *Hungarum*, seu *Magyar* vocant.”⁸

Nem követhetjük minden részletében a *Madscharról*, illetőleg *Magyarról* egyre sűrűbben adott híreket (melyeket a Magyar Könyvház sietve regisztrál), csak megjegyezzük, hogy a XVIII. század második felének minden híres orosz—német—francia kaukázusi utazója (S. G. Gmelin, Gölldenstädt, Büsching, Pallas. stb.) és történet- meg földrajzírója megemlékezik a romról, próbálja eredetét, célját megfejteti, beszámol egyre romosabb állapotáról. Azt is elmondhatjuk, hogy *ekkor* a beszámolók nagyobb része a romokat a magyarokkal kapcsolja össze. Büsching például így vélekedik *Madscharról*: „az e névvel jelzett romok Astrachán orosz tartományban napjainkig láthatók a Cuma folyó partján. Ez a város pedig nevét a Magyarok-tól vette, akik egyideig Perzsia szomszédságában lakoztak.”⁹ — A város neve rövidesen a nagy térképeken is feltűnik: így Rizzi Zannoni 1774-ben metszett s 1777-ben Velencében kiadott térképe (Carte de la partie septentrionale de l'Empire ottomane) 2. szelvényén a Kuma és a Bayvala összefolyásánál □ jel van (név nélkül) s ez a megjegyzés: Ville détruite des Magyars d'où les Hongrois sont sortis. Egy 1785-ben ugyancsak Velencében megjelent térképnek (Atlante novissimo illustrato. . .) egyik szelvényén (La Tartaria Indipendente) *Madjar* város rajta van, noha nála fontosabb települések nincsenek feltüntetve.¹⁰

Valamennyi „Magyar”-ról szóló hír, leírás közül a J. von Klaprothé váltotta ki a legnagyobb visszhangot, A híres tudós *Reise in den Kaukasus und nach Georgien unternommen in den Jahren 1807 und 1808*. . . I. (1812), II. (1814 Halle und Berlin) c. művében foglalkozik a kérdéssel (főleg az I. k. 21. fejezetében). Leírja a helyszínt, a romokat („sind jetzt fast ganz zerstört”: 402); tisztázza, hogy a Kuma mentén több Madshar(i) is van. A legnagyobb vitát azonban — nálunk — az a szentségtörő állítása váltotta ki, hogy Madsharnak semmi köze a magyarokhoz („So lieszen manche Schriftsteller die rohen Horden der Madjaren, aus den an der Kuma gelegenen Trümmern von *Madshar* hervorgehen”: uo.). Adja az eddigi felfogások történetét, bírálja azokat, melyek a várat a magyarokkal kapcsolták össze, dicséri azokat (így J. E. Fischert, Gölldenstädtet, Pallast stb.), akik nem magyar, hanem

⁶ Sokféle. Hetedik Darab. 1801. 146.

⁷ *Dissertatio historico-criticae*. . . III. 32—35.

⁸ *Historia critica primorum Hungariae Ducum*. Pestini, 1778. 53

⁹ Latinul idézi F. THOMAS: *Conjecturae de origine, prima sede et lingua Hungarorum* I—III. Budae, 1805—1806.

¹⁰ Itt jegyezzük meg, hogy BENDEFY LÁSZLÓ, aki egész könyvet szentelt „Magyar” vár történetének (A magyarság kaukázusi őshazája. Bp., 1942) és több könyvet a kaukázusi őshaza elméletének, két korábbi feltűntetést is említ (i. m. 406.). — Bendefy igen részletesen beszámol Magyar vár felfedezésének XVIII. századi történetéről, de elsősorban a külföldi művekkel foglalkozik, s nem tér ki a kérdésnek a magyar történetírásban elfoglalt helyére. Az ő célja természetesen más: ő a kaukázusi magyarság s benne Magyar egész állítólagos történetét akarja megírni.)

perzsa, arab, nogáj tatár eredetűnek — s többnyire temetkezési építményeknek — tartják.¹¹ Klaprothnak az a véleménye, hogy a *madshar* ótatár szó, s jelentése: köépület: „In jeden Fallen kann man bei diesen Namen nicht an Ungarn oder Madjaren denken” (421).

Persze a korabeli magyar büszkeséget, mely Magyar létében, eredetében s általában a kaukázusi őshaza feltételezésében erős érvet talált a finnugor rokonságnak viszolyogva fogadott elmélete ellen, nem lehetett ilyen egyszerűen elhallgattatni. Kereszturi József már 1814-ben — egyelőre latinul — leírja a *Magyar vár* kifejezést is. Láttuk, hogy már Praynál szerepel *vrbs Magyar, civilis Magyar*, Kereszturi tovább megy egy lépéssel, ő — Turkollyal kapcsolatban — ismételten a *Magyar arx* kifejezést használja.¹² Természetesen elutasít minden nem magyar értelmezést, legfőbb érvei Turkolyus és a „clarissimus” Gaerberius (26), akik a várost a magyarokhoz tartozónak állították. Kereszturival egy időben hasonló felfogást vall Horváth Ádám is (*A' Magyarok Magóg Pátriarchától fogva I. István királyig*. Pesten, 1817. 4. l. 4 c jegyz.), kinek elsősorban Bél Mátyás *Prodromusa* a forrása. De általában most már nincs magyar (ős) történeti munka, mely ne hasonló értelemben térne ki — és ne térne ki — Magyar vár kérdésére.¹³ Vörösmartyhoz és a *Magyarvár*hoz egyre közelebb jutva a Magyar vár problémának és elnevezésnek két magyar lelőhelyét mégis meg kell említenünk. Dankovszky Gergely két munkásczában is (*Hungariae Gentis avitum cognomen, origo genuina, sedesque priscae*. . . Posonii, 1825; *A' magyar nemzet maradáki az ősi lakóhelyekben*. Pozsonyban, 1826) fantasztikus etimológiákkal „cáfolja” Klaprothot, *Madshart* természetesen *Magyarnak* olvassa. Még nála is fontosabb Horvát István (*Rajzolatok a' magyar nemzet legrégibb történeteiből*. Pesten, 1825), aki már 4—5 Magyarvárt (így, magyarosan és egybeírva) is felfedez Arábiában, Kiszásiában, Perzsiában, Palesztinában. Természetesen ismeri Klaprothot, de nála százszor ismeretlenebb forrásokat is, például: „A' Liber Conformitatum vitae S. Francisici ad vitam Jesu Christi nevű Könyvben foglalt Barát Klastrom Lajstromban, mely 1385. felé készült, a Kaukasusi *Madscharvár* (edit. Bonon, 1590. fol. min. fol. 164. col. 2.) »Locus de Mager« név alatt jó elő” stb. (48, 49).

Van-e, illetőleg volt-e hát csakugyan Magyar vár? És ha igen, valóban a magyarok alapították-e egyik őshazájuk fővárosát? Élnek-e ma (ti. az 1820-as években) is magyar — magyarul beszélő — maradványok, rokonok hazánkon kívül? Ezek voltak a sorsdöntő kérdések, s korán megértette a magyar tudomány és az egész közvélemény, hogy bizonyos megválaszolásuk céljára helyszíni ellenőrzés, kutatás, szóval egy utazás: egy *magyarnak* odautazása legmegfelelőbb. Budai Ézsaiás így ad hangot a nemzet bizalmatlanságának a magyarul nem tudó utazók, tudósok tudósításaival szemben: II. Katalin „Birodalmának minden részeibe Tudós embereket küldött ki, kik azokban mind a' föld természetét és annak ajándékait, mind a' benne lakó Nemzeteket gondosan írának le. De nagy szerentsétlenségére a' Magyar Nemzetnek, azon kiküldött Tudós Emberek között csak egy sem volt, a' ki Magyarul tudott volna” (i. m. 70—71). Valósággal nemzeti követeléssé vált az az óhaj, hogy utazzék oda valaki magyar, s rövidesen történetek is próbálkozások. Ezekről is meg kell emlékeznünk, mert Vörösmarty részben nagy figyelemmel kísérte e vállalkozásokat, részben meg az utazók eredménye igen lényegesen hozzájárult a Magyarvár-eszme s általában a költő történetiszemléletének alakulásához. . .

Bár már Turkolly Sámuel azt írta: „ollyan ország pedig, az hol Magyarul beszélnek több nintsen a mi Magyarországunknál”, a rákövetkező száz esztendő óriási energiát fordított

¹¹ Molnár János már 1783-ban „megfelel” Güldenstädtnek: „ki tudja, ha a' Magyarok után nem következtek-e' oda Mahomet cselédei?”. Magyar Könyvház IV. Szakasza, 11—12.

¹² Vö. pl. „... rude Magyar arcis a Turkolyio prope Cumam fluvium inveta ...”, *Dissertationes historico-criticae*. . . Pestini, 1814. c. kötetben *De sedibus Hungarorum Asiaticis, et migrationibus*. . . c. tanulmány, 16 (számozás mindig előlről kezdődik).

¹³ Vö. pl. J. CHRIST. ENGEL: *Geschichte des Ung. Reichs und seines Nebenlandes I.* Halle, 1797. 296. vagy BUDAI ÉZSAIÁS: *Magyar Ország Históriaja*. . . (2. jav. kiad.) Debreczen, 1811. 48.

ennek cáfolására vagy legalábbis annak igazolására, hogy Turkolly azért nem értette az oda-valósi magyarokat, mert a két nyelv nagyon elváltozott egymástól. Kiáznak minden adatot az „Ázsiában” maradt magyarokról, de leginkább kapnak az olyan híreken, hogy a múltban vagy — még inkább — a jelenben valaki beszélt is a másik haza maradékaival. Még olyan kiváló tudós is, mint Pray Görgy, képes ilyeneket írni: „Bizonyos dokumentumok alapján ki tudnám mutatni, hogy *manapság is* vannak a föld azon tájékán népek, melyek bár talán a miénktől már sokban eltérve, magyar nyelven beszélnek.”¹⁴ Amikor J. I. Desericius *De initiis ac majoribus Hungarorum* c. művében (I. Budae, 1748. 170—176) kiadja az ún. vatikáni kéziratot, azaz Julianusnak a Vatikánban IX. Gergely pápa számára tett jelentéséről Ricardus barát által készített feljegyzést, — egyre-másra tesznek közzé híreket hasonló találkozókra és beszélgetésekről.¹⁵ Mindez azonban kevés: valakinek oda kell utaznia. Sándor István csak készül az útra (I. Sokféle III. 1795. 108—127), Jakcsics Gergely 1804-ben neki is vág. A kalandkereső, fantáziadús Jakcsics Szentpétervárt megismerkedik Orlay János odaszakadt s nagy pályát futott hazánkfiaival, annak szolgálatába áll, és vele együtt el is jut a Kaukázusba. Rá még visszatérünk, kövessük most az első jelentős utazónak: Kőrösi Csoma Sándornak szándékát. Az ő útjának értelmét a Tud. Gyűjt. szerkesztőségi cikke 1825-ben (*Hiteles külfökből merített tudósítás Kőrösi Sándor erről*) így foglalja össze: „Az idegen Tudósok, kik ezen vidékeket (ti. Belső-Ázsiát) más tzélből keresztül kosul megjárták, és a nálunk keletiben levő véleményekkel nem voltak esmeretesekek, és ezért tzélunkra keveset, vagy majd semmit hoztak magokkal” (I. 4). Kőrösi Csoma, aki Pray tanítványa s a göttingai egyetem neveltje, nem mentes persze kora őstörténeti és nyelvtudományi előítéleteitől, föltétlenül hallott a kaukázusi őshaza elméletéről és Madsar-Magyarról. Ő ugyan keletebbre, Bokhara vidékén (a mai Üzbegisztán területén) keresi *ekkor* „Elejink legrégibb hazáját”, de a vándorlások útvonala tekintetében elfogadja kora fantasztikus feltételezéseit: 1821. márc. 1-én Teheránban írt végrendeletében azt mondja: „én az eddig valókból tökéletesen meg vagyok győződve, hogy a’ mi Elejink ezen Vidékről szállottak le mint cultus nemzetek a’Krisztus előtt több századokkal,” innen Perzsiába, Arabiába, sőt esetleg Abyssyniába mentek, aztán Syria, Assyria, Armenia, Georgia, Russia és Európa az útirány (uo. 10). Ebbe az útvonalba — mint egyik állomás — beleillik a kaukázusi megtelepülés is.

Hosszú ideig azonban érdemi értesítés nem érkezik sem Jakcsicstól, sem Kőrösi Csomától, — sőt az utóbbit 1824—25-ben már elveszítettnek hiszik. Akkor indul útnak az, kinek vállalkozása Vörösmarty képzeletét leginkább megragadja, az egykori egyetemi társ és jó barát: Maróthy István. Ő 1824 augusztusában indul el, s az ebből az alkalomból írt *Búcsú* bizonyítja, hogy Vörösmarty tudja az utazás célját és irányát:

Caspium, és te nagyobb tenger, légy addig is üdvöz,
Üdvöz légy *Kurgur*, s te *Üzbéki* drága vidék.

Maróthy ír rövidesen rokonainak, később külön Vörösmartyéknak, de az üzenetek tartalmáról semmit sem tudunk. Vörösmarty azonban szerelmi boldogtalansága legmélyebb pontján (amikor Perczel Etelka férjhezmenési szándékáról beszélnek) Maróthyra emlékezik: „Mily boldog Maróty! Mért nem tanultam én az ő mesterségét [M. orvos volt, — nyilván Orlay példájára], nyelveit: elmennék a jegekhez, hogy fagyaszszanak meg, el a *Kaukazushoz*, hogy temessen el engem” (Stettnernek 1825. aug. 27.).

¹⁴ Certis documentis ostendere possim, esse *hodieque* in ea orbis regione populos qui Hungarico idiomate, etsi fortasse a nostro jam multum diverso utantur. *Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum* ... Vindobonae, 1761. I. 315.

¹⁵ Vö. pl. PRAY: *Annales* ... I. 315—319., *Dissertationes* ... II. 37—38.; MOLNÁR J.: Magyar Könyvház VII. 329. stb.; Legfőképpen pedig D. CORNIDES: *Commentatis de religione veterum Hungarorum*. Bécs, 1791. Vö. még BENDEFFY LÁSZLÓ i. m.

Aztán Jakscics Gergely jelentkezik: 1824-ben rövid időre hazatér (majd még ugyanazon évben visszaindul a Kaukázusba s ott is hal meg). „Eredményeiről” — különös módon — Percsényi Nagy László ad hírt a Felsőm. Minerva 1825. évfolyamában (I. május, 203) Két nevezetes Hazafiaknak Napkeleti Utazásokról címen. Az egyik nevezetes hazafi, Jakscics azzal a hatalmas szenzációval lepi meg a nemzetet, hogy eljutott a „Kókás”ba, más néven Kaukázusba, „a régi Magyar hon földre”, s ott egy Irredi nevű murzával magyarul beszélgetett; ott ugyanis „több mint hét millió ember, a’ Mohamedánusokkal, Persákkal, Mógolokkal és más nemzetekkel [ke]jerve, magyarul beszél” (204—206). A másik utazó Tiszt. Szabó Nazárius, kőrösbányai gvardián, ő meg a nagy mogulall beszélt magyarul, mert ott: Perzsiában, Arábiában, Indiában még sokan tudnak magyarul (206—207). Percsényi Nagy nem tartozik a nehezen hívő emberek közé, különösen e téren, de ez már neki is túl szép: „Elvárjuk ezen tudósítások hitellességét Kőrösi Sándor hazajövetelével” (206).

Nem várja viszont Dankovszky Gergely, „a’ K. pozsonyi Akadémiában a’ görög nyelvnek tanítója”, aki e „bizonyítékok” birtokában újult erővel támad neki Schlözernek és Klaprothnak (*Hungariae gentis avitum cognomen, origo genuina, sedesque priscae*. . . Posonii, 1825, főleg *A’ magyar nemzet’ maradékai az ősi lakóhelyekben*. Pozsonyban, 1826). A már Otrokocsi Foris óta „kifinomult” etimologizálással játszi könnyedséggel értelmezi magyarnak Klaproth adatait, bebizonyítja, hogy Julianus a Kuma mellett találta meg magyar véreinket, kik ma is ott élnek *Avár* néven (mert a főváros: Vár), ezek városa volt „Madschar (Magyar)”. — Vörösmarty Percsényi cikkét, Dankovszky könyveit föltétlenül olvasta,¹⁶ s akkori szemlélete meg Horvát István friss hatása alapján valamelyes hitelt adhatott neki. Megerősíthette akkor kialakuló — s rövid ideig tartó — pánmagyar szemléletében, s ihletet adhatott neki ama „nagyobb epos” megkísérlésére. Magyar vár gondolata mindenesetre ekkor már valóságos nemzeti ügy. Az időközben meghalt Jakscics s az útjáról letért és elhallgatott Kőrösi Csoma feladatára új utazó vállalkozik: Besse János, aki — két évi előkészület után s az ország jelentős támogatásával — 1829-ben indul útjára, és nem véletlen, hogy Radványi József „Nagyméltóságú Erdődy Gróf Pálffy Fidél Vöröskő örökös Ura” stb. nevenapjára írt köszöntőjében (Budán a’ K. K. Univerzitis betűivel 1829) így kapcsolja össze a gróf üdvözlését és a Besséhez címzett jókívánságokat:

Szívemelő lángal hirdesse-ki hős Kapitányunk
Besse, magas célú utazónk, kedveltje Hazánknak
Kaukaszus ősz bérczén lakozó Avaroknak ohajtott
Vérinknek: hogy imitt foly még a’ Szittyai vérség,
Él Pálffyunk, s’ ez okért Ethelének büszke folyója
Zengje nevét, ’s oktassa reá vad Kaukaszus ormát;
Erre tanítsa Avar népjét, ’s a Szittyai Magyarvárt.”

Hagyjuk — egyelőre — utazóinkat. Az mindenesetre tény, hogy 1829-ben egy jelentékeny magasztalnak szájából Magyarvár — bizonyára Vörösmartytól függetlenül — egész természetesen hangzik el. Most láthatjuk, mi az értelme a *Magyarvár* első közlése alkalmából adott jegyzetnek, a „*Magyar*” vár írásmódnak. A cím genezisének ily hosszú, változatos útja után még inkább feltűnő, hogy a *Magyarvár* tárgyalása során erre a kérdésre még csak utalni

¹⁶ Dankovszky 1826-os munkája egybekötve jelent meg Horvát Istvánnak Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás híres magyar királyoknak védelmeztetések a’ nemzeti nyelv ügyében c. könyvével. — Nem olvasta, vagy ha olvasta, nem hitte viszont „Y” (Fejér György) recenzióját Dankovszky e művéről (Tud. Gyűjt. 1825. II. 97—121). Fejér elítéli Dankovszky etimologizálásait, nem hiszi azt sem, hogy a magyarok ősi lakhelye a Kaukázus lett volna; igaz, Fejér az általa és mások által később sokat hánytorgatott „Lebedias” helyét keresi.

sem szoktak. Pedig — ha mástól nem is — Toldytól lehetett hallani némi utalást. Már Vörösmarty Minden Munkáinak 1847-i (egykötetes) kiadása bevezetőjében (VII. 1.) így szól a műről: Vörösmarty „Még 1827 óta forgatott egy második nagy epost elméjében, mely a' nemzetet régi lakjában, *Magyarvárrt*, mutatná fel. .” És még negyven év múlva is mint történelmi-földrajzi realitásról beszél a „magyari romok”-ról a Kaukázus vidékén¹⁷ (ha egyébként ekkor már kegyetlenül kikel is Jakcsics Gergely, Szabó Nazár ellen, sőt Besséről is tartózkodva nyilatkozik: 318—319). Toldy után akad még egy rövid utalás a *Magyarvár* és a Kuma menti „Magyar” közti kapcsolatra,¹⁸ Riedl Frigyes viszont — egyikükre sem hivatkozva — mint nívómot veti fel a kérdést, helyesen tárgyalja a címnek a korabeli történeti érdeklődés fő tárgyával (a magyar nép és nyelv eredetével) való összefüggését, a kérdéssel foglalkozó hatalmas — általunk is éppen csak érintett — irodalmából azonban mindössze egyetlen, 1839-ben (!) megjelent munkára utal (Kiss Bálint: *Magyar régiségek*. Pesten, 1839), nyilván ez volt a fő gondolatébresztő. Megemlíti Riedl, hogy Kiss B. könyvében egy térképen Magyarvár fel is van tüntetve, e könyv azonban — jórészt kompiláció — természetesen nem szolgálhatott forrásul Vörösmarty számára sem a cím kiválasztásában, sem a töredékben megnyilvánuló történetiszemléletben.¹⁹ 1942-ben egy, címében igen sokat ígérő cikk (majd különlenyomat) jelenik meg: Szerőcsei Gyula: *A kumamenti magyarság Vörösmarty költészetében* (Néprokonsági dolgozatok 23.), a mindössze 12 lapos cikk azonban sovány eredménnyel zárul, mindössze Horvát István és Fessler hatására tér ki, Vörösmarty művei közül is csak *A Délszigetet* s *A Romot* említi meg a Magyarvár mellett (holott a *Hábador* és *Az áldozat* is idetartozik), „történeti” anyagában főleg Bendefy László munkáira támaszkodik.

Eszme és szemlélet

Vörösmarty nem csupán egy címet kapott a százéves vitától és az irodalmi feldolgozó-soktól, hanem történelmi eszméket, *történelemszemléletet* is. Hogy ezt részleteiben is feltárhassuk, vessünk egy pillantást a *Magyarvár* cselekményére és színhelyére. A műből a következő történelmi helyzet bontakozik ki: a Kuma menti Magyarvárban vagyunk, a vár már omladozik, s népe fölött is az enyészet árnya borong. Orod fia, Dalma uralkodik itt, ki hajós csatákban vett részt, járt a perzsáknál, a rómaiakkal négyszer harcolt, sőt ő ölte meg Verrest. Szülei, nemzetsége meghalt, húga Zarádnál él Tarkövön. Egy közeli, Koppány nevű térségben Kevi az úr, a környező völgyekben a magyarral rokon és szövetséges jász nép él. Megjelenik Dalma fegyvernöke és társa, a „dévaj Igar”, kinek nemzetségét Dalma védte meg „letarlott hegy-lakán”, míg az a harci mezőn járt. Igar szétnézett az országban, a kisebb fejedelmeknél, járt az erdős Ügödön s Engadiban, hol „fejrázó Kende” az úr. Ennek leánya Elvő. Igar értesült róla, hogy Etel mellett rokonainknak harcba kell szállniuk, s arról is, hogy a napnyugatra lakó örmények Engadi ellen készülnek. Dalma unja a tétlen veszteglést, a lassú pusztulás képét, le akar szállni fellegvárából, meg akarja nézni „előszült Hősink lakhelyeit”. Közben fellép a színre Arta, a bujdosó pártus fejedelem, kinek elpusztult birodalma, családja, csak leánya, Szübál maradt meg. A töredék befejező része azt mondja el, hogy rabolja el két hegyi rabló apjától Szübált, hogyan menekül ki kezük közül a leány.

A színhely nyilvánvalóan a forrásokban szereplő Madsar-Magyar, a Kuma partján. A Kuma (Kúma) a Kaukázus északi lejtőjén ered, nagyjából nyugat-keleti irányban halad s a Káspi tengerbe ömlik. Legfontosabb mellékfolyója a Bajvola (Byvola-Bumola), a kettő

¹⁷ A magyar nemzeti irodalom története. Rövid előadás. 4. kiad. 1878. 317.

¹⁸ ESZTERGÁR LÁSZLÓ: Vörösmarty epikus dalairól. Főv. Lap. 1892. 187. sz.

¹⁹ Vörösmarty Mihály élete és művei. (Egyetemi előadások jegyz.) Bp. (1937). M. Irod. Ritk. XXXVII. sz. 92.

összefolyásánál van Madsar. A Kuma már itt, a sikságra lépve holt ágakra esik, elmocsarasodik, — Magyar vár már csak ezért sem lehet olyan magas ormokon nyugvó fellegvár, sasfészek, ahogy Vörösmarty festi. A költő különben sem nézhette meg pontosan a helyszínt térképen: Arméniát például Magyartól napnyugatra helyezi, ismételtelen mint közeli tengerről szól a Baku (bizonyára Káspi) tengerről, mely sok jáaszt és „tér földi” lakót temetett el stb. Úgy tűnik, Vörösmarty valamiképpen keletebbre helyezi Dalma várát, mint ahol Magyar van, ettől nyugatra van nemcsak Arménia, hanem a Terek folyó is, — holott ez a valóságban majdnem párhuzamos a Kumával. Még inkább keletre mutat a pártusok elhelyezése: pusztulásuk az Araltónál megy végbe, apa és leánya a sivatagban bújdosik, de aztán Arta fejedelem a Kumán hajózik *lefelé*, a két rabló viszont Szübált a Koros vize mellett ragadja el, a Koros pedig Tiflisz közelében folyik. Azaz Vörösmartyt inkább csak a helyszín couleur locale-ja ragadta meg, korántsem igyekezett földrajzi hitelességre. De az is lehet, hogy forrásai nyomán nem tudott eligazodni, ezekben ugyanis egyrészt négy-öt néven is szerepel — mondjuk — ugyanaz a folyó, vagy ugyanazon néven szerepel két különböző s egymástól elég távol eső táj, település, lakhely. Az őstörténeti munkákban kábítóan bizonytalan geográfiával szerepel a Volga és az Ural folyó, az Ural és Altáj hegység, Jugria, Lebédia, Scythia, Baskiria Arménia, Georgia stb. stb. Az őshaza illetően lokalizálására egyetlen (de korántsem egyedülálló) példának hadd idézzük Budai Ézsaiást: „Ebből [ti. Abulgazi híradásából] az is megtetszik, hol volt a' Magyarok Hazája, minekelőtte erre a földre kiköltöztek. Volt t.i. az a' Tanais (vagy Don) folyóvízenn túl, a Caspium tenger felett, a Volga (vagy Etel) és Ural (v. Jaich) vizeknél; és így vagy a mai Astrachánban, a' mint ezt lehet gyanítani egy ott levő régi város maradványaiból, mely most is Mad'sarnak azaz Magyaroknak hivattatik, vagy a' felett Baskiriában. Ide mutatnak a' legrégibb Hazai Historikusok is” (I. m. 34. §. 61).

Hogy mikor játszódik a történet? Ez még sokkal nehezebb kérdés. Ha az „*utósó* pártus király” és a parthus birodalom bukását vesszük alapul, a töredék cselekményének ideje évre meghatározható: i. sz. 226, ekkor dönti meg Artaxerxes Ardésir perzsa király a mai Irán területén levő parthus hatalmat. Akkor viszont a Dalma által megölt Verres nem azonos az i. e. I. században élt hírhedt szicíliai praetorral, — bár az az ítélet elől valóban keletre szökik, s ott ölik meg Antonius katonái. Feltűnő az is, hogy Vörösmarty a *Magyarvárbán* nem nevezi meg Arta ellenségeit (*A Romban* majd igen!), itt az örmény a legfőbb ellenség, noha a költő olvashatott arról, hogy egyes vélemények szerint a kaukázusi Magyart is a perzsák döntik meg. Elképzelhető azonban az is, hogy Vörösmarty ekkor még a parthusoknak valamely korábbi, a rómaiaktól elszenvedett súlyos vereségére gondol, ami után azonban még következett fénykor (i. e. I—II. sz. pl. a két Mithridatész). . . Talán valami kapaszkodót nyújt Vörösmartynak az a felfogása, hogy Magyarvár fénykora „ezred előtt, kétezredévnél előtte” volt, a töredékbeli hanyatlás kora így a VIII—IX. századra lenne datálható, — és ez megegyezik az *áldozat* cselekményének időpontjával. De viszont ekkor hol van már Verres és hol a pártusok? Hacsak. . . pártuson nem valami más, magyarral rokon népet kell érteni.

Fontos mozzanat ugyanis, hogy a pártus itt (és *A Romban* is), ha nem is magyar, a magyarnak szövetségese, barátja, talán rokona. Mindez igen régi történeti hagyomány, s alapjában Justinianusnak az a megállapítása áll, hogy a parthusok *szkíta* nép. Otrókocsi Foris alapján így idézi Desericus (Dezericzky): „Parthi . . . Scytharum exules fuere: hoc etiam ipsorum vocabulo manifestatur, nam Scytico sermone Parthi, exules dicuntur” s ezt később többen (Stephanus Byzantinus, Jornandes) így fejtik meg: „Vocata autem sic fuit, propter fugam: Nam Scythae fugitivos vocant Parthos”²⁰

²⁰ „A parthusok szkíta szökevények (pártütők) voltak: ez az ő elnevezésükből is kitűnik, szkíta nyelven ugyanis parthus annyi mint szökevény. — Az elnevezés a szkésből eredt: a szkíták ugyanis a szökevényeket parthusoknak hívják.” DESERICUS: *De initiis ac maioribus* . . . II. r. Exegeticon de Scythis, Amazonibus, Hunnis atque Mogaris. Budaë, 1753. 38—39.

Nos, az a többes tárgyeset: *Parthos* — ismerős a magyar fülnek s rövidesen vitathatatlanul *Pártos* lesz 'exules' 'fugitivos' értelemben. Ahogy Horváth Ádám mondja: „előzőtt, vagy elpártolt *Pártos* Hunnusok.”²¹ Következésképpen a pártus-szittya, hun, így rokon, és, a pártus történelem a magyar történelem. Horvát István ki is mondja: „én a' PÁRTUS SZITYA Nemzet *Maradékainak* tartom a' Magyarokat, s különösen Georgiából [!] vezetem ki Árpádot” (i. m. 63). De már előtte is nagyon sokan állnak ki a parthus-magyar azonosság mellett. Szűdi István cikkének (Tud. Gyűjt. 1822. VIII) már a címe is beszédes: *Régi magyar Eleinknek egy része, nem nevezetett e' Parthusoknak* — a felelet természetesen igenlő. Szabó József szerint is „A' Magyarok az előidőkben Parthusok vagy Pártosok voltak” (Tud. Gyűjt. 1825. X. 46). Maga Fejér György („Y”) — ekkor — egyenesen azt vallja, hogy a legősibb haza Parthia volt, s fővárosa Teherán (Tud. Gyűjt. 1825. VI. 55).

Nem tudni, Vörösmarty milyen messzire akart menni a magyar (szkita, hun avar stb.) — parthus azonosításban, de a „nagyobb epos”-hoz készített vázlatok tanúsága szerint az első koncepcióban a pártus király lett volna a főhős, aki minden jel szerint magyar és is lett volna. A Parthus >Parthos< Pártos etimológiát Vörösmarty már korábban is ismeri és elfogadja: egy 1819-ből származó Horatius-fordításának egyik változatában ez áll:

Fiad, Barátom

 lovon vitézül űzzön adáz
 Pártosokat rezező dsidával.

A másik változatban *Parthosokat* olvasható. Az 1828 első feléből való *Turi' nőjében* a *pártos* szó 'elpártolt, hűtlen' jelentésben szerepel.²²

*

Bár a töredékből nem világos, hány magyar fejedelem uralkodik, hány „magyar” népcsoport él a Kaukázus — Don — Volga — Káspi-tenger — Azovi-tó — Aral-tó — Ural-folyó által határolt területen, nem világos az sem, van-e és hol van egy-központi szerepű állam, — az nyilvánvaló, hogy Vörösmarty szerint a magyarok ekkor két, esetleg három egymástól elválasztott fő területen élnek: Magyar vár környékén, az Etel mellett és Engadiban. Az egész Magyar-vár-vita központi kérdésére — hogy ti. honnan ered a magyarság, hogyan került különféle ázsiai lakóhelyeire, milyen nyelvű s etnikumú — Vörösmarty tehát (itt) nem ad feleletet. Mégis Dalma súlyából, hatalmi helyzetéből, abból, hogy ő tartja számon az Etel melletti és Engadibeli magyarság sorsát, az látszik valószínűnek, hogy a Kaukázus az ősi haza, s a magyarság másik két csoportja innen vonult lakóhelyére.

Nem célunk itt — még korszakunk tudományos felfogása szerint sem — részletekbe menően tárgyalni ezt a kérdést, még kevésbé belenyúlni a modern őstörténeti kutatásoknak mindmáig elevenen zajló és szűrös darázs-fészkébe,²³ csupán utalunk a fontosabb XVIII. századi és XIX. század eleji álláspontokra. A középkori biblikus történet szemlélet minden nemzetet Noé fiától vezet le, ezt teszik a magyar krónikások és a XVIII. századi — nagyobb-részt egyházi, papi foglalkozású — történészek is. E szemlélet számára az első jelentősebb őshaza az ókori forrásokban, hazai krónikákban emlegetett *Scythia*. Ennek pontos helyére vonat-

²¹ BÉL M.: *Adparatus* ... 413; *DESERICIUS* i. m. 38; Horváth Á.: *A' Magyar* ... 25, 36; HORVÁT ISTVÁN: *Rajzolatok* ... 59—68 stb.

²² Vörösmarty Mihály Össz. M. Kisebb költemények I. Akad. Kiadó, 1960. 137—138, 546. Kisebb költ. II. 22.

²³ L. erre nézve A magyar őstörténet kérdései. Szerk. LIGETI LAJOS. 1942.; GYÖRFFY GYÖRGY: *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Bp., 1948.

kozólag meglehetősen bizonytalanok és ellentmondók a felfogások, de általában a babiloni nyelvzavar után észak felé vezetik (esetleg Egyiptom, Abesszinia, India felé tett „kisebb kitérőkel”) Magóg ivadékait, s Scythiát az Örményország, Perzsia, a Káspi-tenger és Don által határolt területre képzelik. Turkolly Sámuel távol a hazától is erre a lokalizációra emlékezik vissza (a kalendáriumokból!). És a Gaerber—Turkolly jelezte Madshar-Magyar jól beleillik ebbe a topográfiába. — Ez az elképzelés nehezebben egyeztethető egy másik lokalizálással, mely határozottabb formában (bár korántsem egyértelműen) a Magyar vár eszmében oly fontos szerepet játszó S. Th. Bayernál jelentkezik.²⁴ Ő — szembeszállva egyben a magyar—hun—szittyá rokonsággal — a magyarok őshazáját a Volga középső folyása köré helyezi az urus, olák és baskir nép szomszédságába. (Később Bayer elképzelhetőnek tartja a kaukázusi őshazát is, sőt — mint láttuk — ő hívja fel a figyelmet Gaerberre és Madscharra, sőt már vita folyik köztük a finnugor rokonságról is, — egyiküket sem győzve meg.) A Volga melletti őshaza elméletét rövidesen két rendkívül fontos, egymást támogató és a későbbiekben szentírásként fogadott forrásmunka erősíti meg: Anonymus Gestája (Schwandtner: *Scriptores Rerum Hung.* I. 1746) és Ricardus barátunk már említett feljegyzése Julianus útjáról, melyet — mint mondtuk — Desericius adott ki 1748-ban.

Anonymus ugyan szintén Scythiából vezeti ki a magyarokat, de sem előző vándorlási vonalukról nem beszél (bár Magog, Scythia első királya Jafet fia, így a biblikus vonal tételezhető fel), sem pedig Scythia („maxima terra”) helyéről nem nyilatkozik. Többet mond Scythia azon részéről, „quae Dentumoger dicitur”, erről közli, hogy „kelet felé” van, s „az északi részekről a fekete tengerig” s a Tanaisig terjed. A magyarok eredetileg „a Volgán túl” Ázsiában laktak (Cap. I.). Ez persze nehezen egyeztethető össze a Jafettól való leszármazással. Nem tud Anonymus a Bíborbanszületett híradásáról sem (*De administrando imperio* 38. fej.), melyben arról tudósít, hogy a lebediai magyarság a besenyő támadás következtében (885.) kettészakadt, egy része nyugatra indult, más része a Kaukázuson túlra, Perzsiába költözött. Anonymus tehát nem igazolja a kaukázusi őshazát s benne egy magyar Madsart. Amikor pedig a Ricardus-jelentés útvonalát rekonstruálták, nagyjából (de korántsem pontosan) az Anonymus által jelzett Volgán túli őshaza helyén kötötték ki; hasonlóképpen a Volga környékén „esik meg” sok, az „ázsiai magyarokkal” való újabb találkozás. Mindezek alapján vallja Katona István 1778-ban,²⁵ Anonymusra hivatkozva, hogy az őshaza Kazán és Permia területén, a Káma folyó környékén, a Volgán túl volt.

Anonymus gestájával szinte pontosan egyidőben (1747.) teszi közzé — mint láttuk — Torkos József Turkolly Sámuel levelét, ekkor kezdenek széles körben elterjedni a Magyar várról szóló híradások. Anonymus és Julianus itinerariuma pedig *nem* vezet a Kaukázus felé. Nagy lendületet kap tehát újból az Armeniából való kivándorlás, a Szíriában, Arábiában, Indiában való bolyongás elmélete. Ám ez az elmélet sem tud feleletet adni a hun, török, avar — mint magyar ősök — kétségtelen *belső-ázsiai*, sőt kínai eredetére és útvonalára. Ez utóbbi útírányt veti fel a kor egyik legnagyobb jelentőségű munkája, melynek hatása alól a fiatal — s az említett rokonokhoz körömszakadtáig ragaszkodó — magyar történetírás nem tudja magát kivonni: Deguignes *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mongols et des autres Tartares occidentaux* (I—V. Paris, 1756) c. művéről van szó. De itt újból csak felvetődik a kérdés: Kína, Belső-Ázsia felől merre vándoroltak a hunok (magyarok)? mikor s hol lettek szkítákká? hogy kerülnek a Meotisz környékére s még inkább a Kaukázusba? A megoldással a Deguignes-t igen nagyra becsülő Pray úgy próbálkozik (a már-már denunciáló Dezericzkyvel szemben is), hogy a Káspi-tenger, az Ural-folyó s a Volga által határolt területre írja rá: „Turcorum seu Hungarorum vetus sedes”, azaz a törökök avagy magyarok ősi lakhelye (Annales. . . 1759. és 1761. 319).

²⁴ De origine et priscis sedibus Scytharum. 3. könyv. Comentarii Acad. Scient. Imperialis Petropolitanae. III. k. 1728. Vö. még magyar Könyvház II. (1783.) 66—67.

²⁵ Historia critica primorum Hungariae Ducum. 52.

Magyar várt, a kaukázusi népeknek egy ottani magyar hazára valló emlékeit azonban akkor már nem lehet mellőzni, ahogy Porphirogenetoszt sem. Pray erre felvesz egy *második őshazát* is — a Kaukázusban: „Turcorum seu Hungarorum pars quae partem Persiae coluit et ottomanicum Imp. fundavit” (a törökök avagy magyarok egy része, mely Perzsia egyik részét lakta és az ottomán birod. megalapítója volt. I. m. 314).

De ezzel sincs vége a bonyodalmaknak. A magyarság finnugor származására vonatkozó korábbi, szórványos és nem nagyon meggyőző nyilatkozatok (Fogel M., Comenius, Eccard, Leibnitz, Rudbeck, Lomonoszov, Graeber stb.) egyrészt most egybefoglalva jelennek meg — s így kétségkívül súlyuk van —,²⁶ másrészt pedig egy magyar és pap: Sajnovics János foglal mellette állást *Demonstratio*jában (1770). Végül pedig az oroszországi s más (főleg német) tudósok, utazók (Strahlenberg, Pallas, Schlözer stb.) egyre több konkrét nyelvi anyaggal támasztják alá a magyar és (egyes) finnugor nyelvek rokonságát. E rokonság mellett szólnak az ez idő tájt kiadott orosz krónikáknak, évkönyveknek a magyarokra vonatkoztatható adatai is. És egyre gyakrabban emlegetik a Nyugat-Szibéria vagy az európai Oroszország északi részére lokalizált *Juhriát* — *Jugriát* a magyarok őshazájául. (Bél Mátyás úgy tudja — Adparatus. . . 413 —, hogy már Péter cár is ezt mondta volna a Lengyelországban tartózkodó Rákóczinak.) Bár az efféle feltevések ellen a magyar tudomány s még inkább a közvélemény erősen tiltakozik, lassan ezzel is szembe kell nézni. Akkor azonban természetesen vetődik fel a kérdés: merre s honnan vezetett az út Scythiába? Délről fel Jugriába vagy onnan délnek?

Az egyes elméletek közti ellentmondások nyilvánvalóak. A biblikus származáselmélet nem fogadhatja el Jugrát, de nem a Belső-Ázsiából való kijövetelt sem. Jugriával meglehetősen szemben áll a Deguignes-t követő felfogás is. A finnugor rokonság hirdetői viszont nehezen tudják a magyarokat levinni a Kaukázusba, Magyar várba, Perzsiába, már csak azért sem, mert sokáig inkább csak az északi finnugorokkal és a szamojédekkel való rokonság állt az előtérben. Nem véletlen, hogy általában a finnugor elmélet hazai és főleg külföldi képviselői tagadják a legszenvedélyesebben Madsar magyar eredetét s bárminemű kapcsolatát a magyarsággal. Természetesen tagadják — tagadniok kell — a magyaroknak a hunokkal, avarokkal, türkökkel, jászokkal, pártusokkal való mindenféle rokoni kapcsolatát is.

A „megoldást” két úton kísérli meg a magyar nyelv- és történettudomány. Az egyik a pánmagyar szemlélet: ennek értelmében — miért is ne? — a finnugor népek is beleférnek a világmagyarságba, az uralkodó, jellegadó népelem továbbra is a világhódító szkíta, hun, török, avar. Pray már 1775-ben azt jelenti ki: „Finnek [=finugorok], hunok, avarok és magyarok számomra egyazon törzsből fakadtak.”²⁷ Ezt a megbékülő univerzalitást tükrözi a szép-irodalomban Dugonics, Percsényi Nagy, Etédi Sós, a nyelvtudományban pedig Gyarmathy Sámuel, aki *Affinitas*. . .-ában elismeri ugyan a finn (lapp)-magyar rokonságot, de ugyanakkor a magyar nyelvet még számtalan más (zsidó, tatár, szláv stb.) nyelvvel is rokonítja. Amikor azonban Schlözerék — lenéző, barbárnak minősítő hangszíjjal — csak *finnussá* degradálják a magyart, megfosztják világhódító rokonságától, hallani sem akarnak a Kaukázusról és Magyarorról,²⁸ a nemzeti felháborodás egyöntetűen tör fel. A kisebb-nagyobb munkák (Thomas Ferdinánd, Kereszturi J. Aloyz, Horváth Ádám, Dankovszky Gergely és persze Horvát István) mellett elég csak mutatónba idéznünk és csak egyetlen folyóirat, a Tud. Gyűjt. 5–6 évéből: Kovács Sámuel: *A 'Magyarokról' s 'Törökökről'* (1822. VI.), Horvát Endre: *A 'Magyar Nemzet nem Finn származatú'* (1823. II.), Rummy Károly: *Madszar, vagy Magyar Tserkassziában a 'Magyarok böltsője'* (1823. VI.: ez Freygang 1817-i útleírásának ismertetése), Derecskei Fodor Gábor:

²⁶ DESÉRICIUS i. m. I. k. Parergon c. fejezet 95. kk., Pray: *Annales* . . . I. 319–320., TORKOS JÓZSEF: *Schediasma* . . . IV. § stb.

²⁷ „Finni, Hunni, Avares et Hungari eadem mihi ortu gens fiut”. Dissert. I. Vö. még J. A. KERESZTURI: Dissert. hist. crit. Pest, 1814. De Hungarorum origine c. fej. 8–18.

²⁸ L. pl. Abkunft von Magyaren. Presburg, 1827.

A' Magyarok Ősi Eredete (1825. IX.), Szabó József: *Értekező észrevételek a' Magyarok' Eredetéről* (1825. IV, X.), Y (Fejér György): *A' Magyarok' régi lakóhelyeiről* (1825. IX.) stb. — Egyre-másra hangot kap — tulajdonképpen Révai alapján — az a felfogás, hogy a finnuszok csak összekeveredtek a hun—szkita—avar—turk—magyar (esetleg tatár—mongol—kinai) néppel. Horvát István így nyilatkozik erről: a „Kúnok Lapponiába és Estoniába is által tétettek. . . Innend lehet megfejtetni azokat, a' mik a' Laplandi, Fini. landi, Esthlandi Nyelvekben egyeznek a' Magyar Nyelvvel, nem pedig azt következtetni, a' mit heába kiáltozott Schlözer, és utána sok majom Magyar, hogy a' Magyarok Finnus Nemzetségből eredtek.”²⁹

Ezzel együtt jár a magyarságnak a világtörténelmet alakító nagy népekkel való rokonsága vagy azonossága eszméjének hatalmas és boszorkányos ügyességű tudományos apparátussal való kimutatása. E módszernek legnagyobb hatású képviselői Horváth Ádám és Horvát István, de olyan elődökről sem feledkezhetünk meg, mint Dezericzky, Thomas Ferdinánd, Kereszturi J. Aloyz, sőt visszamehetünk akár Otrókoci Forisig és Bél Mátyásig is. Kereszturi meg is adja e módszer kulcsát: igazolni kell — még hozzá elsősorban nyelvi, „etimológiai érvekkel” —, hogy más és más néven a világtörténelemben mindenkor és mindenütt magyarok szerepelnek, s akkor a többi már gyerekjáték (*De hungarorum origine. . .* 12—14). Dezericzky korántsem sorolja fel a teljes listának még csak töredékét sem, amikor azt mondja (latinul persze): „mi hunnok, a szkíták leszármazottjai nem tartjuk kétségesnek, hogy a tatárok, moszkuszok, polónuszok, gótok, dákok, és germánok, de még a szlávok is a szkíták rokonai, atyafiai voltak, következésképpen a mieink is” (*Exegeticon. . .* 41). Horváth Ádám hasonló értelemben jelenti ki, hogy amit az onogur, agererias, úr, kazár, paczinák, turcus stb. stb. nemzetekről mondanak a források, „az mind a' mi Eleinkre, Őseinkre tartozik”, vagy: „Scythák [s velük persze hunok, avarok magyarok stb.], Massagéták, Utigurok, Kutigurok. . . mind egy nemzet” (i. m. 33, 137).^{29a}

A „megoldás” másik útja: geográfiai tájékozatlanság vagy akár egy kis misztifikáció árán is földrajzilag közel hozni az egyes, őshazaként vitatott területeket. Így — Jugriát mindenképpen kizárva — akár több őshaza is fennállhat egymástól kisebb-nagyobb távolságra. E hazákat — időrendi sorrendben — Fessler I. A. nagy hatású történeti munkájának (*Die Geschichte der Ungern una ihrer Landsassen*) I. r. I. k. (1815) egy térképén így sorolja fel: 1. haza az Altái hegység vidéke; 2. az Ural hegység két oldala s a Volga középső folyása; 3. A Dnyeper-torkolat két oldalán Etelköz (hová Lebediából mentek a magyarok). — Aztán (nem nevezve „Wohnsitz”-nek) a Dontól délkeletre, a Kuma két partján laknak a „Kumanische Magyaren”. Fessler a magyarokat „a nagy finn néptörzs egyik ágának” mondja (175), de előbb Ázsiában laktak (türk és hun néven is!). Elődeik (a türkök) az Irtis vidékéről vonultak délnyugat felé, a Káspai-tenger keleti és északi partjaihoz (217—218). E magyarokat a besenyők (626 előtt) kettévágva, egyik ágát leszorítják a Kuma mellé, a másikat fel a Volga és az Ural mentén Magna Bulgaria „mögé”, ahol a későbbi Orenburg és Ufa tartományban finn és baskir hordák közé kerültek. Innen terjeszkedtek északra, a Káma és Pecsora vidékére és Jugriába is (225—228). Később a Kuma menti magyarság egy része vonul Lebediába!³⁰

Kissé részletesebben szóltunk Fessler őshazaelméletéről, de egyrészt ez az első kísérlet, hogy minden ősi lakóhelyet számba vegyen s elhelyezzen, másrészt mert Vörösmarty felfogása a lebediai-etelközi magyarságnak a Kuma menti Magyarországból való kivonulásra s általában a kaukázusi lakóhely központi szerepére vonatkozóan feltehetően Fesslerből táplálkozott.

²⁹ Rajzolatok . . . 43; I. még HORVÁTH Á.: i. m. 26, 82, 285. stb. KERESZTURI: *De sedibus. . .* 20. stb.

^{29a} A „történettudományban” a magyarság univerzális — Amerikára is kiterjedő — kiterjesztésének legszélsőségebb képviselője Szombathi János. Vö. *Á Perubéli Amerikai lakosoknak nyelvekről s eredeteiről*. Mind. Gyűjt., 1789. I. negyed 49.; *Az indiai Mogorokról, avagy Magyarokról*. Uo. V. negyed 43.

³⁰ Hasonlóképpen SZÜDI ISTVÁN: *Tud. Gyűjt.* 1822. VIII. 48, Y: Uo. 1825. VI. 44.

Gyulai Pál szerint Vörösmarty az *Eger* megírása előtt kapta meg Fessler Kálfaludy Károlytól.³¹ Az a törekvés azonban, hogy az V—IX. századi magyarokat úgy helyezzék el a földabroszon, hogy minden őshazának helye legyen, s hogy összeegyeztessék Anonymust, Julianust, Konsztantinoszt, a krónikákat és Turkollyt, másoknál is megtalálható. Ehhez az szükséges, hogy valamivel délebbre helyezzék Magna Hungariát (Baskiriát), másrészt, hogy kelet, északkelet felé a Káspi-tenger és az Aral-tó közti és fölötti területre, sőt attól keletebbre is; délnek pedig Perzsiáig és azon túl kiterjessék a magyarok lehetséges lakóhelyét.³² Dankovszkynak így semmi nehézségbe nem kerül, hogy Julianusszal Dél-Oroszországban, nem messze a Kuma-folyótól találta meg a visszamaradt magyarokat (még a falu nevét is „kideríti”). Külön figyelmet érdemel Sándor István, aki Jugriát is be akarja vonni az őshazák közé: Szerinte Turkolly „igen elbizta magát [=túl nagy hitelt adott egyes értesüléseknek]. Mintha bizony a Káspai tengeren túl vagy pedig a Jeges Tenger felé Jugria táján nem találkozhatnának szint úgy Kún vagy is Magyar vérű Népek” (Sokf. 7. Darab. 1801. 160).

Vörösmartynak a *Magyarvárban* (s más műveiben) megtalálható *ekkor*i történet szemlélete világosan mutatja az őshazáknak ilyenféle földrajzi közelítését, de egyben a magyarok lakta terület kiszélesítését. Azonban mindig a *kaukázusi őshaza központi szerepének* kihangsúlyozásával. Így jár-kel Dalma és Igar Perzsiától az Etelig, mindenütt otthon, rokonok között, a szerzte eső fejedelemségeknek azonban — úgy látszik — Magyar vár az ura. Ez a felfogás azonban nem lehet régebbi keletű 1825-nél (esetleg 1824-nél, amikor Maróthy beszélhetett neki a kaukázusi központi magyar őshazáról). A kérdésbe alaposan csak a Horvát Istvánnal való megismerkedés (1824) után merülhetett el. A *Zalán futásából* teljesen hiányzik a Magyar várral, a kaukázusi őshazával, a pánmagyar rokonításokkal kapcsolatos minden utalás. Ismeri ugyan ez utóbbi kérdésnek „szépirodalmi” jelentkezését — Dugonicsot és társait —, de e műveket ekkor nyilván művészi alkotásokként, a fantázia termékeiként olvassa. Történet szemléletében szigorúan ragaszkodik Anonymushoz s az őt szinte szolgáian követő Virág Benedekhez. — Amikor a Zalánban a legrégibb ismert hazáról, az „ősök honná”-ról esik szó, mindig a „Volgán túl”-t, a „Volga vizén túl”-t emlegeti a költő: ott lakott Ármány, emlékezik rá a táltos, sőt Hajna is (I. 259—260, I. 487, I. 508, II. 318—319); Izárral is „Etel árján túl” történik egy kaland (VII. 313), és Széplak is Etel mellett volt (VII. 326—327). A vándorlás iránya — Anonymushoz hasonlóan — elmosódott, csak annyit tudunk, hogy a Meotisz mellett jártak vagy laktak (vö. „Üti” Lehelt, kit „utaztában szült anyja Meotisz’ habjainál”: I. 484), ugyancsak Meotiszra utal, hogy Huba tengeren is csatázott (I. 697, VII. 709—796), szó esik aztán a Tanais (Don) és Denep (Dnyeper) folyókról.

Bizonyos utalások azonban már ekkor túlmutatnak Anonymuson: így annak ismételt hangsúlyozása, hogy a magyarság egy része „otthon Maradott az előbbi lakon”, köztük Zala, Álmos nőtestvére is (II. 626—627). Sőt erről Zalán is tud, hiszen azzal fenyegeti Árpádot, hogy „nem marad, a’ ki Társai romlását hírül vigye Volga vizéhez” (I. 278—279, 284). Van tehát egy másik haza, de ez nem a Kaukázus, ez utóbbi csak úgy fordul elő, hogy ott lakik „az agg szelek atyja” (I. 484), s ez annál feltűnőbb, mert Aranyos-Rákosi Székelynél Haddúr a Kaukázusban lakik. Túlmutat Anonymuson az is, hogy színre lép egy olyan sokat emlegetett s a magyarral rokonnak tartott nép, mint a *kutigur*, mely vad és kegyetlen ugyan (VI. 66 kk.), de a magyar ősökkel együtt vannak a túlvilágon („Jobbodat a kutigur áriyékok is áldva fogadják”: II. 456). Ugyanakkor 1825-ben Vörösmarty még nem tud a magyar—(bolgár) török rokonságról, vagy esetleg tud róla, de nem fogadja el. Hogy az a *Huron* (s „fene népe Huron-

³¹ Vörösmarty életrajza. Gyulai Pál Vál. Művei. II. Szépirod. Könyvk., 1956. 303 :

³² Az összeegyeztetésre, az ellentmondások feloldását célzó kísérletekre l. pl. KATONA ISTVÁN: Hist. crit. Hungariae primorum Ducum. 1778. 53; DESERICIUS: i. m. 200—206; PRAY: Dissert. 1775. II. 35—36; BUDAI ÉZSAIÁS: i. m. 58—63; KERESZTURI: De sedibus... 3; VIRÁG BENEDEK: Magyar századok. Budán, 1808. 4; DERECSKEI FODOR GÁBOR: Tud. Gyűjt. 1825. IX. 21—24. stb.

nak”), mely ellen Űgek harcol, miféle nép, nem tudni, de vezérük olyan, „mint örmény bojtos oroszán” (VI. 226 kk.).

A Magyarvárban ezzel szemben — mint láttuk — két, illetőleg talán három ősi lakhely is van. Közben és körös-körül azonban magyar vagy magyarral rokon törzsek laknak:

„És valamerre megyünk, rokonok’ szíve, honna fogad be.”

E magyar vagy rokon nép között központi szerepet kaptak volna a *jászok*. Bár a filiszteus—jász azonosítás, a jász—magyar rokonítás megtalálható már Ranzanusnál, Bélnél,³³ Vörösmarty esetében ez kétségtől Horvát István hatása, aki a *Rajzolatokban* is, rövidesen idézendő 1821-i cikkében is nemcsak a jász—magyar azonosságot hirdeti, hanem eljászosítja az egész világot is. Hogy Vörösmarty pontosan milyen „jász” népre gondol, azt nem lehet tudni. A történetileg is számba jöhető népek közül elsősorban a szarmata alánokra gondolhatunk, mint akiknek két csoportja is — a jazigok és az oszétek — eljutottak a Kaukázusba (oszét — ekkori szóhasználatban: uz — töredékek ma is élnek ott). Mindkét nép joggal nevezhető jásznak. Horvát Istvánnál azonban sok más nép is a jász gyűjtőfogalom alá esik: a szarmata, szkíta, pártus, méd rokona vagy csupán más elnevezése a jásznak (Tud. Gyűjt. 1829. VIII. 48—49).

... A Magyarvár tehát töredék voltában is tükrözi az új történelemszemléletet, de még inkább tükrözik azok a — ma is kéziratban levő — feljegyzések, melyeket Vörösmarty 1825 vége és 1827 első fele között készíthetett, s *Jegyzések* címen foglalt egybe.³⁴ A feljegyzésanyag nyelvészeti (főleg szógyekerésző) szöveghalmazokat, olvasmányokból (főleg Klaprothból és a görög-római történetből) vett személy és földrajzi neveket meg eseményvázlatokat tartalmaz minden tervszerű következés nélkül, belekeverve egészen idegen természetű anyagokat (pl. házi gyógyszerreceptet, új betű-javaslatokat). A legfontosabb azonban bennük az, hogy minduntalan felbukkan egy összefüggő eposz tervvázlata — túlnyomórészt még prózában, bár egy-egy sor már hexameterbe van öntve. A Jegyzések elkülönítés nélkül tartalmaz olyan vázelemeket, melyekkel a *Hábadorban* (eredeti címén: *Homonna’ völgye*), a *Délszigetben*, a *Magyarvárban*, sőt az 1840-i *Az áldozatban* találkozunk. Joggal következtethetünk arra, hogy ezek a művek egy felrobbant nagy eposzi terv forgácsai. A nagy vajúdról maga Vörösmarty is vall 1826. jan. 26-án legbizalmasabb barátjának, Stettner (Zádor) Györgynek: „Szeretnék egy nagyobb eposba fogni, s már nagyon forrnak gondolatjaim.” (Sajnos, később sem ő, sem Stettner nem tér vissza az ügyre, még az sem bizonyos, hogy amikor 1827 első felében Vörösmarty Fábíán Gábornak és Stettnernek, Toldy pedig Kazinczynak — 1827. márc. 22-i levelében — egy „új eposz”-ról beszél, még mindig ez az eposz van-e az előtérben.) Valóban forrnak Vörösmarty gondolatjai, „belekap” a *Hábadorba*, melynek „történeti” ideje, alakjai, névanyaga, sőt sok tartalmi mozzanata is jellegében egyezik a *Magyarvár*éval és *Az áldozat*éval.

Az tehát kétségtelen, hogy Vörösmarty ekkor — 1826-ban — egy, a Zalánt terjedelmében is felülmúló eposzt³⁵ tervez, de a terjedeleminél is fontosabb, hogy térben és időben messzebbre nyúlót, világtörténelmibb jellegű eposzt akar írni, melyben a történettudományunk újabb — elsősorban Magyar várral kapcsolatban felvetődött — „eredményeit” is felhasználta volna. Toldy jól tudja — a 47-es kiadás előszavát idéztük is már —, hogy a tervezett eposz „az ősmagyarok á z s i a i nemzeti életét fogta [volna] költőileg megalakítani”.³⁶ Többet is ennél: a Jegyzések és folytatásai arról tanúskodnak, hogy Vörösmarty nemcsak Magyar vár környékét, az „őshaza” földrajzi, települési viszonyait tanulmányozza, hanem az egész ókori történe-

³³ DESERICIUS i. m. I. cap. VIII. 77. b. jegyz.

³⁴ MTA Kézirattár Cikkek, bírálatok, jegyzetek elnevezésű kolligátum I. k.-ben, K. 713. jelzet, I. 37/r—41/v. — 1826-ra mutat a Jegyzések írásvezetése, helyesírása s az a tény, hogy sok 1827-re datált vagy datálható jegyzet a Jegyzések után következik, aztán a *Délsziget* első vázlatá stb.

³⁵ Erre Toldy is, Gyulai is céloz, az utóbbi szerint: „Terjedelmes mű veszett el benne, egy ugynevezett romantikai eposz, mely alkalmasint sikerültebb lett volna a Zalán futásánál.” Vörösmarty Ö. M. 1863. IV. 295.

³⁶ A magy. nemz. irod. tört. Rövid előadás. 1867². II. 46.

tet, sőt távoli világrészek történetét is (vö. pl. id. kézirat I. 66—67, II. 62, 66 stb.). Azaz a magyar történetbe belekerült volna a pártusok s általuk a rómaiak, perzsák, örmények s talán — Percsényi Nagy s Etédi Sós módjára — távoli világrészek története is. A főhős, a Jegyzések koncepciójában, „Az utósó Pártos király” vagy annak fia lett volna, természetesen ugyanolyan magyar ős, mint Dalma vagy éppen Álmos. Nem látható pontosan, hogyan, de helyet kapott volna a műben — a Nestor-krónikák nyomán — az orosz s a benne jelentős helyet foglaló „palóc” történet sok mozzanata is.³⁷

Az itt kibontakozó szemlélet fő élesztője és táplálója Vörösmarty esetében kétségtelenül Horvát István volt. Kettejük kapcsolatának elmélyülése 1825 második felétől követhető nyomon. Egyrészt Horvát a *Rajzolatok*. . .-hoz a frissiben megjelent *Zalán futásából* választ mottót, másrészt Vörösmarty szinte lángolva olvassa Horvát művét. 1825. dec. 12-én így ír Stettnernek: „Hogy Horvát István rendkívül való ember, már régen tudod, s hogy munkái is rendkívül valók, nem fogod csodálni.” Ez alkalommal a magyar—filiszteus (jász) azonosságnak Horvától felmelegített és világméretűre kiterjesztett gondolata lelkesíti fel Vörösmartyt.³⁸ Ezzel kapcsolatos a finnugor rokonsággal s annak egyik legerőszakosabb hirdetőjével, A. L. von Schlözerrel való diadalmas szembefordulása: „Nem vagy hát finnus és a nagyszájú Schlöezerek, Schwartnerek³⁹ hallgathatnak.” — Az új történelemszemlélet egyik fontos eleme tehát, hogy nem egy jelentéktelen, az északi tundrákra szorult, barbár népcsoport tagjai vagyunk (említettük már, hogy a finnugor népek közül ekkor főleg az északiakat ismerték), hanem a jászok, szittyák maradékai, — persze a hunokkal, avarokkal, „lófejúekkel”, palócokkal, pártusokkal stb. stb. együtt (Horvát: *Rajzolatok*. . . 7, 10, de már Bél: *Prodromus*. . . 60 is). . . A magyarság fogalmának kiterjesztése igen érdekes és igen jellemző következményekkel jár a *Zalán futása* későbbi kiadásaiban. Az első kiadásban (1825) a bolgár (török) rokonság kérdése még fel sem merül, az 1833-ikiban azonban nemcsak a bolgár hősök neve magyarosodik meg, hanem a magyar—bolgár harc a testvérharc képét ölti. Ennek Árpád is, Viddin is tudatában van, Árpád s vezérei szemében a bolgárok nyelvét, nemzetiségét veszített, elárult nemzet.⁴⁰

Vörösmarty azonban nem volt egykönnyű ember: egész sereg más munkát is elolvasott tervezett nagy eposzához. A Jegyzésekben található etimológiák, magyaráítások, eszmélkedések egy része további forrásokra, elsősorban Horvát Ádámra, Dankovszky Gergelyre még Klaprothra utal. Így például az *Orod* név Horvát István etimológiája: ti. annyi mint *Arad* s azonos a „filiszteus” *Herodianummal*, a *Tarkői* viszont Szabó Józseftől származik (Tud. Gyűjt. 1825. IV. 91), s nem más, mint a *Turkoi* „helyes” olvasata (*Turkoi* > *Turkői* > *Tarkői*), olyan vélemények pedig, hogy az *Araxes* szóban a magyar *Arasz* szó rejtőzik, közkeletű felfogás e korban. Ahogy közkeletű az a felfogás is, hogy az idegen krónikások, de a magyarok — köztük Anonymus is—romlott, rosszul hallott és rosszul értelmezett nyelvi formákat adnak: jogos tehát az „eredeti, romlatlan” magyar alakot és értelmet rekonstruálni.⁴¹

³⁷ A XIX. század első felének (benne Vörösmartynak) palóc érdeklődésében döntő szerepe van az újonnan feltárt orosz—palóc kapcsolatnak.

³⁸ Vö. *Rajzolatok*. . . 10, később A' Jászokról, mint Magyar Nyelvű Népről és Nyilazókról. Tud. Gyűjt. 1829. VII—VIII.

³⁹ Az itt emlegetett Schwartner Márton, a híres statisztikus *Introductio in rem Diplomaticam*. . . Budae, 1802. c. művének éppen ekkor megjelent 2. kiadása váltott ki nagy felháborodást a finnugorelles és pánnmagyar táborban.

⁴⁰ A kérdést részletesen l. Vörösmarty Mihály *Összes Művei* 4. Nagyobb epikai művek I. Akad. Kiadó, 1963. 386.

⁴¹ E vonatkozásban azonban nagy is a kísértés. Klaproth pl. a Kaukázus hely- és történeti névanyagából — mit sem sejtve a magyar érdeklődésről — ilyen alakokat ad: Charwasche, Tschani, Belakan, Eresch, Turszo, Koszoro stb. (I. m. II. k. 21, 27—28, 55, 133, 283), a Kaukasische Sprachen c. függelékben pedig ilyen hun neveket talál a vidéken: Attila, Bleda, oder Budach, Ellak, Almus, Leel, Zolta, Geysa, Sarolta (12). Nem csoda hát, ha Horvát I. — felejtve Klaproth egyéb negatív nyilatkozatait — így kiált fel: „Ezernyi köszönet a nagy tudományú Klaprothnak buzgó fáradozásaiért”. *Rajzolatok*. . . 64.

A hasonló nyelvi rekonstrukciók között ezúttal persze Magyarvár neve a legfontosabb. A nevet a Jegyzésekben írta le először Vörösmarty, de eléggé ötletszerűen, még nem látszik belőle a vár központi szerepe egy későbbi műben. Az azonban, hogy a cselekmény helyszínét már ekkor is a Kaukázusba helyezte, az a rá vonatkozó jegyzetanyagból már itt nyilvánvaló. A továbbiakban pedig egyre nagyobb számban és egyre konkrétan villannak fel a *Magyar vár* és a *Magyarvár* töredéket érintő motívumok. Az egész tervezeten végigkísért egy kö-emlékké vált sas vagy oroszlán motívuma, illetőleg általában valami hatalmas köemlék. Vörösmarty nyilván a Madsharban-Magyarban található (több utazótól síremlékeknek tartott) kőmaradványok eredetét akarja mondailag magyarázni. A töredék végső formájából már látható az egymásnak eső két rabló, szerepel *Zaránd*, — bár alakja itt sötétebb („Eliza megrontója”, „romlott lelkű”), s az Elizát — a pártus király lányát — védő vitéz karjától pusztul el. (Mindez majd *Az áldozatban* nyer kidolgozást.) Egy pillanatra elénk villan a pártus király leánya a jósnőnél, s felvillan a megoldás is: a királylány „egy hű dálnok párja lesz”, a király pedig meghal „örömben”, „dicsősége olvasásán [bizonyára a köoszlopon olvassa] záródnak szemei”. Leánya — ki, mint látjuk, itt még a szentimentális Eliza nevet viseli a későbbi Szűbál helyett — bizonyára egy Dalma típusú „hű dálnok” párja lett volna.

Mint látható: a nagy eposzi tervet és konkrétan a *Magyarvárt* vajmi kevés szál fűzi — *A Rom* kivételével — a későbbi eposzokhoz. Vörösmarty szándéka ekkor a honfoglaló ősök dicsőségének a múltba, visszafelé való meghosszabbítása s térben igen jelentős kiterjesztése. A Jegyzések erről is világosan vallanak: „Meg ne sokaljátok, ti kik ügyeltek rám, hogy azon korról énekelek, mely már nincs többé, im az én szemem nem örülhet a’ napnak, sem a bujdosó holdnak, a’ messze lakó leányról emlékezetéről, csak a’ régiségben gyönyörködöm. Talán egy hajadon leányka, ki már érzi a’ szerelem’ hatalmát [világos utalás az 1825. aug.-tól 1826 végéig elhúzódó szerelmi válságra], vagy ifjú kedvesem fogja olvasni, s’ képzeletével megjárja e’ vidékeket, vagy egy ősz hazafi, ki már sírja szélén áll, így szólván [még ne[m] feledkeztek el mindnyájan az ősök’ nagyságáról, és én még örülhetek, midőn siromba kell szállnom.”

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy Vörösmarty a reformmozgalomnak a jövő, a cselekvés felé mutató vonalából a múltba akar visszahúzódní. A múlt itt is „példa”: Dalma az ernyedség, tétlenség ellenében — sőt a szerelmi szubjektív szféra ellenében is — a cselekvést, a nemzeti erők összefogását hirdeti. Vörösmarty a jövőt idéző hittel fordul a múltba, ha konkrét részleteiben álomba, illúziókba, ködbe kapaszkodó hit is ez. De valamibe kapaszkodik, hogy felemelkedhessen. A legnagyobb illúzió nem is Magyar vár, hanem sokkal inkább a pánmagyar történet szemlélet: egy világméretűre tágitott magyar haza és magyar nemzet lett volna a nagy eposz legelsődrendű ihletője. Az *áldozat* — mint folytatás — arra enged következtetni, hogy a nagy tett — a nagy bukás után — a kivándorlás, az új haza keresése, megtalálása és megszerzése lett volna: a *Zalán futása* előzményének utólagos megteremtése.

Évszám és fordulat

Az persze egy percgig sem vitás, hogy a *Magyarvár* nem 1830-ból való. Sőt az is valószínű, hogy kidolgozása nem tehető későbbre 1826 második vagy 1827 első felénél. Hogy az évszám körüli félreértés még érthetlenebb legyen, hivatkozzunk Toldy Ferencre, aki — mint már idéztük is — ismételtlen megírta, közölte, hogy Vörösmarty egy második nagy „epopoea” tervét 1827 óta forgatta már elméjében (ahogy ismételtlen utal Toldy Magyar várra, „a nemzet régi lakja”-ra a Kuma partján).⁴² Toldy mindössze egy évet téved, hiszen — láttuk — Vörösmarty már 1826 januárjában „forgatta elméjében” egy nagyobb eposz tervét. Toldy persze arról is tud, hogy a tervezett eposz egy töredéke, a *Magyarvár* megjelent a Kőszorú 1828. évf.-ban,.

⁴² L. Vörösmarty Mihály Minden Munkái, 1847. VII. 1.; A magyar költ. kézikönyve II. 1857. 531; A magy. nemz. irod. tört. Rövid előadás. 2. kiad. 1867. II. 46. stb.

— mégis belenyugszik a Minden Munkák 1845—48. kiadásban szereplő 1830-as évszámba, és költészeti kézikönyvében (sőt már az 1847-es Vörösmarty-kiadás előszavában is) Magyarvárról a fentieket elmondva, azzal folytatja, hogy „Ugyanakkor 1830. [!] készült még. . . Rom”. Hasonló önellentmondásokat tartalmaznak Gyulai közlései. Egyrészt Vörösmarty-életrajzában (id. kiadás 301.) helyesen utal az ihlető, indító motívumokra: „Vörösmartyban Horvát munkái és beszédei epikai terveket ébresztettek. E történelmi álmodozásokból átvett és alakított minden olyat, mi képzelmére hatott, s egy nagy eposz tervét érlelte elméjében, melynek tárgya az őshaza lett volna.” Utal is a Stettnerhez írt levélre (1827-et mondva 1826 helyett), de az Összes Munkák 1863—64-i kiadásában (IV. k. 296) mégis ezt írja: „E töredék egy nagyobb mű eleje, melyet később a költő se nem folytatott, se be nem végzett, 1830-ban írta” [!], „Először Munkái közt [ti. 1833-ban] jelent meg.” Gyulai pedig mindenkinél jobban tudta, ír is róla, hogy Horvát Istvánnak kétségtől dönthető hatása 1830-ban már semmivé foszlott; a két férfi viszonya éppen ekkor romlik meg, s nemcsak az Aurora-pör miatt, hanem tudományos szemléletük különböző irányú változása miatt is. —Egyébként Gyulai az Összes Munkák 1884—85-i kiadásában már azt mondja, hogy Vörösmarty a Magyarvárt „1828-ban írta” (II. k. 488).

Sokkal egyértelműbb a két kiváló Vörösmarty-ismerőnek az eposzi terv folytatására vonatkozó közlése. Bár Gyulai 1863—64-ben úgy beszél a Magyarvárról, illetőleg a nagy eposz tervéről, mint amelyet „a költő se nem folytatott, se be nem végzett” (IV. k. 295), az Összes Munkák 1884—85-ben —Toldyval egyetértve— oly tervként említi, melyen —Toldy szavaival— Vörösmarty „1829-ben és 1830-ban dolgozott is” (*A. m. költ. kézikönyve*. 1857. II. 531). —Egyéb adatok hiányában arra gondolhatunk, hogy Toldy és Gyulai a *Romban* látja a folytatást. E mű 1831-ben jelent meg (Aurora), de már a Minden Munkák 1845—48-ban 1830-ra van datálva. (1828 elején keletkezhetett). A *Rom* azonban nem folytatása a Magyarvárnak, inkább azt jelzi: mivé lett az egész Magyarvár-eszme s történetiszemlélet két-három esztendő alatt. Pusztai környezeti hangulattá és egy filozófiai mondanivaló meg egy szabadságharcot álmódos mese-szerű burkává: fikciává. Ott vagyunk ugyan a „csendes Araltónál”, de már kiesve a világtörténelmi igényű őstörténetből, sőt kiesve minden konkrétumból is, „Félre világ robogásaitól, egy pusztai lak’ ormán”, a szinte kozmikus pusztulás, elhagyatottság, szomorúság világában. A *Rom mondanivalójában* egyenesen tagadása a Magyarvár-eszmének. (Ez persze nem azonos a Magyarvár töredék eszméjével: a töredék már maga is eltávolodás a Jegyzésekben előtűnő koncepciótól, többet mutat a hanyatlás, a tétlen veszteglés, a nyugtalan cselekvésvágy eszmeiségéből, mint a világtörténelmi szerepet játszott, Kaukázus környéki pártus magyarok dicsőségéből.) De A *Rom* „csak” mondanivalójában, világnézetében tagadás, külső kellékeiben, történetiszemléletének kihámozható konkrétumaiban rokon a Magyarvárral. „A’ hírben ragyogott Országok’ háza (mely „leomlék”) például etimológiájában s vele szemléletében Horvát Istvántól ered. Szó sincs itt ugyanis „ország”-ról, hanem arról, hogy „a’ Pártus a’ Nagy Arszág fejedelmétől Királyait állandóan Arszág vagy Ország (Arsac) néven hívta”, azaz Ország a. m. Pártus király. (*Rajzolatok*. . . 68. Ezt a „tippet” szintén Klaproth adta Horvátnak, ő emlegeti Arsak georgiai királyt olyan „magyar” nevek között, mint Koszoro, Guththa, Gaján stb. I. m. II. k. 133.)

A *Rom* székhelye az Aral-tó közelében levő pusztaságban, sivatagban van, — ott, ahol a Magyarvár-beli utósó pártus király elbukott és bujdosott, s mintha az omladozó kőhalmok is Magyarvár romjai volnának. Vörösmarty a harmadik álmokképben az itt élő népet egyenesen a pártusok maradékának nevezi:

Illy népet látott, a’ pártus népnek utóját
Látta; de rajtok perzsa királyt és perzsa hatalmat.

Igy az „ifjú kalandor” is, aki „jött egy távoli honni vidékről”, mintha az elbukott magyar-pártus honból kerülne oda — meghalni, majd az álmokban életcélt keresni magának s népének:

felemelkedni. Ezt a népet az ifjú ekkor már saját népének nevezi, s a földet mint „Őseinek földét” tekinti. Harcának (azaz álmainak) bukása után, ahogy

— tova ment a' messzi világba
A' hírben ragyogott fejedelmek' végivadéka,
Nőtlen, hontalanul, fényes birodalma elesve,

bizony nagyon is az országát, feleségét vesztett pártus fejedelem képét idézi. Aki azonban álmokképeben éppen úgy „társat idéze segédül” szabadságharcához, ahogy Dalma a *Magyarvárban* a jászokat és más rokonokat akarja hadba szólítani.

De, mondom, ezek külső kellékek s a konkretizálás halvány igényének megnyilatkozásai. . . Ilyen vonatkozásban Vörösmartyt a Magyarvár-eszme kétségkívül tovább is foglalkoztatja. Erre utal 1829 őszén írt két költeménye, mely — látszólag szervesen — vonatkozásokat tartalmaz a kaukázusi őshazára s a pártusokra. Így a *Hedvigben* (megj. az 1830-i *Aurorában*, megírása tehát 1829 ősze előttre esik) ezt olvashatjuk:

a' leányszív
Ége, mint a pártusok vetése,
Mellybe Sámson' karja úze lángot.

A pártusok emlegetésén kívül a vers azzal is a régi történeti ideológiáról árulkodik, hogy a filiszteusokat egynek veszi a pártusokkal (Sámson ti. a *filiszteusokkal* harcolt) azáltal, hogy — még mindig Horvát tanítását követve — filiszteus-jász, a jászok pedig a pártusokkal (és még sok más nemzettel) „hajdan is szinte egy nyelvű nemzetet tettek, mint ma egy nyelvű nemzetet téznek” (*Rajzolatok*. . . 7). Horvátnál Josue is a *pártusok* ellen harcol, s „Hogy Arad, Orod (Herodes) az utolsó Sidó fejedelem Pártus Szitya volt, az elég érintenem” (uo. 20). Vörösmartynek *Vitkovics' emlékezete* c. költeményében (1829. szept. 9-e után) viszont ilyen utalás van:

Életed a' vízként nem vala pusztá folyam.
Míg nyugaton fenn áll a' Kúma-vidéki magyar vér,
'S hármás bérczi fölött ősneve írva leend,
Tán elő kora, hol szabadabb lesz lenni magyarnak,
'S százados álmaiból nemzetisége kitör.

A költői-eszmei magatartás meglepően (illetőleg nem is meglepően) azonos A *Rom*-belivel: a költő továbbra is alkalmazza azt a történeti kelléket, hogy az itteni magyar nép a Kúma vidéki magyarság leszármazottja, más őshazáról már szó sem esik, de e keretben a szabadság, a százados álomból való kitörés eszméje mellett tesz vallomást.

A költői alkotás mélyén továbbra is így továbbélő külső mozzanatok számontartása mellett fontosabb kérdés az: *lényegében* miért fordított hátat Vörösmarty az oly lelkesedéssel üdvözölt, annyi energiával tanulmányozott és elsajátított Magyarvár-eszmének. A kérdésre, melyet Teslér László is feltett a költőnek, Vörösmarty kitérően, semmi esetre sem a teljes magyarázatot adva, válaszolt. Teslér tud Vörösmarty nagy eposzi tervéről, talán arról is, hogy a költő később is elő-elővette a tervet, s 1830. szept. 28-án (Horváth Endre *Árpádjának* Auróra-beli mutatványáról szólva) felveti a kérdést: „Én úgy gondolnám, hogy Te is egy nagy eposzban dolgozol. Rég kértelek már s Te mindeddig hozzám e felől mélyen hallgattál. Mikor fogsz megszólamlani?” Vörösmarty rövidesen „megszólamlík” egy keltezés nélküli levélben: „Gyanítod, hogy nagy eposzon dolgozom, nem barátom, ahhoz nem illy bujdosóélet kell mint az enyém volt.”

Vörösmarty tehát szubjektív, egzisztenciális, magánéleti okokkal magyarázza, miért nem folytatja (vagy kezdi el) a „nagy eposz” írását. Bizonyos azonban, hogy ez csak harmadrendű ok. 1826—27-tel összehasonlítva, a költő anyagi, egzisztenciális helyzete már szinte konszolidáltnak mondható, élete nem „bujdosó élet”. — A terv félretekését Toldy (s nyomán Gyulai) a történeti-mondai anyag hiányával magyarázza.⁴³ Ha azonban ismerjük a Magyarvár genezisést s történetiszemléleti alapjait, ez az ok aligha lehet az igazi, hiszen Vörösmarty ekkori szemléletében az egész világirodalom mondai-történeti anyagát használhatta volna. Gyulai valószínűleg jobban rátapint a lényegre, amikor arról beszél, hogy „a közszellem változása 1830 körül alkalmasint szintén befolyt”, ti. a reformmozgalmak a múlt helyett egyre inkább a jelen és jövő felé fordítják a figyelmet (id. h.). Persze Gyulai 1830-ból indul ki, az ő észrevételével sem kapunk feleletet arra: miért nem folytatja a munkát Vörösmarty 1827—29-ben?

E vonatkozásban — az említettekén kívül s azokkal együtt — röviden (hiszen ismert tényekről van szó) több más körülményt is megemlíthetünk. Az egyik: Vörösmarty költészetében a szerelemközpontúság, tehát a szubjektív szféra helyébe egy közéleti, közösségi érdeklődés előtérbe kerülése. Utalhatunk Vörösmartynak 1827. aug. 23-i levelére, mely az évekig gyötrő reménytelen, kínzó szerelem elcsitulásának jelzése. A *Magyarvár* is igen erős hangsúllyal szól a nő és szerelem másodrendű szerepéről a „hír”-rel, a cselekvéssel, nemzeti értékű tettel szemben („Tettek után török”, „nekem nem csillagom a lány” stb.), valamint egy „végső napjaival vesződő nemzet” megmentéséről. — Egy másik körülmény az előidőkkkel foglalkozó eposzi műfaj korszerűtlenné válása. A *Zalán futása* kielégítette a nemzeti követelményt és igényt, utána az eposz már nem tartozott az irodalmi élet eleven szükségletei közé. Magának Vörösmartynak epikus (s drámaírói) fejlődése is mutatja, hogy egyrészt a nemzeti honvédő, függetlenségi harcok kerülnek az érdeklődés központjába (*Eger*), másrészt egy realistább pszichológiai, jellemábrázoló igény, valamint a történelemnek már-már társadalmi értelmű kritikája foglalkoztatja (*Széplak, A két szomszédvár*), s végül a filozófiai kérdésfeltevés kap erősebb hangot (*A Délsziget, A Rom*). Mindennek ábrázolására a realiztikus kisepika és próza, legkivált pedig — ekkor — a dráma látszik legalkalmasabbnak. Figyelemre méltó, hogy Vörösmarty a Magyarvár-eszmével is először (s majd utoljára is) a drámai formában tesz kísérletet (*Hábador, Az áldozat*). Teslér azt nem veszi észre, hogy Vörösmarty 1830-ban lezárta epikus pályáját, — Toldy valamivel később észreveszi a műfajváltás korszerű tartalmát: 1839-ben, Szontághgal folytatott vitájában a Magyarvár félbehagyását egyenesen azzal magyarázza, hogy az eposz „nem az, mit a kor előkelőleg kíván”, hanem a dráma az. Felhossa Garaynak a drámához való fordulását, Czuczor *Hunyadijának* abbahagyását, — de nem szól arról, hogy Vörösmarty a *Magyarvárt* éppen ez évben drámai formában folytatja (Figyelmező, 1839. 345., 349. szept.).

Van azonban mindezek mellett egy további körülmény is, mely csak a *Magyarvár* genezisének ismeretében válik döntő jelentőségűvé. Ez pedig a „Magyar” vár s a Kaukázusban még élő magyarok kérdésének újabb — és kijózanítóan lehangoló — megvilágítása. . . És most térjünk vissza Jakcsics Gergelyhez és Dankovszkyhoz. Az általuk hirdetett eszmék, „adatok” ellen végül is szót emel a tudomány nevében Jerney János, a későbbi híres utazó (Madsarba is elment), kit Vörösmarty is, Maróthy is ismert és sokra becsült. Jerney *Világosítás, Ásiában a' Kaukaszus hegyén lakozó Avarok' és Kúnságiak nyelvének magyartalansága* [nem magyar volta] *eránt*. . . Szegeden, 1829. c. füzetében nem általában a kaukázusi őshaza s a Magyar vár kérdése iránti érdeklődést ítéli el: tudja, hogy vannak „Több közönséges és magános Tudósítások, különböző évekről”, hogy vágy és aggodalom uralkodik országszerte az ázsiai magyarokról elterjedt „néhány homályos tudósítások” miatt. Bár lenne valaki, mondja, aki hitelesen tudósítana, „ha valljon találatik-e ott valójában nyelvünket beszélő Népség”. Az orosz—török

⁴³ TOLDY: A magy. nemz. irod. tört. Rövid előad., 1867. 2. kiad. II. k. 46; A magy. költ. kézikönyve II. 1857. 531; GYULAI: Vörösmarty életrajza, id. kiadás 301.

háború során merülnek fel nevek, „melly nemzeti nevek hallására. . . ujólag fel éledt Ázsiában hátra maradt rokonaink' ki keresésének vetélkedve való óhajta (5—8).⁴⁴ De lerántja a leplet Jakcsics (szerinte Letter) Gergelyről s Szabó Nazáriusról („nem egyéb mesénél”), meg Dankovszkyról és akinek Dankovszky munkáját ajánlotta: Erdélyi Józsefről (ennek *Sprache der Stammverwandten der Hungarn in Kaukasus in 490 Wörtern dargestellt und mit hungarischen vergleichen*. Pozsony, 1826. c. munkájáról). Jerney Orlay Jánosnak még halála (1828) előtt írt leveleire hivatkozva bizonyítja, hogy Jakcsics valótlanul állít, Dankovszky és Erdélyi pedig tudománytalanok, pusztá nyelvi hasonlóságok alapján ítélnék (15); nagy megbecsüléssel szól viszont Klaprothról és Pallasról, egyetért velük abban, hogy *Madschar* nem azonos Magyarral (18). „Túl vagyunk már azon, hogy a' Török Nemzet' Magyar származásáról 's atyafiságáról csak kérdést tennénk. . .”; „egész napkeletet azért Magyarok régi hazájának, népeit magyar maradékoknak állítani türhetetlen, de egyszersmind nevetséges vakmerőség volna” (19).

„Türhetetlen”, „nevetséges”, kemény szavak ezek akkor. A Hazai s' Külföldi Tudósítások 1829. II. 6. sz.-ában, Jerney könyvét ismertetve, tartózkodólag meg is jegyzi: „Várjuk el Besse Úr' nyomozásait.” Ezzel Jerney is egyetért — Bessét később sem vette Jakcsicsékkal egy kalap alá —, könyve végén, már értesülvén Besse elindulásáról, ő is azt mondja: „Adjon a' Magyarok Istene neki elég erőt a' nagy dolog' szerencsés ki vitelére” (30). — Besse „nyomozására” nem kell sokat várni. Az akkor Vörösmarty [!] szerkesztette Tud. Gyűjt. 1829. X. kötetében (101—118) már olvashatjuk is *Ó Gyallai Besse János Úr első Jelentése Kawkaz hegyek vidékéről Konstantinogorsk-ból vagy is a' Meleg-Ferdőkből, Augustus hólnapnak 8-dik Napján 1829.* (E jelentést még négy másik követi: Tud. Gyűjt. 1829. X., két jelentés. 1830. II, VIII.) Besse jelentése azonban inkább csak óhajokat és feltevéseket tartalmaz. Azt ugyan megerősíti, hogy Magyar (máshol Magyarí) város van, helyesebben volt, mert most már „csak nyomdoka sincs valami régi épületnek”, ásogat is, de érdemlegeset nem talál, mert a régiségek „Petersburgba és Moszkvába elvitettek”, részben a lakosság széthordta, beépítette házaiba. Azt azonban Besse állítja, hogy egyes hegyi törzsek „magukat még mai napig is Magyaroknak vallják és a' főbbi szomszéd nemzetektől. . . Magyaroknak tartatnak”, ám hozzáteszi: „ne reméljük, hogy nyelvünket a' hátra maradt Magyarok között fel találjuk”.⁴⁵ Azt is vallja, hogy Magyar(i)t az ottaniak a magyarok alapításának tartják: e magyar nemzet az egész világra szétszóródott, „Perzsiában, Indiában még Abyssiniában (?) elterjedett”, de azért józanul nézve „az Azow Tenger Napkeleti-partjától fogva Kubány folyó vizen keresztül a Kawkaz hegyei között egész Caspium és Fekete tengerig kell Eleinknek régi lakó helyét és kiterjedett uralkodását keresnünk” (i. h. X. k. 112—113).

Besse János jelentései — átmenetileg — mintegy a hattyúdalát jelentik a Magyarvár — eszmének (ekkor már a romok helyén épült település neve is Szenta Kreszta) s ezzel együtt a világméretű — s lényegében magyarul beszélő — magyar rokonságnak. Ezzel kapcsolatos a finnugor rokonság eszméjének egyre erősebb térhódítása (bár ezt Vörösmarty talán élete végéig sem fogadta el), azzal pedig a kaukázusi őshaza, Magyar vár s az egykori magyar világbirodalom gondolata nehezen egyeztethető össze. Jerney e vonatkozásban is legalább óvatosságra intette Vörösmartyt, kijelentvén: „Sajnovicsal egy értelemben lévő egész Tudós Sereg' nyomós bé bizonyításai szerint ingadozhatatlanul hisszük nyelvünknek a' Finnuséval némű némű közelebbi rokonságát a' nélkül, hogy eredetünket azoktól hoznánk le, vagy Árpád elmaradott felekezetének lenni megengednők” (i. m. 20). Maga Vörösmarty 1830-ban már szintén restelkedik a magyar tudományosság bizonyos provinciális nacionalista jellege miatt,⁴⁶ — ez a

⁴⁴ E kérdésre l. még Haszn. Mul. 1828. II. 52 381.

⁴⁵ Pedig a Haszn. Mul. 1829. II. 6. sz. még mindig olyan híreket közöl, „a' Kaspium tenger mellyékéről”, Asztrakánból, hogy ott Rencz József utazó a magyarokkal rokon nyelvet beszélő népet talált; Rencz, természetesen, beszélt is velük.

⁴⁶ Vö. a Portugáliai Henrik származása körüli vitát Vörösmarty M. Össz. Művei Kisebb költ. II. 502—504, 537—538.

körülmény meg a történet- és nyelvtudománynak újabb eredményei kétségkívül azon okok közé számítandók, melyek közrejátszottak abban, hogy a *Magyarvár* töredékben maradt. Aligha valószínű, hogy Vörösmarty 1829–30-ban is dolgozott volna rajta. Abbahagyta, és meg is tagadta. Mi ugyanis hajlandók vagyunk azt is feltételezni, hogy a Koszorú-beli jegyzet elmaradása a Munkák 1833-ban, a műnek 1830-ra datálása a Minden Munkák 1845–48-ban — tudatos és szándékos. Vörösmarty előbb a konkrét történeti utalás hitelét akarja egy pusztán mondai-mesei világba helyezéssel csökkenteni, a munkát a konkrét történelmi-földrajzi helyzettől absztrahálni s a *Romhoz* és *A Délsziget*hez közelíteni. Majd — 1830-as évszámmal — mintegy kiemeli a *Magyarvárt* az 1826–27-es évek tudománytalan történeti koncepciójából, s a nemzeti-ségahalált tárgyaló, meg a költői fantasztikum világába vezető más termékek közé sorolja be.

Dekonkretizálja s elidőtleníti... Egy időre, mert lesz még a Magyarvár gondolatnak reneszánsza.

Addig is említsük meg, hogy a *Magyarvár* történetiszemlélete nyomon követhető a kor-szak két nagyobb honfoglalási eposzában is. Horváth Endre *Árpádja* (1831) India határaitól vezeti ki a magyar-török népet, kettéválásukkal alakul ki a pártus és szittyá nemzet. Az előbbi a Kuma partján állapodott meg, ő építette a híres Magyar várat. Később „Mahomet vad népe” leigázta a pártus magyarokat, egy kis töredékük azonban Kióvnál csatlakozott a szittyá magyarokhoz: ezek a kunok (II. könyv). — Debreczeni Mártonnak ez idő tájt írt, de csak 1854-ben megjelent 16 énekes eposza, *A kiovi csata*, mely egyéb vonatkozásban is erősen Vörösmarty hatását mutatja, szintén felhasználja a Magyarvár-motívumot („Ott hól a Birumába szakadnak Kuma vizének Tajtékzó habzási, „Magyar” névvel vagyon egy vár”), sőt nála Árpád lakja a várat (III. én.).

A mi számunkra azonban fontosabb körülmény, hogy Vörösmarty *Az áldozatban* újra visszatér a kaukázusi őshaza helyszínére és felfogásához, — noha Magyarvárnak a nevét nem mondja ki. Úgy látszik, Vörösmarty — mint később majd Jerney János is — a Kuma menti Magyarországot most kissé északabbra helyezi, valamivel közelebb „Az elhagyott Volgának partihoz”, hová Előd vezér „vitélő tette visszahangzik”. Más szóval Vörösmarty elfogadja azt az elméletet, hogy a Volga menti őshaza a korábbi, onnan vonult a magyarság — vagy annak egyik része — a Kuma mellé. A kaukázusi haza azonban jelentősebb amannál: *onnan* indul el Álmos vezetésével a kivándorláspárti magyar rész, az „ellenzék” pedig ott marad vissza Kelendi uralma alatt. Három magyar haza van tehát: az Etel menti, a kaukázusi és a nyugatra vándorló magyarság zömének mindenkori lakóhelye (Lebedia, Etelköz, a mai haza), a két első azonban itt is, mint a *Magyarvárban*, meglehetősen közel esik egymáshoz, majdnem egynek tekinthető. Az Etel menti haza azonban itt már sokat veszít súlyából (a *Zalán futásában* még az volt az egyedüli őshaza), csak néhány halvány emlék, célzás utal rá. Annál sürűbben és konkrét földrajzi megjelölésekkel fordul elő a kaukázusi haza. Különösen sürűn emlékezik rá — a szülőföldnek kijáró nosztalgiával — Szabolcs, Előd vezér fia és szerelme, a Zaránddal megszökött (a kivándorlókat követő) Zenő. Szabolcs, Zenő nyomában és a Zaránd elleni boszszútól hajtva, szintén e kivándorló csoporthoz csatlakozik, s például az I. felv.-ban így emlékezik elhagyott kaukázusi hazájukra:

S bérc, szikla, erdő, tó, völgy és patak
Nekem barátim, testvéreim valának.
Ha zúgni hallám messze a vidéket,
Megmondhatám: itt Kúma harsog el;
Ott szilaj Tereknek árja zúg,
Ott Elborusnak mennydörgése szól
S ez illatokban fördött szelletet
Rózsák hazája küldi dél felől.

Mi lehet most már a magyarázata annak, hogy Vörösmarty 1840-ben (illetőleg bizonyára már 1838—39-ben) visszatér a tíz évvel előbb elhárított szemlélethez? Mert hogy az eszme újra foglalkoztatja, azt nemcsak *Az áldozat* mutatja, hanem néhány, e korból származó kisebb költemény is. Így például az *Emléksorok* címen összefoglalt gondolatokban a múlt tisztelete, az emlékek őrzése újból szokatlanul erős hangsúlyt kap, a *Borhűtőkre* két sorában pedig megint felvillan a pártusok reminiscenciája.⁴⁷ A felvetett kérdésre a magyarázat csak az lehet, hogy 1838—39-től kezdve újult erővel csap fel a harc a magyar őshaza (elsősorban „Lebedias”), a magyarok különféle elnevezései, a magyar—török rokonság körül, velük összefüggésben újra az érdeklődés központjába kerül a kaukázusi őshaza és „Magyar” vár kérdése is. Időközben a finnugor rokonság gondolata annyira teret nyert, hogy az előzőknél komolyabban kell számolni vele, — az őshaza lokalizációjának problémája szempontjából azt jelenti ez, hogy számolni kell egy *oroszsági* elsődleges ősházával is. Ez utóbbi körülménynek nem elhanyagolható kicsengése lesz a következő vitákban.

E viták legfőbb viadorai: a már koros, de annál harciasabb Fejér György (aki olykor akarata ellenére is Horvát István szemléletébe és hangnemébe téved), a váratlanul sűrű harcokba bocsátkozó Jerney János, valamint Kállay Ferenc. A viták főleg az akadémia Tudománytárában meg a Tud. Gyűjt. lapjain folynak, — Vörösmartynek tehát föltétlenül tudnia kellett róluk, a kérdés különben is mindig erősen érdekelte. A vita a század első negyedének tudományos felfogásához képest föltétlenül magasabb szinten, józanabban, némileg kompromisszumok alapján folyt, — Horvát István elképzeléseinek már nemigen felelt meg, nevével ritkábban találkozhatunk. — A csatabárdot Fejér György ássa ki (*De peregrinis nominibus magyarorum*. Pesthini, 1837),⁴⁸ de 1839-ben már Jerney is nyilatkozik az őshaza kérdésében (Tud. tár. 1839. X. 369): a Káspi-tenger nyugati partvidékén — tehát a Kaukázus vidékén — véli a Perzsiába költözött magyarok lakóhelyét, vagyis az egyik őshazát. J. Hammer viszont — erősen támadva Dankovszkyt — a Volgán túl, a vjatkai tartományban látja az őshaza helyét, — amivel meg Fejér György nem ért egyet.⁴⁹ — Ugyancsak 1839-ben jelenik meg Kiss Bálintnak (Riedl „felfedezése” kapcsán) már emlegetett munkája (*Magyar régiségek*), mely hagyományos szemléleténél és kompiláció voltánál fogva természetesen vet fel sok, már ismételten megvitatott kérdést, — köztük Magyar vár kérdését is.⁵⁰ E hagyományos szemlélet továbbra is egy-egyben tekinti a magyar, hun, avar, török történelmet, a frissebb, modernebb felfogás azonban már elutasítja ezt a pánmagyar szemléletet, így tagadó választ ad többek között Jerney is arra a című felvetett kérdésre: *Igaz-e, hogy a' Turkománok és Törökök magyar ivadékok* (Tud. Gyűjt. 1839. X. 53).

Sokkal fontosabb — és a kor politikáját közelebbről érintő — kérdés merül fel a finnugor rokonság kapcsán. Ha ugyanis — mint azt a század elején még Schlözer is elismerte — a finnugor népek: a magyarok és rokonaik Oroszország jelentős részét benépesítették, s ott komoly hatalmi tényezőket jelentettek, ebből a nacionalizmus hevületében az is következhetik, hogy Oroszország a magyar nép alkotása, — de az orosz nacionalizmus szemszögéből nézve az is, hogy a magyarok eredetileg oroszok voltak. Mindkét felfogásnak vannak szenvedélyesen elvakult hirdetői. Az előbbiekre tartozik természetesen Horvát István, az utóbbiak között pedig olyan hangok is hallatszanak, hogy Attila, sőt Álmós és Árpád is oroszok voltak.⁵¹ Válaszul a magyarok visszapörlik vélt vagy valódi őseiket (legfőbb bizonyítékul újra előveszik

⁴⁷ Vörösmarty M. Össz. Műv. Kisebb költ. III. 1962. 7—9.

⁴⁸ Válaszol rá KÁLLAY FERENC Tud. tár. 1840. I. 281, szerinte az őshaza északon Jugria, innen vonultak őseink az Urál középső és déli részére (348—349).

⁴⁹ L. Reflexiones in scriptores rerum veterum hungaricarum historico-criticae, Budae, 1839.

⁵⁰ Recenziója FEJÉR GYÖRGYTől Tud. Gyűjt. 1839. V. 71—109: ez főleg Lebedias problémájával foglalkozik. KISS BÁLINT válasza Tud. Gyűjt. 1840. IV. 95.

⁵¹ L. pl. Athenaeum, 1841. I. 336.

Julianust), még az egyébként józan Jerney sem tud egészen határozott nemmel válaszolni arra a maga által felvetett kérdésre: *Való-e, hogy az orosz birodalom' alapítói magyarok voltak?* (Tud. tár 1840. 227—245, 259—270), bár egy igenlő választ képtelenségnek tartana.

Efféle szélsőségektől eltekintve, abban igaza van Kállay Ferencnek, hogy „Új pálya nyílt tehát tudományos vitatkozásokra” (Tud. tár 1840. I. 70). És Vörösmarty szempontjából most ez a lényeges: a megpezsztülő vitaszellem minden fattyúhajtásai ellenére bizonyára felkeltette érdeklődését, s korábbi vonzalma szűrőjén át megerősödve kerülhettek ki egyes, a Magyarvárral rokon nézetek. Annál is inkább, mert a vitában egyre jobban kifejeződik egy „Magyar” vár központ. Ennek fő tényezője az, hogy 1838-ban megjelenik franciául Besse János íti beszámolója,⁵² mely komoly nemzetközi sikert, elismerést vált ki. Vele Madsar-Magyar kérdése újból a tudományos probléma rangjára emelkedik. Valóban, 1841-ben Baer és von Helmsen szeptérvári tudósoknak *Beiträge zur Kenntniss des Russischen Reiches und der angrenzender Länder Asiens* c. munkája már újból külön fejezetet szentel a kérdésnek: *Eine Abbildung der Ruinen von Madschar* (IV. k. 55—96). Ezzel kapcsolatban írja meg Jerney János *A' Kúma melléki magyar városról* c. tanulmányát (Tud. tár 1843. XIII. 7—27, 67—85), melyben sok tekintetben revideálja korábbi merev álláspontját (vö. „Hogy a madzsar=magyar vitatni nem szükség”: 11. 1. 2. jegyz.), megbecsüléssel ugyan, de ellentmond Klaprothnak, s „a' *mi Kúma melletti Madzsarunk*”-ról beszél (25—27), a kételkedőkkel szemben pedig Turkolly tanúságát állítja szembe. Határozottan kijelenti azt is, hogy Madzsar egykor a magyaroké volt, bár némi földrajzi nagyvonalúság van abban, ahogy lokalizálja: ti. a besenyő nyomás előtt a Volga és Jaik (Ural) folyók körül volt a magyar nép lakóhelye, „éppen ott, hol Magyarai fekszik”⁵³

...Mindez azonban már *Az áldozat* megjelenése után van. Ahogy azonban Jerney az adatok újabb mérlegelése s a vitákból kibontakozó anyag alapján eljutott álláspontjának fent vázolt módosításához, ugyanúgy Vörösmarty esetében is természetes, hogy újból megerősödik benne a kaukázusi őshazába s Madzsar „Magyar” voltába vetett hit. A pánmagyar szemléletnek korábban megfigyelhető eszméit azonban ekkor már elvetette: a Kuma menti Magyarországban csak magyarok élnek, ők kelnek útra, hogy elvégezzék az új hon megalapításának nagy művét. Tóth Dezső azt mondja *Az áldozatról*, hogy visszaesés a Vörösmarty által már elért drámaírói szinthez, mondanivalóhoz és jellemzéshez képest.⁵⁴ Abszolút értelemben véve, ez természetesen igaz; ha azonban azt nézzük, hogy Vörösmarty ekkor kora legjobb tudományos eredményeinek tekintetbevételével tér vissza a kaukázusi őshaza eszméjéhez, hogy a mű nem menekülés, kitérés, hanem törekvés a *nemzetiség* kérdésének korszerű ábrázolására, ha elfogadjuk, hogy a *Zalán futása* és a *Magyarvár* közti történeti időt a költő a legmodernebb és legkorszerűbb szándékkal akarja irodalmilag (drámai formában!) elének vetíteni, akkor — az eredménytől függetlenül — szubjektív szándékában a mű előre lépés vagy legalábbis figyelmet érdemlő, elgondolkasztató kísérlet.

⁵² Voyage en Crimée, au Caucase, en Géorgie, en Arménie mineure et à Constantinople en 1829 et 1830. Paris, 1838. — Hely és év nélkül magyarul is megjelent egy beszámoló Ó Gyulai Besse Jánosnak Tudósításai Kaukaszus mellékeről. Talán ennek hatására bukkan fel a Kuma vidéke, Nagy és Kis Magyar problémája Fejér Györgynél is: Aborigines et incunabulae Magyarorum et Gentium cognatarum, Populi pontici, Pontus. Budaë, 1840. VI. rész. L. Tud. Gyűjt. 1841. II. 120.

⁵³ Sőt tud a Jeretanny — Jerotomir magyar fejedelemhez írt 1329-i pápai levélről is! (85).

⁵⁴ Vörösmarty Mihály. Akad. Kiadó, Bp., 1959. (Irod. tört. Kvtár 1. sz.) 258.

ОТ КРЕПОСТИ «МАДЖАР» ДО МАДЬЯРВАРА

Автор, уточняя год составления и выхода из печати эпического фрагмента Вёрёшмарти «Мадьярвар» (по-венгерски «венгерская крепость»), доказывает, что название данного произведения не является поэтической выдумкой, но результатом международной научной дискуссии, представившей собой чрезвычайный интерес в 18 в. и в начале 19 века за рубежом — разумеется, в первую очередь в России — как и в Венгрии для языкознания, этнографии и исторических наук. На Куме, на северных склонах Кавказа действительно существовала крепость, которая называлась, точнее, руины этой крепости в начале 18 века. О ее существовании венгерская наука уведомлена на основе отчетов великих путешественников, посетивших Россию, географов и языковедов, но в числе первых лиц рассказывает и венгр, Шамуэль Турколли, который попал в Россию и там стал солдатом. Сущность дискуссии не заключалась в существовании крепости или же ее руин, но в вопросе о ее основателях, бывших жителей. Венгерское национальное чувство конечно одобрил то положение, согласно которому эти руины — венгерского происхождения, несмотря на то, что предположение праотчизны на Кавказе вызвало довольно возмущений в сложившихся до тех пор теориях в связи с происхождением, языком и праотчиной венгерского народа. Это мешало даже и новой (1770) угрофинской теории. Однако к концу 18 века, путем смирения, сплавления различных взглядов, — и простого отказа от известных соображений — как и искусственным созданием якобы «сродства» венгров с целым рядом различных народностей (со скифами, парфянами, ясами, аварами, турками и т. п.), с расширением венгерского родства на весь мир, данный вопрос получил свое «решение». Маджар стал односмысленно Мадьяром. В конце 1826 года Вёрёшмарти освоил вышеизложенное историческое воззрение. Он желал сделать крепость Мадьярвар центром всемирного эпоса. В то ее время исследования со стороны венгерских ученых на месте не оправдали указанных смелых предположений. Таким образом, Вёрёшмарти отказывался от проблематики завоевания родины и от ретрогрессивной идеи прародины венгров. Однако в 1839—40 годах и в России и в Венгрии обновился интерес к этому вопросу, и Мадьярвар, крепость венгров, получила новую перспективу в новом подъеме национальной идеи. Таким образом понятно, что Вёрёшмарти в своей исторической драме Жертва возвращается к историческому воззрению, символизируемому Мадьярваром, крепостью венгров.

A pályakezdés éveivel, az első nagy regényig, az Egri csillagokig többet foglalkozott az irodalomtörténet, mint a későbbi művekkel. A pesti újságíró több megértésre talált, mint az egri remete. 1905-ig a Gárdonyi-művek élményvilága könnyen áttekinthető, „tartalmasabb” is, társadalmi vonatkozása egyértelműbb. Igaz, hogy ez a társadalmiság inkább a XIX. sz.-hoz kapcsolja az író, még csak nem is a századvéghez, hanem a Jókai—Mikszáth tematika egy részéhez. Valami ködös, patetikus, bár nagyon őszinte 48-asság, amit a kor fellengzős, frázisos hazafisága kompromittált, és egy mutálón hangos liberális vallásosság, illetve valláskritika jellemzi. A korai művek világnézetében ezek a vonások a legszembetűnőbbek; már időszerűtlen társadalmi illúziókat tükröznek.

Érdekesebb Gárdonyi romantikus városellenessége, nem annyira a szándék és felfogás, a hogyan és miért, hanem a probléma miatt. A város még nagyon új téma, nehéz élni benne és látni is, szeretni, törődni vele és kételkedni benne. Ambrus Zoltán zavartan, félszegen állt szemben kedves Csikágójával, Bródy féltve lajstromozta bűneit, Krúdy már szépeket is tudott álmodni róla. Nem álmodott-e Gárdonyi is idillt, tisztaságot, egyszerűséget, szabad levegőt a levegőtlen házak közé, napfényt, egészséget, tiszta életet és szívet a „kövi embereknek”, falut a város mellé? Milyen messze van ez már Petelei balladás vádjaitól.

A falu és a város szimbolikus jelentésűek a korban. Két életforma, két morál naivan egyszerűsített szimbólumai. Gárdonyi a faluban hisz, a régiben, az állandóban, a biztosban, szeretné megváltani a várost, beoltani egy kis vidékkel, mint ahogyan Bródy is tette. Utópia, irigylendő naivitás vagy bosszantó tájékozatlanság? Aligha fontos ez, minthogy nem településben, foglalkozásokban, osztályokban gondolkodott, hanem erkölcsi eszményekben, a falu megtalálható volt a városban, a város a falun. Meg is vált később ezektől a jelképektől és erkölcsi kategóriáinak más, elvontabb, illetve lélektanibb szimbólumokat keresett. A falu-város ellentétnek Gárdonyinál inkább az volt az értéke, hogy morálisan elemezte ezt az új kapcsolatot. A társadalmi ellentétet kiemelte az erkölcs szintjére, ahol egyáltalán megszüntetni remélte a frontokat, igazságos érdekeket zavaró, tragikussá válható ellentmondásokat. Városellenessége aggodalom is volt a városért. Thury naturalista tragédiáinak moráljával rokon, általában a századforduló kiegyenlítődesben bizakodó társadalom—kritikájával.

Gárdonyi konkrét társadalmi problémái tehát nem önmagukért valók és nem önmagukat jelentik. Ezért erőtlének és általánosságban mozgó, egy jelenségvilág részei, amelynek központibb élmény, erkölcsi koncepció ad értelmet, jelentést. Ebben megegyezik a kor valamennyi írójával. Miért van az mégis, hogy míg a 900-as évek elejéig elfogadjuk ezt a közvetett ábrázolást, az egri alkotóévek java termését éppen emiatt becsüljük kevesebbre? A morális igényesség talán még nagyobb hőfokú, a keresés szenvedélye még intenzívebb, türelmetlen és kíméletlen önhajszolás. A kapcsolat a két Gárdonyi között nem tagadható, a különbség is látszik, de olyan éles-e, olyan értékrobbantó-e ez, mint hisszük? Ezekre a kérdésekre próbálok választ keresni a kor irodalmi folyamataiból, Gárdonyi műveiből.

A XIX. sz. vége az ellentétek kiegyenlítésére törekszik. Romantikus menekülése az ellentétektől tulajdonképpen az egységnek, az összefoglalásnak a vágya. A kaotikus rendetlenség

és nyugtalanság változatosságot, összetettséget, gazdagságot is jelentett. Minden csupa feloldatlanság volt a valóságban, antagonisztikusan az, a szintézis reménye nélkül. A századvég felfedezéseinek, összefoglalásainak, irodalmi világ-koncentrációinak nincs igazi központja, egy törekvésbe, fogalomba sűrítendő eredménye. A jelenségek önmaguk totalitásában élnek, az egész, vagyis az igazság csak variációiban létezik. Tanácstalanság, tehetetlenség ez, de a megtartás erőfeszítése, a minden görcsös markolása, szívhezszorítása is. Ez a válság nemcsak osztályprobléma, az egész társadalomé, a kultúráé, az értelemé, az erkölcsé, az emberé. Az ember pedig meg akart szabadulni a kötöttségektől, és a problémáktól is, amit ez a kötöttség jelentett. Menekülés, elvagyódás az osztályokból, nyugtalanság, társadalmi lélekvedlés kora ez. Az akarat most valóban morális megváltásnak tűnik. Az emberi tettvágy, a cselekvés felszabadítása a XIX. sz. determinista világnézete alól. A lélek szabadságharca a közöny ellen, a bele-nyugvás ellen, a cselekvő emberért.

Erkölcs és lélek visszhangzik a századforduló minden feleletében, a nagy lelki megtisztulás forradalmi várakozása. Bródy Jövendő c. lapjában, ahol Gárdonyi és Ambrus a főmunkatársak, Thury írásaiban, Ady cikkeiben; Gárdonyi fő élménye is ez. Problémáit az erkölcs síkján fogalmazza meg, valójában csak a lelki ember érdekli, az ember lelki reflexiói és kapcsolatai. Mert nem zárkózik be személyes sértetlenségbe, nagyon is sérülékenyen keresi az emberekkel, a világgal való viszony módjait és értelmét. Naivitása tudatosabb volt, mint hitték, újságigénye, kísérletezései az európai áramlatokig juttatták el.

A naturalizmus válságát éli, a kifejezés hiányaival bajlódik, önmaga korrekcióját készíti elő. A pozitív megismerés és biztonság nyugalma a naturalista titkok, az ösztönök, az ember rejtélyei nyugtalanítják. Az értelemgátlásosan torpant meg ezek előtt a rejtélyek előtt. A teljesség vágya, az élet újra való felfedezésének vágya, a mindent előlről kezdés akarata és egy kicsit sátánoskodó, szerepjátszó, de bátor Én-kultusz bontakozott ki a szimbolizmussal, és minden, a naturalizmusból a naturalizmus ellen született irányzatban. A végletesség, az individualizmus és a miszticizmus természetes egyoldalúságai, hangsúlyai a keresésnek. Az Isten-keresés, az egyéniség-kultusz azonban nem tudja eltakarni azt, hogy ez a végtelen átfordulás a pozitívizmus megválaszolatlan kérdéseit kutatja, nagy ellendülést a dekadens belenyugvástól. A valóságosság irodalmi megújulása azonban nagyon is problematikus megújulás volt. Csak a szabad akarat hitét, az emberek közötti viszony általános erkölcsi törvényét fogadta be az irodalom, a dogmákat elutasította, reformálta, szűgyellte. Mélyebb és intellektuálisabb miszticizmusát igyekezett leválasztani a vallásmisztikáról, sikertelenül. A korszak megtérései nem a kételkedésre, az egyéni vallásfelfogásra következtek. Ezek a megtérések a magányosság igazolásai voltak, a menekülés hitvallásai. Megtisztító és vigasztaló katarzisek a magánytól való szenvedés drámájában. Az irodalom tele van sérültekkel, rokkantakkal, az írók is csupa sértést, sebet hordoznak. A betegség, a fájás nem képzelődés a századfordulón, gondolkodók és művészek eleven élménye, a megszületni nem tudó új betegek ök. A rossz közérzet betegsége ez, a várakozás és izgalom fáradtságáé.

Már három, egymással szorosan összefüggő jelenségről beszéltünk, amelyre ráillik a dekadencia fogalma s mégsem tudjuk megnyugtatóan összefoglalni őket ebben a kategóriában. A naturalizmus determinista világnézete morális indulatokból gyűjt erőt, a maga determinizmusa ellen, a változtathatatlanság ellen lázít; a miszticizmus és moralizmus elsősorban az ember szabadságának a vallása a szükségszerűségekkel szemben, a társadalom és az ember megváltásának titkát keresi; a betegség, halál, elvonulás pedig csak az erkölcsi illúziókban való csalódás témája, nem életellenes világnézet. Századvégiség mindez, de nem pejoratív értelemben. A kor maga fin de siècle-nek a dözsölő világvég hangulatot, az élvező, cinikus, szórakozó szellemet nevezte. A dekadencia egy vívódó, kétségbeesett, kereső és csalódó, tagadó és hívó lelkiállapot diagnózisa. Talán kicsit „túlfinomult”, ahogyan Justh nevezi, és egy kicsit túlkomplikált, túlbonyolított, ahogyan ezt már mi látjuk. A lelki elvonulás minden veszélyét érezni lehetett ezeken a lélektani elemzéseken, az analízis már nem eszköz, hanem cél lett,

hermetikus spekulációra ösztönzött. A bonyolultság az egyszerű nosztalgiját teremtette meg, a szimbolizmus az elemekre egyszerűsödés és a közvetlen közlés és érzés vágyát. Igen, de mindez csak egy belső logika következménye volt, a lelki ember és a művész „magánügye”. Lélektan és művészet mozgásritmusának a játéka, mozgó mechanizmus, forma, amely elvesztette valahol tartalmát, célját, értelmességét. Azonban nem a századvég lélektani absztrakciói, művészetelménye volt a XX. sz. l'art pur l'art törekvéseinek és pszichologizáló irányainak a kiindulása mégsem, hanem egy érthető — már a művész szempontjából érthető — rögeszme művészet és társadalom egyeztetetlenségéről, az alkotó gondolat függetlenedésének a vágya. A századvég kényszerű társadalomtagadása, tehát erkölcsi és művészi utópiái a XX. sz.-ban magatartássá váltak.

Gárdonyi lélektani iránya, csak azért, mert lélektani, még nem ítéltető el. De van-e ennek a kinzó, makacs érdeklődésnek általánosabb igazsága, korszerűsége? Nem szűkült-e le nagyon személyessé, magánjellegűvé, rögeszmévé, különösen a tematikát illetően? Életrajzíróitól tudjuk, hogy ismerte kora világirodalmát, Tolsztojt, Csehovot, az amerikai novellát, az olasz regényt, Maupassant-t, szerette Flaubert *Salammbó*-ját és Ady azzal akart kedvében járni, örömet szerezni neki, hogy Dickenshez hasonlította őt. Olvasott filozófiát és vallástörténetet, érdekelte a spiritizmus és a szabadkőművesség, minden hit, világnézet, gondolat; szenvedélyes bölcselelő, kereső volt. Barátja, Tóth Béla már a 90-es években fordítja Bourget-t; korán, még a remete-korszak előtt megismerkedhetett a lélektani technikával és az erkölcsi ember irodalmi eszméjével. Bourget előszavával, programjával együtt jelent meg magyarul. Konzervatív is, nacionalista is volt, megértése nem okozott problémát, vitát sem szült, de annál több torzulás okozója lett. Az erkölcsi regény didaktikus módszerét tőle tanulta Gárdonyi, ő közvetítette a naturalizmusból a szerelmi kapcsolatokat úgy, mint az erkölcsi kapcsolatok legfontosabbját, mint az erkölcs lényegét. A kor lélektana szintén a naturalizmusból, illetve a pozitivist tudományos koncepciótól veszi át ezt a szerelemre koncentrátságot.

Gárdonyi úgy érezte, hogy a politika nem az ő ügye. A parlamenti harcok, ellenzékiesség, nagy hatalmasok és kis hatalomgyűjtögetők törekvései idegenek voltak a számára. És értelmetlenek. Talán éppen a morális finnyásság, érzékenység övta meg attól, hogy később csalódnia kelljen. Elsősorban a néphez, a parasztokhoz, a földtől elszakadt munkásemberekhez tartozott. Nem érzett együtt a dzsentri vagy a polgár társadalmi gondjaival, csak az erkölcsi ember érdekelte bennük is, mint Ambrust, mint Bródyt. Az ő számára a fő kérdés nem a dzsentri és a polgár volt, hanem az egyszerű ember és világa, és az intellektuális ember és világa. Az ember, a maga hajlamaival és képességeivel, változásaival és állandóságában, az ember, mint szubsztancia, létezés. A polgár és a dzsentri már nem igazi tartalma, nem célja a művészi ábrázolásnak, csupán ürügye, díszlete, jelmeze, — a századvég kereső művészetének a dzsentri-polgár probléma a formanyelve. Ady majd megpróbálja a lehetetlent, de csalódva, letörve kénytelen volt ő is lemondani a társadalmi gondolkodásnak ezekről a konkrét kategóriáiról. Az osztálytudat is meg hasonlott önmagával, a válság az osztálytörténelem végét jelentette, az emberré szabadulás történelmi lépését. Mindaz, amit a nemesi osztály, a polgárság kultúrában, értékben, tulajdonosságokban, erkölcsben hozott, mítosszá, eszmévé vált. A szellemtörténet és a lélektan ezekkel az eszmékkel vívódott. Úgy hitte, hogy az osztálytársadalom bomlása, a társadalmi megosztottság kiküszöbölése sem tudja kiküszöbölni az ember természeti és lelki megosztottságát. Az erkölcsi szemlélet egy időtlenebb antagonizmust vizsgál, mint a történelmi-társadalmi antagonizmus. Igazolja és tagadja, öröknek fogja fel és vágyakozik a teljes ember eszméjére.

Gárdonyi első műveiben a morális szimbólumok még érezhetően társadalmiak, a humánus erkölcsiségben még a részvét az erősebb, a részvétre legjobban érdemes ember pedig a paraszt, a szegény. Az egyszerűség tehát morális elvonatkoztatás, amelynek a tartalma az idilli falu, a nép. Gárdonyi paraszti idilljei nem is olyan sekélyesek, többszálú kapcsolatot tartá-

nak a századvég irodalmi folyamataival. Parasztábrázolásának legértékesebb sajátossága ez a többértelműség, összetettség. Népiességének egyik jelentése: szimbolikus. A *Pöhlények* idillje és vágyai, *Az én falum* szépsége a jelképes értékek korában egy igaz embérség, valódi értékek jelképei. Ez a szimbolikusság még semmivel sem mond többet, mint Mikszáth *Jó palócokja*, nem forradalom, nem a nép társadalmi szerepének lehetőségeit jelenti. Népiességének másik jelentése: lélektani. A parasztember típusa a lelki ember természetes megvalósulása. Gárdonyi szerint ez elhasználatlan és felmérhetetlen értéke a népnek. A morális érték. Csakhogy ez mind dikció és nem tükrözés. A népi alakok lélektani ábrázolására nem vállalkozott. Népiességének lélektani jelentése tehát csupa szubjektívizmus, a maga egyéniségének, szemléletmódjának rávetülése a falura, a falusi emberre. Nem mintha nem volna ennek semmi valóságos élményalapja, hiszen ez a szemlélet tartalmazza minden élményének és emlékének tanulságát is. A harmadik jelentés az, ami Gárdonyinál nem foglal el központi helyet: falu-témának szociális tartalma. A kor és környezetrajz nála szokásos módszerével közbeszúr, odavet egy-egy mondatot, látja-érzi a bajokat, de az ő lélek-ember-koncepciója ezt is csak szükséges rossznak, kellemetlenségnek tartja, mint más társadalmi kellemetlenségeket. Úgy érzi, hogy az ember nem maradhat meg ennél az egyszeri sérelemnél, az ő erkölcsi emberének nemcsak anyagi problémái vannak. Többet gondol a boldogsággal, szeretettel, mint a mindennapi kenyérrel. A szociális témát a kor irodalma egyébként is problematikusnak érezte. Nem a szociális gondolkodást, hanem a szociális témát. Részben, a társadalmitól elszakadó morális és filozófiai kérdéseikkel nem tudták összefüggésbe hozni ezt a nagyon közvetlenül társadalmi kérdést, részben a naturalizmus kelléknek, eszköznek használva, a nyomor-irodalomisággal, gyanússá is tette a téma hitelét. Persze, a legfőbb ok a morális szemlélet természetében van. Eszerint a szociális probléma örök állandó, olyan teher, akár az élet, olyan társa az életnek, mint a szenvedés és a szenvedélyek. Megszokott betegség, amellyel megbékülünk. Helyi, időszaki bajnak látszott, kisiklásnak és nem az életformából, a társadalomból szükségszerűen következő törvénynek. Ezért keresik az utópisztikus megoldások útját: a megértést, részvétet, szeretetet. A szociális témának tehát, a morális irodalmon belül (márpedig az egész századforduló moralista tendenciát mutat) csak morális akusztikája lehetett. Hiányzott a társadalomfilozófia, amelyben új értelmet kapna, s így visszhangozta csak a XIX. sz. nemzeti törekvéseit. Gárdonyi parasztábrázolásának negyedik jelentése éppen ez a nemzeti. A romantika egységes nemzet-hite, a népi romlatlanságban, érintetlenségben vélt ősi nemzeti eszméje találkozott a naturalizmus miliő-ábrázolásaival.

Hagyományos ideálok és az új tudományosság között nem volt olyan nagy válaszfal, mint hinnénk. Nemcsak az irodalmi folytonosság miatt, hanem a magyar fül, ízlés, érzékenység szelektáló elhallásai, az értelmezés hangsúlyai miatt sem. A naturalizmus a faji tulajdonságokat az érintetlen, természeti állapotukban levő ösztönökben kereste, a primitív emberben. Ezek nem kezdetleges, kialakulatlan ösztönöket jelentenek, hanem eredetieket, erős, életképes ösztönöket. A romantika nemzetkoncepciója az ősi szokások, erkölcsök egyszerűségéhez, a naturalizmus nemzetkoncepciója a primitív ösztönök egyszerűségéhez tért meg. Gárdonyi lélektani-erkölcsi szubjektívizmusa nem engedte a maga közelébe ennek az ösztönösségnek elemi megnyilvánulásait. Ő a természetes lélek megnyilvánulásait, tiszta érzéseket, nem az indulatokat, a természetes ösztönt akarta bemutatni. Nem az egyszerű ember fizikai képességeit, teremő tehetségét, hanem lelki képességeit és tehetségét. Illyés *Mint a darvakban* így bizonyítja az igazság derűs, nyugodt, mosolygó arcával a panaszkodó igazát. A naturalizmus ábrázolása ezért csúszhat el az emberről a tette és a panaszra. A takart bánatban, haragban, indulatban több személyes, alanyi, emberi van, több szépség van.

Az irodalmi alkotások formájában a XIX. sz. lezárulását a téma új kifejezése, az ábrázoló és az elemző technika változása mutatja. A századvég már nemcsak az ábrázolás és elemzés ellentétét ismeri, hanem a forma tartalmi funkcióit is, a kép és jelentés, látvány és valóság összefüggését. Gárdonyi morális pszichológiai élménye és kisebb intellektuális hajlama csak átmeneti formát találhat magának. Ez az átmenet egy hagyományosabb, de klasszikusabb

regényműfajnak, a jellemregénynek a keveredése a lélektani elemző regény tézisszerűbb, didaktikusabb módszerével. A „kísérletezés” divatja idején a befejezetlennek tűnő formák korában, ez a torz forma sem volt kirívó.

Gárdonyi eljutott a képtől a jelentéshez. A szóban rögzített valóságtól a valóság egyfajta értelmezéséig. Meghódította, legyűrte a tárgyi világot. A látványra vetülő léleknek szavakká-zenévé alakításáig jutott el. Lélektani kísérlete időben, de a felfogás rokonságában is, összeesik az impresszionizmussal, szimbolizmussal. Titokkereső volt, mint a Nyugat nemzedéke. Megrettentette, ámulatba ejtette a „titok”, nemcsak a szerelem titka, hanem sorsoké és vonzódásoké általában. Számára ez az élet értelme, a titok elszenvedés — könnyítés, okos védekezés, magatartás a bajok ellen. A Nyugat megfejtette és föloldotta a titkokat. Nem védekezett, hanem támadott. Maga adott értelmet és jelentést annak a káosznak, ösztönös erőknél, amit a szimbolizmus titokként tükrözött.

Gárdonyi kérdései és válaszai a lélek, a hit síkján fogalmazódnak meg. Ez a fő élménye, konklúziója olvasmányainak és élettapasztalatainak. Az élet ehhez a szférához simulva stilizáltan van jelen, minden ebben a művészi koncepcióban tükröződik. Gárdonyinak szűkebb volt az irodalmi horizontja, mint Móricznak, még a lélektani tematikában is szűkebb.

A lelki ember koncepciója miatt sem szabadulhat örök, kínzó témájától, a vallástól. A századvég miszticizmusa nyugtalan vizsgálódás, csupa kérdés, meenedék helyett feladat, téma. Gárdonyi nem a vallás ellen, hanem a vallásért, a hitért viaskodik. Számon kéri a vigaszt, amit nem érez meg a hitben. A menekülő és megtérő ember türelmetlen és csalódott vádjait, szemrehányásait ismétli a *Lámpástól* a *Bibbi*g, egész életművében. A vallás nem tudja megvédeni, felmenteni. Gárdonyi azért lesz vallásreformátor, mert nem talál feleletet a dogmákban bizakodó, hívő kérdéseire. Vallásos nyugtalansága azonban már belenyugvás abba, hogy a lelki ember élete, az erkölcsök és érzelmek szolgálata az egyedül értelmes élet. A hit témája már megérkezés a hithez. A jó és rossz pap képletében egy ideális papi hivatásprogram megteremtőjét látjuk. Olyan naivitás ez, mint minden irodalom szerepjátszó képzelődése, álmodozása, akár társadalomról, akár politikáról van szó. És olyan igazság, amelynek egyetemes értéket az erkölcsi szigorúság ad. Gárdonyi kételkedő hitében benne van már a megtisztulás, a megbékélés vágya is. Nem azzal egyezik ki, ami háborgatta, nem a rosszhoz tér meg, hanem ráel a hitre, kialakítja a saját vallást, amiben megnyugodhat.

Ez a művészi alkotó felfedezés belső logikája is. A kételkedés nemcsak fölény, hanem igény is, ami magába foglalja a feloldás kívánságát, a megismerni akarás és a meggyőztetés alázatát. Mint ahogy a naturalizmus a miszticizmusnak egy századvégi válfajával, moralista nosztalgiával terhes, mint ahogy a naturalista kísérlet logikájában az izmusok lehetséges következmények, amelyek szinte várnak a társadalmi változásra, valami külső érkezőre, ami megváltja őket embrionális állapotukból, felszabadítja a várakozást, megtöri a megszületni nemtudás varázslatát. A „kifejezhetlent”, amivel a századvég annyit vívódott, a naturalizmus „hallgatta” el, és a naturalizmus érlelte meg.

Gárdonyi lélektani regényeit azért is el szoktuk marasztalni, mert tulságosan privátinak, csak személyesnek, számunkra nem sokat mondónak éreztük. A nő, férfi szerelmi viszonyának kérdései, a jó házasság, rossz házasság filozófiája a színvonalatlan bestsellereket idézik. Az író szubjektív érdekltségének tulajdonítottuk a mértéktelenül felfúvódott témát. Tagadhatatlanul árt ennek a keverék műfajnak az egyetlen téma végtelen ismétlődése. Pedig Gárdonyi törekvése ebben is a világirodalom példáihoz igazodott. A nagy, romantikus viszonylatokat ember és világgyetem, ember és társadalom között ekkorra már felváltották a legkisebb elemi kapcsolatok; az érzelmek, hevületek, eszmék a szerelem és a barátság köréből gyűrűztek szét. Ez lett az érzelmek iskolája, a morális ember kialakulásának kerete. Zola a szerelmet az élet szimbólumaként állította történeteinek a középpontjába. Már nem romantikus kaland, regényes esemény. Az életküzdelem: az ösztönök párviadala is. Különös, természethű párviadal ez, szinte sémája a naturalizmus minden ellentétének, harc, amely nem a győzelemért, hanem a behódolá-

sért folyik. Csehovnál és Maupassant-nál is a férfi és a nő harca a fő téma, dicsekvő és szégyenkező humorral. Humorral, amelyben még érezni a szeméremmel való alkut. Nem a témával van tehát elsősorban baj, hanem azzal, hogy Gárdonyi tétovázik két érdekes élmény és két divatos forma között. A flaubert-i emberpárok morális szimbolikájának követése és Bourget erkölcsi katekizmusa között.

A morális misszió új korszaka kezdődik a századvégén, a megmenekülés erkölcsi hite és reménye. Reviczky és Justh típusai kinőnek társadalmi, osztályjelentésükből, morális szimbólumok lesznek. Nem egy csődbe jutott társadalmi szituáció jelképei, hanem egy-egy életfilozófia hordozói, megszállott keresői. Ez az általános élet bennük az érték, nem pedig az, ami csak hiányosan és nyomokban van meg, a hozzátapadás a tehetetlen gyűlölködéshez, rögeszmékhez és tévedésekhez. A századforduló erkölcsi újsága az erkölcsösség eszméjének a differenciálódása. Nem jó és rossz, aktivitás és passzivitás kerül egymással szembe, hanem életstílusok, ösztönök és vonzódások. Az új lélektani tipológia a létezés választójait tükrözi, emberi vágyak és képességek megosztottságát, elidegenedését szimbolizálja. Gárdonyi tipológiája nem egészen társadalmi és nem egészen lélektani. Személyes lélektana épp úgy benne van ebben, mint emberismerete. A szubjektív pszichológiai dilemma: a szereplés és az aszkézis, a biztonság és félelem, az élet vállalása és az elvonulás az életből, a közösség és magány választójai, amelyek nagyon is rokonhangzásúak a modern polgári intellektus választási problémáival. Ezt a személyességet különösen érezni a *Cypriánban*, az *Egri csillagokban*, az *Isten rabjaiban* és a *Bibiben*.

A típusok lelki ellenpontozása is erkölcsi felfogására jellemző. A megpróbáltatások, a szenvedések lelki ereje imponál neki, az „úri” fölény, a belső fegyelmezettség, a sors fölötti uralom, a pánik nem ismerése. Ez az eszmény. Az ember valójában a körülmények rabja. A szükségyszerűségek kötelékeiben vergődik. Szabadulni vágyik környezetéből, a lehúzó önelégedettségtől. A kerítésen túlra kívánczik, mint Berkenye, megküzdve előítéleteinek rémeivel, cipelve a büntudat és kisebb-rendűségi érzés, gátlásos vágyakozás minden terhét, a sziszifuszi szenvedést, amit a palánkon túli ember látványa, közelsége, szépsége vált ki benne. A praktikus, sivár, köznapi rendetlenségű lélektájából, a bozótból, a libák tapodta pocsolýából, a síkos unalomból vonszolja-löki át magát az álmok kertjébe, ahol még inkább érzi riadt, menekülésre kész idegenségét. Kétféle ember, kétféle kultúra, — foglalja össze tipológiájának jelentését a *Bibi*-ben. A *Te Berkenye!* társadalmi ellentétből indul ki, de az élet szemlélet különbsége már több, más, mint társadalmi különbség. Két „lélekcsoport”-nak nevezi Gárdonyi a pozitivistá lélektan terminológiájával. A biológiai szempontú irodalomnak a hatása az is, hogy a finomabb, értékesebb lélekcsoportot szinte kivétel nélkül a deklasszált, pusztulással szembenéző arisztokratacsaládok tagjaiban látja. Veszélyeztetettségben edződött, megtört és megerősödött lélektípusokat élete végéig a századvég szemével keres. A *Te Berkenyéből* idézek: „Kétféle emberfaj él a földön egymással egybekeveredten. Az egyik, mintha napvilágnál teremtette volna az Isten, mindig sugarat hordoz a lelkében. A másik, mintha a föld mélye lehelte volna ki, örök árnyék ül a lelkén.” „Az egyik, ami fajtánk, az életben csak a jót és szépet látja és hallja meg: a rótságok és rosszaságok mellett úgy megy el, hogy tekintetere is alig méltatja. Mindenkiről jó a véleménye. . . Mindig békés mindig csendes, mindig szerető, mindig reménykedő, mindig az említett sugár világít eléje, benne, körülötte. . . Mert az angyalokkal van valami atyafiságban. . .” Gárdonyi ezt a lélektípust idealizálja, magát is ehhez érzi közel. Az *én falum* ars poetikáját a *Bibi*-ben majd lélektani indoklással újra megismétli. „Csak az aranyos napokat érdemes megmentenünk a feledéstől: a sugarakat, amelyek lelkünket melegítették. A gyöngyöket, amelyek szívünkben keletkeztek, vagy valaki lelkéből élénk gurultak. A nagy fordulókat, amelyek a gondolkodásunk határkövei. A lélek-vedléseket, amelyek után mindannyiszor újrászületünk.” Ez a sajátos tipológia emeli szimbolikussá a város és falu kontrasztját. Egyik külön, „bolond” alakja, Szőcs Péter mondja: „Menekülni a vaksítól. A hangosaktól. A felfuvalkodottaktól. Az előficánkolóktól. A tülekedőktől.” „Itt elbujha-

tok a csendességbe, ha fáj a fülem. Itt csak a kertemből kell kilépnem, hogy belejussak a mezők nyugalmaiba, a végtelenség örök békéjébe. Itt nem kell alkalmazkodnom senkihez.”

Két kultúra és a két lélektípus ellentéte test és lélek ellentétét is jelenti számára. Erről beszél az *Egri csillagokban*, a *Te Berkenyében* és a *Bibi*-ben, tehát szintén az egész életműre kiterjedő élménye ez. Ösztön és morál századvégizsakadéka majd a XX. sz-i irodalomban, Huxley-nél, Babitsnál, de még Móricz *Tündérkertjében* is a szabadság problémájává válik. A képzelet és végtelenség szinonimája, vagyis érzés, szív szövetsége a végtelenbe növvő lelki erővel, ugyancsak a századvég gondolatvilágából való, a *Te Berkenyében*, mint a képzelet és energia ellentéte is a *Szunyoghy miatyánkjában*, amelyre az előbbi felel. Már modernebb probléma, mert valóságos élmény, tapasztalás lehetett, a sérülés lélektana. Először a *Te Berkenyében* az úr és paraszt sértettség összeütközése, majd egy évvel később, 1913-ban, a *Szunyoghy miatyánkjának* férfi-sérülése a szerelemben, házasságban.

A lélektani regény tipológiai lehetőségein, ellenpontozásain túl egy erkölcsi hitvallás változatait, formáit, kiterjeszthetőségét is bevonja kísérletei körébe. Ez pedig a szeretet hitvallása, utópiája. A századvég a maga humanizmusát, talán a vallásos misztika hatására, a szeretetben fogalmazza meg. A szeretetnek számtalan alkalmát ismerik, a minden élő szeretetétől, az élet szeretetétig. Gárdonyi naiv természetcsodálata ilyen. Bensőséges elragadtatását a parányival és a bonyolult étellel szemben Jammes egyszerűségéhez szokták hasonlítani. A szeretetnek más kristályosodási pontjai is vannak Gárdonyinál, s ezekben is a századvég korszerű irodalmát követi. A szeretet egyik tárgya, megjelenése a nő. Ezt látja a legtitokzatosabbnak, a szeretetet szenvedése változtatja. Az *Ábel és Eszter* szenvedés eszméje konok és szükség-telen. „Ha szenvedés van ránkérve, viseljük anyánkért és egymásért. Hiszen a szeretet szenvedés.” (Eszter) A szenvedés itt az érzelmekből, ösztönökből fakad, az élet maga szenvedés. Szinte kapva kap a társadalmi vereségeken, akadályokon, tiltó törvényeken, a szenvedésnek ez is csak jótétemény. Fellázadni? Mi ellen? A maguk hite, erkölce lelki igénye, aszkézise ellen? A magyar „érzelmek iskolája” ez, ha csonkán, egyoldalúban is. Flaubert groteszkje vonzalmakról és ábrándokról, a magyar irodalomban, templomi erkölcsökből, a katolikus és a protestáns morálból kibontott ember-pár probléma lesz. Gárdonyi tovább variálja a szeretet fogalmát. Szeretet a vallás is, mert a szeretet isteni törvény. A szeretet: áldozat és önfeláldozás. Az *Egri csillagok* erről az áldozatra való lelki képességről beszél, a tudatos életről, a győzelemről a félelmeken és gátlásokon. Ha a szeretet isteni törvény, a hazaszeretet is az. Az áldozat eszméje viszont már torzultán, aszkézisként jelenik meg *Az a hatalmas harmadikban*. A szeretet hiánya a lélek kiürülése, tragikus, szomorú önzés. Az *Öreg tekintetes* a szeretetlenség regénye.

A vallás és a szeretet mellett a művészet is a lelki gazdagodás, megigazulás eszköze. A nő Gárdonyi érzelmrendszerében nemcsak lelki szépség, hanem a művészet jelképe is. A képzőművészet és a zene társalgási téma és forma, eszköz egyszersmind. A természeti kép, de egy-egy szituáció is festmények, szobrok emléket idézik föl benne. Szereti a modern impresszionizmust, a kék fákat, a fényképrázásokat, a Van Gogh-metszetek kusza vonalait.

Gárdonyi lélektaniséga tulajdonképpen a magánnyal való küszködés. Sorsa, érzékenysége, szeretetvágya remeteségbe számúzi. Fájdalmas magányosság ez, örök probléma, szüntelen választási kényszer. Mindig új és új kapcsolatokat keres az étellel, mint egyik alakja, Szunyoghy. Ezek a kapcsolatok, az ő szóhasználatával, egy lelki ember kapcsolatai, morális üzenetek, igények az élethez.

A magány nemcsak elzárkózás, remeteség, a sebek, csalódások ápolása a betegség és az öregség közönye, hanem menekülés és vándorlás is. A gyerekkor mesés emlékeibe, a legendák Amerikájába vagy a művészetbe. A romantikus világjárók kalandot keresnek és feladatokkal térnek haza, a megismerés és a cselekvés vágya hajtja őket. Felfedezik a tevékeny élet eszményét. A romantikus utazók mind utópisták, doktriner gondolkodók, műkedvelő társadalomszervezők és politikusok. De ez a felrázó, lelkesítő találkozás az idegen világgal és a hazaival, ez a nemzeten túli és nemzeten inneni szellemi kalandozás, mindig élesztő, fris-

sító volt a gondolkodásra és művészetre. Justh tékozlóit és megtérőit már kevesebb hit fűti, haza zárandokolnak szenvedni és elpusztulni. Megalázott és megalázkodó művészek, a szívükben hordozzák Európát, nem az akaratukban. Idegzetük, érzékenységük, lelki nemességük kicsire zsugorítja az osztálytulajdonságokat bennük és a társadalmat körülöttük. A művészet-vallás azonban nem a társadalmi cselekvés helyét tölti be, nem életpótlék. Ruskin festőiskolájában, Justh parasztszínházában a szépség, emberség igényét tanulják meg, a szükségszerűségek fölötti győzelem lélektani képességéhez jutnak el. Gárdonyinál a művészet azt jelenti, amit Amerikája is: a megtisztulást, purgatóriumot, utazást új remények felé.

Milió-rajzaiban szintén a magányos, nem-szemlélődő, hanem elmélkedő, érző író volt. Alakjai, tárgyai valóságos alakjukban, csak mellékesen, meglepetésszerűen elevenednek meg egy-egy pillanatra. Jár-kei emlékei között, az életben, meg-meg-érint valamit vagy valakit és az élni, ragyogni, melegíteni kezd.

Gárdonyi századvégi író maradt 1905 után is. Nem alkotott értéktelenebbet, mint első korszakában, csak mást. Az erkölcsi-lelki ember élményét gondolta végig, megkereste variációit és összefüggéseit. Nem figyelte fel közben arra, hogy a társadalomban már izgalmasabb kérdések jelentkeznek, s ezek megoldását igényelik az irodalomtól. Ember és filozófia egybekombinálásának kísérletét még folytatni fogják a XX. században.

József Mezei

DER PSYCHOLOGISMUS VON GÁRDONYI

Gárdonyi gehört seinen Themen, wie auch seiner Anschauung nach den Schriftstellern der Jahrhundertwende an. Seine konkreten gesellschaftlichen Probleme sind bloss moralische Symbole mit allgemein menschlicher Bedeutung. Zur Zeit der Jahrhundertwende stellt dies den Freiheitskampf der Seele gegen die deterministische Wissenschaft dar.

Der Naturalismus macht seine Krise durch. Die Sehnsucht nach der Ganzheit entfaltet sich im Symbolismus und in jeder aus dem Naturalismus gegen den Naturalismus entstandenen Richtung. Der Bürger und der ungarische Adel sind nun mehr nicht der wahre Inhalt, bloss der Vorwand, die Formsprache der Kunst. Die Klassenkulturen wurden zum Mythos, die Kunst der Epoche ringte mit diesen Mythen. Bei Gárdonyi sind das Dorf und auch die Stadt von symbolischer Bedeutung. Die gesellschaftlichen Gegensätze hob er auf das Niveau des Morals und suchte sie dort aufzulösen.

Das soziale Thema war vom Naturalismus ein wenig abgetan. Deshalb suchte Gárdonyi auch darin das Moral-Humane. In seiner Volkstümlichkeit war ebenfalls die Psychologie des »Einfachen« das wichtige. Sein psychologischer Roman ist der Übergang zwischen dem Charakterroman des 19. Jahrhunderts, der Kunstgattung vom Typ Flauberts und der didaktischen Analyse, der Methode von Bourget. Diese Kunstgattung ist der Zeitgenosse des Symbolismus. Seine »Typologie« wächst aus den Klassenbeziehungen heraus. Seine Typen sind moralische Symbole. Er bildet zwei Seelengruppen: die Feinen, Leidenden und die Rohen, Erfolgreichen.

Der Humanismus der Jahrhundertwende ist die Glaubensbekenntnis der Liebe. Die Variationen der Liebe zur Jahrhundertwende sind die Frömmigkeit, das Leiden, das freiwillig auf sich genommene Opfer und die Vaterlandsliebe.

Der Psychologismus von Gárdonyi ist das Ringen mit der Einsamkeit, ein inneres Verhalten gegen seine eigene Determiniertheit, sein eigenes Gefängnis.

JÓZSEF ATTILA TROCHAIKUS VERSELÉSE

A modern természettudomány elvei és módszerei egyre mélyebben áthatják a társadalomtudományokat is. Mind ritkábbak a nagy területeket átfogó esszézerű tanulmányok, helyükbe a szigorú pontossággal körülhatárolt kérdéseket minél teljesebben és sokoldalúbban elemző művek lépnek. A természettudományok egzakt és konkrét kutatási módszere termékenyítően hatott a nyelvtudományra és a verstankutatásra, nemcsak magyar, hanem világviszonylatban is. Verstantudományunkat azonban az elmúlt húsz évben minden nagy eredménye mellett is bizonyos egyoldalúság jellemzi: a tanulmányok óriási többsége a verstan alapvető, elvi kérdéseivel foglalkozik, verselésünk történetének, az egyes korszakoknak vagy költőknek monografikus feldolgozása viszont úgyszólván meg sem kezdődött. Márpedig a nagy elvi kérdések sohasem tisztázhatók az egyes részletek alapos, adatszerű feltárása nélkül. Verstantudományunk továbbfejlődése sürgetően igényli az egyes költők életművének korszerűen tudományos felmérését. Csak ez után kerülhet sor egész irodalomtörténeti korszakok, majd a magyar verselés történetének megírására. Ezeknek a gondolatoknak jegyében kezdtem József Attila ritmikájának vizsgálatához.

Készülő tanulmányom alábbi fejezete a költő trochaikus verselését tárgyalja. Első trochaikus verse, a Boros keserűség 1922-ben íródott, az utolsó, a „Költőnk és Kora” 1937-ben. Vagyis József Attila 35 trochaikus verse átíveli az életmű egészét. Márcsak ezért is méltán tarthat igényt az önálló egységként való feldolgozásra. Munkám során felhasználtam a magyar trochaikus verselés immár kétszáz éves tapasztalatait, hasonló kontrasztként állítottam a vizsgált ritmika mögé és mellé a távolabbi múltat, a nagy elődöt és mestert, Adyt, valamint az idősebb és egykorú kortársakat. A 35 vers elemzése után a tanulságok levonását tűztem célul magam elé, különös tekintettel az egyedien József Attila-i, a költészetünk történetét új elemekkel gazdagító motívumokra. Végül pedig, minthogy idevágó anyagom nem fért maradéktalanul az itt rendelkezésemre álló keretekbe, befejezésként utaltam arra, hogy eddigi munkám eredményeiből milyen tanulságok vonhatók le textológiai, irodalomtörténeti és esztétikai vonatkozásokban.

*

József Attila trocheusainak vizsgálatánál már az első lépés, az anyagnak a körülhatárolása verstantudományunk járatlan útjaira visz. Trochaikus és hangsúlyos verselésünk gyakori egybemosódása irodalomtörténeti közhely, de ennél tovább mind a mai napig nem jutottunk. Megnyugtató választ a történeti elemzés sem ad, de értékes, hasznosítható szempontokat igen. A felvilágosodás korában még élesen kettéválik a trochaikus és hangsúlyos vers. Csokonainál még a trochaizálódásra olyan könnyű hajlandóságot mutató nyolcasok és hetesek is megőrzik nemzeti jellegüket. pl. a *Béka és egér-harcban* csak elvétve akad időmértékes sor. Az „Őh idő, futós idő”-féle sorok pedig egyértelműen és kizárólagosan időmértékesek. A kor verselését példamutató alapossággal vizsgáló Négyesy László is csak

alkalmi egyezéseket talál: „De Fazekasnál is előfordul (k. t. Sz. P.), ami későbbi költőknél ismétlődik, hogy ha trocheusait kissé szabadabban írja, a magyar formákkal majdnem összeesnek.”¹ Ha vannak is a kor verselésében hangsúlyosra átjátszható trocheusok, mint Verseghy sokat idézett *Őrsíkije*, ez inkább kuriózum.

Petőfi és Arany forradalmian új költészete ezen a téren is változást jelent. Petőfi trochaikus sorai egyre inkább alkalmazkodnak a hangsúlyos sorok ütembeosztásához és metszetigényeihez. (Itt a gyűrű, itt a gyűrű, Itt van végre ujjamon! Itt van ajka, itt van ajka, Itt van végre ajkamon!)² A ritmusnak ez a kettőssége nála már nem akcidentális, hanem újra és újra visszatérő, már-már szabállyá váló jelenség. Bonyolítja azonban a helyzetet, hogy a két ritmus egymáshoz közelítése nem egyirányú. Nemcsak a trochaikus vesz fel egyre gyakrabban és következetesebben hangsúlyos alakzatokat, hanem a hangsúlyos versekbe is egyre gyakrabban épülnek be trochaikus elemek. Ha a Befordultam a konyhába c. verset kétszótagos egységekre bontjuk, akkor az első három szakasz 48 egységből 23 a trocheus, a 12 sorzáró lábból pedig 10(!). A 4. szakasz 16 egységből viszont csak 2, mégpedig az első 2 (Én beléptem . . .). Hasonló eljárással kimutatható, hogy a Falu végén kurta kocsmá két-szótagos egységeinek 38 százaléka trocheus, a sorzáróknak pedig éppen a fele. A példák tetszés szerint szaporíthatók. Így tehát már Petőfi költészetében is megfigyelhetjük az éles határvonalak elmosódását, ami olyan nehéz feladat elé állította és állítja a kutatókat. Ezért nem lepődhetünk meg látszatra olyannyira meghökkentő jelenségeken, hogy például Négyesy a Szeget szegget-t trochaikusnak mondja,³ Horváth János viszont magyarosnak.⁴ Csak zárójelben említtem meg, hogy Petőfi ritmikájában sok az ösztönösség, de a tudatosság is. Maga a költő vallott erről, versben és prózában. Számunkra a legjobb útbaigazítást az összes költeményekhez írott 1847-es előszóban adja.

Tudós Arany János trocheusai hangsúlyosnak is kifogástalanok. Nemcsak a sokat idézett A rab golya vagy a Szibinyáni Jank, hanem a többi is. Álljon itt egy példa a sok közül: Száll az este. / Hollószárnya Megrezzenti / ablakom. Ereszkedik / lelkem árnya, Elborong a / multakon. Nézek vissza, / mint a felhő Áthaladt / vidékre néz: Oly komor volt, / oly zöldellő, Oly derült most / az egész. (A lejtőn).

A nemzeti versidom időmértékkel frissítése nála már bravurosan tudatos program. És nemcsak a Toldi és a Toldi estéje trochaizálásában vagy a Buda hálála és a Toldi szerelme choriambizálásában. Megfigyelhetjük ezt kisebb költeményeiben, balladáiban is. A Tengeri hántás 84 sorából 72 kezdődik pyrrichiusszal; az Ágnes asszony anapesztusos refrénnel egybefűzött felező nyolcasait 32 ionicus a minore gyorsítja (*Ki a tettet végrehajtá Szeretőd im maga vall rád.*)

Még jobban elmosódik a már amúgy sem szigorú határ időmértékes verselésünk további lazulásával. Négyesy jogosan állapítja meg Vajda János ritmikájáról: „Mivel a trocheusait sok szabadsággal kezeli s a magyar formában a caesurát gyakran elhanyagolja, a két sorfaj alig választható el nála pontosan, s ezért a nyugati formák számaránya sem könnyen állapítható meg.”⁵ Egy még élesebb példa: Négyesy hangsúlyosnak tart olyan Gyulai-verseket, amelyeket maga Gyulai Pál a trochaikusak közé sorolt.

Végso fokon ezt az utat, hangsúly és időmérték közelítésének az útját járta Ady Endre is. Jelszava, a „Mégis győztes, mégis új és magyar”, verselésében is kifejezésre jut. Óriási erővel és találékonysággal társított jambust trocheussal, időmértéket hangsúllyal, nemcsak egy versen vagy versszakon, hanem egy soron belül is. Oly sok tanulmány közül hadd hivatkoz-

¹ A mértékes magyar verselés története. Bp., 1892. 268.

² Augusztus ötödikén.

³ I. m. 295.

⁴ Rendszeres magyar verstan. Bp., 1951. 31.

⁵ I. m. 308–309.

zam Németh Lászlónak⁶ arra a részére, amelyben a Gare de L'esten 4. szakaszára hívja fel a figyelmet: Holnap fehérebb én leszek, én, Téli sírkertek szele jó, Küldi már a csókjait felém A magyar Temető. „Az első sor szöktetett jambus, a nyugodtabb harmadik trocheus.” Vagy gondoljunk a Vitéz Mihály ébresztésére, amelyben Ady bátran léptet hangsúlyos sort az alkajoszi nyomába, és a két, látszólag ellentétes építésű sor dallamegységbe olvad: „Te, pátriarkák ősdeli sarja, te, Ki fogod mindig Lillád derekát.”

*

Fogarasi János 1843-ban még így ír: „A hangsúly használata (időmértékes versben, hosszú szótag helyett-Sz. P.) nálunk csak eltűretik, de szabálytalanul nem vehető, például Berzsenyi számos verseiben nem találtam többet ez egyenél: Bennem az emberiség ügye boszulva vagyon.” Vagy másutt: „Rövid szótag az, mely sem ékezettel, sem összetétellel (mássalhangzótorlódás-Sz. P.), sem hangsúllyal nem bír.”⁷ Ezzel szemben a virtuóz verselő és kitűnő klasszikafilológus Babits Mihály mind műfordításaiban, mind pedig verseiben sűrűn helyettesíti ictusszal a hosszú szótagot, még a legzártabb görög formákban, a hexameterben, az alkajosziban és a szapphóiban is:

Domboru lanttal az is gyakran síratta meg álmát (Horatius: Mollis inertia); Kedvemért apád aranyos házából (Sappho: Aphroditéhez); Kit küldjek kemény szerelem szavával (uo.); eke után daru száll, úgy járok én teutánad (Theokritos: Paraszt hexameterek); Magamat új ruhába, vasárnapi drága cipővel (uo.); Hangod muzsika, mozdulatod kimondani nincs szó (uo.); Szép dolog, ily fiatal leányra kivetni a hálót (Theokritos: Szerelmes párbeszéd); Óh ne mondj ilyeket, mert szörnyen rádveti hurkát (uo.); Lám, fűt-fát megigérsz, ki tudja, mit adsz meg a végén (uo.); Őleli Démót, s más élvez a paplan alatt (Meleagros: A megtérő hajnal); Mert hiába kívánnám búmat borral elűzni (Tibullus: Megbánás); És hiába kívánnék mást... ölelni, ha szívem (uo.); Tudd meg: a szem gyönyöre vezetí vágyaimat (Propertius elmondja gyönyörűségeit); Kard, kürt, hadihajó nem volna, se gyilkos erőszak (uo.); Nem sértette vidám örömeim pohara (uo.); Írók könyveiben keresek új örömet (Goethe: Római elégia); És a hexameter ütemeit remegő (uo.); köszönöd életedet, fű és vad! (In Horatium); Ekként a dal is légyen örökkön új (uo.); százszinű, soha el nem kapcsol (uo.); Te a nagy álom, te vagy a fő Lidérc (Októberi ájtatosság).

Hasonlíthatatlanul könnyebben lépett a járatlan útra az a költőnemzedék, amely pályáját a Tanácsköztársaság után kezdte. József Attila, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula számára Ady már nem ellenpólusos kortárs, hanem hagyomány volt. Babits mesterei a francia szimbolisták és az angol viktoriánusok voltak. Az új nemzedék nagyhatású kortársai a német expresszionisták és a francia szürrealisták soraiból kerültek ki. József Attila a jótanuló diák lelkiismeretességével és sokat ígérő biztonságával futtatta végig ujjait az idősebb mesterek nehézvetű skáláján, de nem tanítványnak, hanem mesternek készül. A többi is. Szabó Lőrinc írja,⁸ hogy a kérdező Babitsnak — „S te mi akarsz lenni?” — így felelt: „Még több, mint Te vagy.”

Szabó Lőrinc is megtanult minden megtanulhatót. De ő nem a marxizmus, a humanizmus, hanem a „pokol zászalai”⁹ alatt vonult fel. Kegyetlen logikájával, nietzschei magányával, korszakokon átizzó érzékiségével elkülönítette magát kortársaitól. A legkiválóbb verselők egyike volt, de azzal is hangsúlyozta egyedülállását, hogy csak sejtette a ritmust. A Huszonhatodik év 68. szonettjében (!) az öt kezdősorban csak 4 a jambus (2 sorzáró), a 69. első három sorában csak kettő (viszont öt trocheus), a 70. első három sorában csak egy, a versindító.

⁶ Magyar ritmus. Bp., 1940. 55.

⁷ A magyar nyelv szelleme, 319.

⁸ Tücsökzene, 242.

⁹ Tücsökzene, 243.

Műfordításából is kitetszik, hogy bravúros verselési technikája ellenére is került a hagyományos ritmusokat. Szabolcsi Miklós¹⁰ mutatta ki meggyőzően, mennyivel zaklatottabb, idegesebb a Szabó Lőrinc-i műfordítás az eredetnél. Például Theokritosz-fordításának 147 sorában huszonnégyeszer pótolja ictusszal az időmértéket (Persze a *cica* aludni szeretne a *puha* melegben stb.).

Az időmértékes verselésünkben egyre jobban terjedő lazulás újabb nehézségek elé állítja a verstankutatókat. Különösen a trochaikusok területén. A jambusvers jambikussága minden lazítás ellenére vitathatatlanul megállapítható. De a hangsúlyos alakzatot öltött trocheusvers, amelynek trochaikus jellege erősen fellazult, mind nehezebben határolható el a trochaikus elemekkel átszőtt hangsúlyos verstől. Egyre inkább tért hódítanak a határesetes, „közös” versek, és ezek verstani hovatartozását csak az eddiginél bonyolultabb, több szempontú elemzéssel jelölhetjük ki.

József Attila trochaikusainak kijelölésénél a következő főszempontokat vettem figyelembe:

1. A trocheusok százalékaránya a versen belül. Korunk trochaikus (és jambikus) verselése annyira fellazult, a legkülönbözőbb ritmikai licenciák olyan mértékben nyertek polgárjogot, hogy még ez az önmagában döntőnek látszó szempont sem feltétlenül elég a ritmus meghatározásához. Horváth János Babits költészetéről szólva trochaikusnak mondja a Dobszó-t,¹¹ amelyben a kétszótagos egységeknek mindössze 37 százaléka trocheus, a Turáni indulót pedig magyar idomúnak,¹² holott abban a trocheusok százalékaránya 45. A Kanász-ban a kétszótagos egységeknek 37 százaléka trocheus, a verset ennek ellenére általában hangsúlyosnak tartják. A Befordultam a konyhába-ban a trocheusok százalékaránya 39, a Falu végén kurta kocsmá-ban 38 százalék, mégis mindenki egyetért hangsúlyos voltukban.

2. A sorzáró lábakat illetően a verstani szabályok nem engedélyeznek licenciát. A nagy hozzáértők között talán Babits fogalmazta meg legpregnansabban ennek a ritmikai egységnek kivételezett szerepét: „... a magyar jambusi sor tökéletes hangzású és félreismerhetetlen lejtésű lehet akkor is, ha az utolsót kivéve egyetlen jambus sincs benne.”¹³ És mégis: Tóth Árpád Elejtetted a napot c. trochaikus versében a sorzáró lábaknak csak 58 százaléka trocheus, Babits Julius-ában csak 54 százalék, a Vasárnapi impresszió, autón-ban 57 százalék, a Befordultam a konyhába-ban viszont 62 százalék. A művészi gyakorlat, mint annyiszor, ebben az esetben is ellentmond a hagyományos poétikai szabályoknak.

3. A trochaikus soroknak a száma. Trocheusokkal sűrűn tűzdelt hangsúlyos verseinkben a trocheusok gyakran egyenetlenül helyezkednek el. Ilyenkor meghatározó lehet a trocheusi sorok száma. A már említett Falu végén kurta kocsmá-ban a 36 sorból csak 10 a trocheusi, a 4—5—6. szakaszban egyetlen trochaikus sincs, jöllehet az általános százalékarány megüti a mértéket. A trocheusok száma a Kanászbán is elég lenne, de a 28 sorból (a refrént nem számítva) csak 14 a trochaikus.

4. Hangsúlyos verselésünk, a népdal hagyományainak megfelelően, általánosságban ragaszkodik a páros rímhez. A trochaikus viszont szívesen alkalmazza a legváltozatosabb rímelhelyezéseket is. (Csokonai: Csendes este, légy tanúja; Petőfi: Vasuton; József Attila: Farsangi lakodalom, „Költőnk és kora”)

5. A trocheus, mint arról minden idevágó tanulmány megemlékezik, kedveli a változatos (heterometrikus) szerkezeteket, míg a hangsúlyos e tekintetben kevésbé változatos. A strófák szerkezetében is megállapítható ez az eltérés.

¹⁰ Költészet és korszerűség. Bp., 1959. 135—152.

¹¹ I. m. 194.

¹² Uo.

¹³ Összes művei. Bp., 1954. 990.

6. Hosszabb sorfajokban a trocheus következetesen megtartja az indító szótagszámot (Babits: Páris, József Attila: Bús magyar éneke).¹⁴

7. Költészetünkben nem ritka a valamely népdal jegyében fogant, úgynevezett dallam-ihletésű vers.¹⁵ Ezeket és még általánosabban a népdalokra emlékeztető verseket rendszerint a hangsúlyosak közé soroljuk, még ha ritmikailag határesetek is. A Bújdosó kuruc rigmusa és a Sípja régi babonának egybevetésénél a ritmikai különbség nyilván nem a trocheusok százalékarányában fejeződik ki (az elsőkben 35, a másodikban 40 százalék), nemcsak az előbbinek archaizáló négyes rímeiben és a másodiknak a b c b d b rímelhelyezésében, hanem hangulati, esztétikai különbözősükben. A Bújdosó kuruc rigmusá-nak hangvétele tudatosan népdalszerű (Megjártam a hadak útját, Nem tartottam lovam száját), míg a Sípja régi babonának archaikus jegyeivel egyetemben jellegzetesen bonyolult „magyarság-vers”.

Ezeknek a fő szempontoknak alapján jelöltem ki József Attila, majd összehasonlítási alapul Babits, Tóth Árpád és Gulyás Pál trochaikus verseit. Tanulmányom itt közölt részében nem tárgyalom József Attila: Töredékek, vázlatok, verscsírák, a Rögtönzések, tréfák, személyes érdekű apróságok, valamint a Zsengék idevágó verseit és sorait. Az 1962-es Szépirodalmi Könyvkiadó kiadásának szövegét és beosztását vettem alapul, figyelembe véve természetesen a kéziratokat és a kritikai kiadást is. Babitstól csak a kötetben megjelent verseket vizsgáltam, Tóth Árpádtól elhagytam a Töredékek és a Tréfás hírlapi versek, rögtönzések anyagát, amelyet Kados László is függetlenül közöl.¹⁶ Gulyás Pál költeményeinek teljes kiadása nem áll rendelkezésünkre, ezért a következő kötetek anyagát dolgoztam fel: Testvérgályák (Nyíregyháza, 1923), Misztikus ünnepi asztal (Budapest, 1928), Tékozló (Debrecen, 1934).

József Attila versei közül az alábbiakat tartom trochaikusnak: Boros keserűség; Ugye pajtás; Bús magyar éneke; Himnusz a borhoz (1922); Nyolcesztendő lányok; Lopók között szegényember; Egyszerű ez (1924); Tüzek éneke (1925); Az oroszlan idézése; Ülni, állni, ölni, halni; Táncha fognak; Jut most elég virág (1926); Szabados dal (1927); Tószunnyadó; Tedd a kezéd; Két vers (K. S. — + tbc-ben-); Gyöngy; Gyereksírás; Tudtam én; Magyar Alföld; Hosszú az Úristen; Tüzek éneke; Huszonhárom király sétál (1928); Egeres; Regös ének (1930); Farsangi lakodalom; Áradat (1931); A hetedik; Medvetánc; A cipő; Invokáció (1932); Búza (1933); Arany; Száradok, törődöm; „Költőnk és Kora” (1937).

Boros keserűség

Páros rímű nyolcasokból és hetesekből áll, egy ráütő rímrel. Strófaszerkezete bonyolult: 8, 8, 7, 7, 8, 8, 7. A verslábaknak 50 százaléka, a sorzáróknak 67 százaléka trocheus. Trochaikus volta mellett szól a Főti dal hatása is: „Rajta társak hát, igyunk egy Húزامost, Bú, szerelmek, házigondnok Félre most: „ — „... nekikeserülve most, rajt”, igyunk egy húزامost!” Másik két párhuzamos hely: „Borban a gond megbetegszik, él a kedv.” — „Égjen a bor fene kedve” és „S most hadd forrjon minden csepp bor, Mint a vér” — „Forrjon át a dús erekbe” Maga a cím is Vörösmarty egyik bordalára, a Keserű pohárra utal.

Ugye pajtás

Páros rímű felező nyolcasok, minden metszet pontos. A trocheusok százalékaránya: 38. A sorzárak: 12 trocheus, 2 pyrrichius, 2 sorban és a refrén két sorában spondeus. A 16

¹⁴ GÁLDI LÁSZLÓ: Ismerjük meg a versformákat. Bp., 1961. 74.

¹⁵ SZABOLCSI BENCE: Vers és dallam. Bp., 1959.

¹⁶ Tóth Árpád összes versei, versfordításai és novellái. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1962.

sorból (a refrén nélkül) 10 trochaikus. Az utolsó szakasz hangulati tartalmában a magyar nóták ismert típusára emlékeztet, de meg kell jegyeznünk, hogy a „nincs anyám, ki szedjen ráncba” sor nem tartalmatlan utánérzés, hanem mély érzélemmel telített (Nem hallok, mama? Szólj rám!). A tőszomszédságában levő Boros keserűség valamint a Himnusz a borhoz is trochaikus volta mellett szól. 1922-ben és huszonháromban néhány szabadvers-kísérletet és a visszatérő gagliarda-ritmust leszámítva csak időmértékes verset írt.

Bús magyar éneke

Páros rímű tizenhatosai, pontos metszetei hangsúlyos formára utalnak.¹⁷ Mindazonáltal ennek a sorfajnak trochaikus hagyományai is vannak. Ilyen formára íródott Babits Páris-a és — nyolcasokra szedve — a Szibinyáni Jank is. A Bús magyar éneke tőszomszédságában is találunk időmértékes tizenhatosokat, pontos metszetekkel, a choriambikus Várakozás-t. Az első sor (Száll az ének a mezőnek, esti szellő hollószárnyán) Arany szép trocheusversének, A lejtőnek kezdő képére utal: Száll az este. Hollószárnya Megrezzenti ablakom. Az Arany-vers ritmusa is rokon a József Attiláéval: sorvégi szünettel kiegészülő 15-ös egy nyolcasra és egy hetesre bontva, költészetünkben — József Attilánál is — gyakori. (Az első trochaikus vers költészetünkben, Ráday Gedeon Tavaszí estvé-je, valamint Virág Benedeknek több mint 90 sora szintén tizenötös.) A versben még egy kép — ismeretlen menyasszonya tört liliom, olyan halvány — is Aranyra emlékeztet. (Ehhez kapcsolódva szeretném felhívni a figyelmet József Attila-filológiánk egyik sürgősen pótlendő hiányosságára. Eddigi kutatásaink csaknem maradéktalanul feltárták a pályakezdő József Attilának a kortárs-lírába ágyazódó gyökereit, de nem eléggé tisztázott még az, hogy hatottak-e klasszikus költőink is az annyira fogékony fiatalra.) A Bús magyar énekét, melyben a kétszótagos egységeknek 47, a sorzáróknak pedig 75 százaléka trocheus, Szabolcsi Miklós is időmértékesnek tartja: „... a Bús magyar éneke kemény zengzetű trocheusait, amelyet talán Poe A hollója formájából alakított.”¹⁸

Himnusz a borhoz

A trocheusok százalékaránya 63, a sorzáróké 81. Ölelkező rímek. A költő egyik legszámbalyosabb trocheus-verse. Egy Vörösmarty-reminiszcencia a trochaikus A vén cigány-ból „Véred forrjon, mint az örvény árja” — „Vérem forrjon véled össze.”

Nyolcszaldendős lányok

Vitathatatlanul trochaikus. A verslábak 49 százaléka trocheus, 12 sorzáróból pedig 11. Rímképlete sem magyaros: a, a, b, c.

Lopók között szegényember

Többen hangsúlyosnak tartják, hivatkozva a másik három szegényember-versre: Szegényember balladája; Szegényember szeretője; Aki szegény, az a legszegényebb. Ez a három vers azonban tízesekből áll: „Szegényember, /Hogy adod a /bölcsőt?” „Világ van a / szegény-

¹⁷ HORVÁTH JÁNOS: i. m. 200.

¹⁸ Fiala életék indulója, Bp., 1963. 372.

ember / vállán,” „Ha az isten /íródiák/ volna.”. A három vers keletkezése minden valószínűség szerint egyidejű. A Szélkiáltó madár első sora is tízes: „Szegényember, /hát már megint/ lázadsz?” A két töredékes sor — Szegényember hova menjen, Megfogott egy marék bolhát — ritmusa nem határozható meg. A Lopók között szegényember nyolcasai és hetesei viszont olyan trochaikus szerkezetet alkotnak, amilyeneket már Ráday Gedeon német mintái között is találunk. Az azonos rímű félrímek is trochaikussága mellett vallanak. A trocheusok százalékaránya 36, a sorzáróké viszont 83. Valószínűnek látszik, hogy a strófaindító „Lopók között szegényember” — refrént hangsúlyosnak hallotta a költő, de a harmadik és negyedik sor mind a három szakaszban trocheusi és ez meghatározza a vers ritmusát.

Egyszerű ez

Strófaszerkezete: három hetes és a két trocheusból álló refrén. Félrímes. A trocheusok százalékaránya 45, a sorzáró lábak bizonytalansága ellenére — 15 trocheus, 1 spondeus, 11 pyrrichius, 1 jambus — vitathatatlanul trochaikus.

Tűzek éneke

Babits is trocheusokban írta leghosszabb sorait: Danaidák, Páris, Énekek éneke, Egy filozófus halálára. Időmértékes verselésre vall bonyolult rímelhelyezése is: a (belrím), b, c (belrím), b a, a, b (belrím), c, d, e, e, f, g (belrím) g a, b (belrím), c, b, d (belrím), d.

A trocheusok százalékaránya 43. A sorok hosszúságának változatossága rapszódiaszerűségéből adódik.

Az oroszlán idézése

10 hetese és 19 nyolcása nem a szokott sémák szerint váltják egymást. Rímelhelyezése is ennek megfelelően változatos. A metszet 9 sorban szóközépre esik. A trocheusok százalékaránya 57, a sorzáróké 83.

Ülni, állni, ölni, halni

Páros rímű nyolcasok. A metszet hét sorban szóközépre esik. A 33 sorból 21 a trocheusok százalékaránya 44, a sorzáróké 82.

Táncba fognak

Rímtelen, szakozatlan kilences trocheusok. A befejező 4 sor két 6—5-re bontott tizenegyes, félrímmel. A trocheusok százalékaránya 69, a sorzáróké 85.

Jut most elég virág

Egyike a legszövevényesebb határeseteknek. Verstanaink egyértelműen megegyeznek abban, hogy a felező tizenkettes hangsúlyos forma, függetlenül attól, milyen mértékben itatják át időmértékes elemek. Ritmikai hagyományaink szellemében a felező tizenkettes ötödik és tizenegyedik szótagját hangsúlyosan ejtjük, függetlenül az ütembeosztástól és a szóhangsúly-

tól. Ebből következik az a már Gyöngyösinél is megfigyelhető íratlan törvény, mely szerint az ötödik és a tizenegyedik szótag időmértékesen is hosszú. Ez a két szótag azonban kulcshelyet foglal el a sorban, mert ilyen módon a főcezőra előtti és a sorzáró kétszótagos egység trochaikus ízt kap még akkor is, ha a hatodik, illetőleg tizenkettedik szótag hosszú. Minthogy pedig időmértékes verselésünkben a hosszú szótagok jelentős része helyzeténél fogva hosszú, a felező tizenkettesben viszont a 6. és 12. szótag után két egységnyi szünetet tartunk, ezen a helyen a szótag nem válhat hosszúvá azáltal, hogy mássalhangzós végződéséhez mássalhangzóval kezdődő szó járul, vagyis a 6. és 12. szótag helyzeténél fogva lényegesen gyakrabban rövid, mint a 2., 4., 8., 10. Így tehát a felező tizenkettes könnyen kap trochaikus lejtést, hiszen az időmérték szempontjából is a főmetszet előtti és a sorzáró láb a döntő. Ezért is trochaizálhatta Arany oly mértékben a Toldit, hogy például az első ének 16 kezdősorában a kétszótagos egységek 54 százaléka trocheus. Ugyanez elmondható a choriambusról is. A Buda halála és a Toldi szerelme choriambusainak többsége a 2—5., illetőleg a 8—11. szótagra esik, tehát a choriambus zárótagjának hosszúsága önként adódik a felező tizenkettes természetéből.

Más a helyzet azonban József Attila versében. Arany ugyanis csak egyfajta időmértéket szőtt a hangsúlyos sorba. A Toldit és a Toldi estjé-t nem choriambizálta, a Buda halálát és a Toldi szerelmét pedig nem trochaizálta. A Jut most elég virág-ban viszont a trocheusok százalékaránya 41, emellett 6 choriambust is beépített a költő — akárcsak az Arany-ba —, így pedig az időmérték eluralkodik a hangsúlyos formán. Ha kétszótagos egységekre bontjuk a verset, akkor a 33 trocheusszal szemben a jambusok száma mindössze 10, tehát harmada. (A spondeusok és pyrrichiusok értékrendjét majd a későbbiekben tárgyalom.) Megerősíti az időmértékes hatást, hogy az utolsó láb mind a tizenhat sorban trocheus.

Szabados dal

Páros rímű felező nyolcasok, a rímek játékosan csengenek. A refrén hetes. A trocheusok megoszlása 16 sorban (refrén nélkül): 5 első, 6 második, 10 harmadik és 12 negyedik láb trocheus, tehát a 33-ból 22 esik a két utolsó lábra. A refrént is beleszámítva a trocheusok százalékaránya 53, a sorzáróké pedig 80.

Tószunnyadó

Páros rímű nyolcasok, 9 metszet esik szóközépre. A trocheusok százalékaránya 44, a sorzáróké 83. Népies hangulata ellenére is trochaikus.

Tedd a kezed

Rímképlete bonyolult: a b a b , c b d b , c b d b .

A trocheusok százalékaránya 58, a sorzáróké 66.

Két vers (K. S.)

Páros rímű felező nyolcasok. Minden metszet szabályos. A trocheusok százalékaránya 37, a sorzáróké 40. Önmagában nézve inkább hangsúlyosnak látszik. Mégis valószínűsíthető, hogy „A három kovács”-nak az érlelődő forradalmi hangulatot hordozó lendületes jambusaival

szemben a jelen szenvedéseit és nyomorúságát erősen fellazított, de mégis lassúbb és komolyabb trocheusokkal akarta ábrázolni. Annál is inkább, mert ez az ellentét József Attila egész munkásságának gerincét képezi.

Gyöngy

Páros rímű hetesek, népi motívumokkal. Inkább magyarosnak hat. A Nyugat 1928-as augusztusi számában az utolsó sor: „egybefogva sziveink” feltételezi, hogy a tizenkettedik sorban is: „sziveden”. Ma már nem állapítható meg, hogy szándékos változtatás történt, vagy szövegromlás. Valószínűleg az utóbbi, hiszen köztudomású, hogy a húszas és harmincas évek kiadványaiban a „i” és „ú” helyett indokolatlanul és nagyon gyakran szerepel „i” és „u”, versben és prózában egyaránt. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy József Attila a vokálisok hosszúságának jelölésében nem következetes, sem a helyesírást, sem a ritmust illetően. A „szív” szó ragos alakjait azonban gyakran idomítja a ritmushoz. „Tudod szívem mily kisgyerek” (Nem emel föl), „Fontold meg jól, szived mily terhet vállal” (Flóra), viszont: „Nehéz a szívem, hiszen bút fogan (uo.), „Túl örök, szívek mélyein (Flórának), „Szived a sorssal” (Meghalt Juhász Gyula), „Nem ember szívébe való” (Bukj föl az árból), „Szívében néha elidéz” (Csak az olvassa). Jelen esetben ennek a két magánhangzónak ritmusmeghatározó szerepe van, hiszen a négyszakaszos, 16 soros versben két sor- és strófavégekről van szó. Ha ezt a két „i”-t hosszúnak vesszük, akkor a trocheusok százalékaránya 46, a sorzáróké pedig 69. De ami fontosabb ennél: a két strófazáró sor egyértelműen trochaikussá válik (6 verslábból 5). Ha figyelembe vesszük, hogy az első szakasz 12 ritmikai egységből 9 a trocheus (és mind a négy sorzáró), ami maga után vonja a második szakaszt is, akkor a négy szakaszból 3 trochaikus, és csak a harmadik szakasz második és harmadik sora hangsúlyos.

Gyereksírás

4–5 osztású kilences trocheusok, ölelkező rímek. A trocheusok százalékaránya 46, a sorzáróké 56.

Tudtam én

Trochaikus kilencesek. A trocheusok százalékaránya 35, a a sorzáróké 62. Az első három sor tizenkét üteméből kilenc a trocheus. A továbbiakban fellazul a ritmus, a tizenharmadik sor jambus-gyanús tízes, a tizennegyedik pedig vitathatatlan jambus (Igyalak én, mert szomjas a halál). A két befejező sor trochaikus.

Magyar Alföld

Mind strófaszerkezete (8–5–10–9) mindpedig rímelhelyezése (3 szakasz félrímes, egy keresztrímes) időmértékes verselésre utal, akárcsak szürrealista képei: „Holt a holdad; köldököd kötél.” A 4. szakasz szerkezetén még érződik az Ady-hatás. Ezért joggal merül fel a gondolat: vajon az olyan ritmustörő sornak, mint az „Óh kik nőttök felhőt leveledzván” gyökerei nem Ady ritmikájába nyúlnak-e vissza. A feltevést megerősíti a 2. sorok gagliardára való átjátszhatósága is. Ez időben írja a Medáliákat és a Borostyánkőbe én be nem fagyok-ot, amelyekben szintén gagliardák váltják a jambusokat. A trocheusok százalékaránya 39, a sorzáróké 56.

Hosszú az Ū risten

Félrimes hatosok, a 3. sor nyolcas. A trocheusok százalékaránya 50, a sorzáróké 90. Az első két sor átvétel az ismert népdalból, esetleg módosítással, hiszen nem tudjuk, melyik szövegváltozatot ismerte a költő — ez azonban nem befolyásolja időmértékes voltát. Adynál is találunk népdalihletési trochaikus verset (A cigány vonójával), igaz, sűrűn tűzdelve jambusokkal.

Tűzek éneke

Ritmikailag azonos az első változattal, bár a trocheusok százalékaránya valamivel alacsonyabb (39).

Huszonhárom király sétál

A párhuzamba szedett ellentétet az ismétlődő rímek is hangsúlyozzák. Az első és az ötödik sor nem trochaikus (ezért a százalékarány csak 31), de a többi és maga a vers igen. A sorzárak 75 százaléka trocheus, vagyis a két említett sort leszámítva mindegyik.

Egeres

Az első három szakasz trochaikus. A gépelt variánsban a 8. sor: „arany fellegeknek.” Ezt figyelembe véve a trocheusok százalékaránya 50, a sorzáróké 92. A negyedik szakasz hangsúlyos. Meg kell jegyezni, hogy a kéziratok nemcsak a szövegromlás ellenőrzése végett fontosak. Az eredeti megfogalmazások az időmérték szempontjából általában szabatosabbak. Egyetlen olyan esetet nem találtam, amikor a költő ritmusjavítás végett javított volna a szövegen. A javítások kivétel nélkül a gondolat árnyaltabb, tömörebb kifejezését szolgálják, és ennek érdekében szívesen áldoz fel egy-két trocheust.

Regös ének

Először a Népszava 1930. július 24-i számában jelent meg.¹⁹ Ebben a refrén: rege, róka, reguléjtem. Ez is bizonyítja időmértékes voltát. A költőnek hallania kellett, hogy a refrén ionicus a minore, ezért tompított rajta. Az így nyert refrén trochaikus, és meghatározza a vers ritmusát, hiszen minden sor után ismétlődve a vers felét adja. A javított trochaikus refrént már jónak találta a költő, mert trochaikus verset akart írni. A vers sok szempontból rokonságot mutat az Áradattal. Nyilvánvaló egybehangzást találunk a következő sorokban: Habos tengert egyengessen a vafogú boronával (Áradat) és Hét csőböröm jó vasában . . . lobot vetött habosában (Regös ének). Ebbe a csoportba sorolhatjuk a Kalevala-hatást mutató (lásd Képes Géza i. m.) Szól a szája szólítatlan-t. Rokonhang csendül meg az Aranybojtú-ban is, hetven öregasszony körbe hümmöget. A hetedik című versnek már a címe is misztikus, varázserejű hangulatot kelt. A szakaszok építése is rokon a Regös ének-ével és az Áradat-éival. Átokmotívumokat találunk a „Dagadt hentes bárdja vágjon át” kezdetű töredékben és a Magányban (Bogar lépjen. . .). Népmesékből ismert átokkelem a Medáliákban: A kis kanász ríva öleli át kővé varázsolt tarka malacát. Az idézett verseket át- meg átszövik az alliterációk. Ennek a jelenségnek forrását hiba lenne egyedül a Kalevalában keresnünk. József Attila sokat tanult a nyugatosoktól, pályája egészét tekintve, és joggal sorolhatjuk gazdagon és fordulatosan alliteráló költőink

¹⁹ J. A. Ö. M. II. 385.

közé. De a most vizsgált alliterációk őseit inkább közmondásainkban, szólásainkban, mondókáinkban kell keresnünk. Talán nem fölösleges itt megemlítenünk, hogy József Attila kitűnően ismerte régi költészetünket, és az Ó magyar Mária siralom-ból vagy az Ének Lászlókirályról-ból is nyerhetett idevágó ösztönzést.

Az itt felsorolt versek mindegyike időmértékes. Nincs okunk tehát arra, hogy formális tartalmi jegyek alapján éppen a Regös éneket minősítsük hangsúlyosnak.

A trocheusok százalékaránya a refrén nélkül is 43, a sorzáróké pedig 86.

Farsangi lakodalom

A verstani szempontból is annyit idézett kanásztánc ritmusára íródott. Dalvariánsait legbelsőbben Vargyas Lajos tárgyalja.²⁰ A kanásztánc ritmusa jól megfér a trocheusszal, nemcsak a magyar, hanem nyugati versekben is. Már Ráday Gedeon hivatkozik az Archipoétára, akit ő még az angol Walter Mapessel azonosít. Archipoeta sokat idézett szép versében, az Aestuans intrinsecus ira vehementi-ben trocheusokra szedi a kanásztánc ritmusát. A Farsangi lakodalom-nak bonyolult rímelhelyezése is mértékes versre vall: három szakaszban a, b, c, a, b, c; az elsőben a, b, c, d, b, c, de az első sor a mottóval is rímeli; a negyedik szakasz pedig: a, a, b, c, c, b. A hatosok végig összecsengenek. A trocheusok százalékaránya 43, a sorzáróké 66.

Áradat

Ritmuselemeinek rokonságát a Kalevalával többen hangsúlyozták, legutóbb Képes Géza.²¹ Ez azonban nem zárja ki trochaikus voltát. Keresztrímekkel egybefűzött nyolcascsaiban 9 metszet esik szóközépre.

A trocheusok százalékaránya 36 (de a Medvetánc rövidített és alakított szövegében 42), a sorzáróké 55 (57). Az első és az utolsó szakasz hangsúlyos. Ezt a két szakaszt az Őt szégyén szól-ból kihagyta, nagyrészt innen adódik a fent említett különbség.

A rövidített szöveg szabatosabb ritmikája felveti a kérdést: melyiket tekintjük véglegesnek. Általánossá vált a kritikai kiadás felfogása, mely szerint a változások a forradalmi gondolat tompításával, leplezésével kapcsolatosak.²² Bármennyire kézenfekvőnek látszik is ez az érv, mégsem érzem maradéktalanul meggyőzőnek. Igaz, a Medvetánc „ővatosabb” kötet, mint a többi. Kimaradt belőle többek között a Munkások, a Szocialisták, a Tömeg, A város peremén. Új zárósort kapott a Nyár: kék tünde, fénnel fönna a tél. József Attila lemondott tehát nagy verseinek egész soráról, miért tett volna elvi engedményt éppen ennél a kettőnél. Magyarázataink inkább abban látom, hogy az 1934-es József Attilához jobban illenek az új sorok, mint az eredetiek. Ebben az időben már nem illesztett olyan harsány, csaknem proletkultos sort versei végére, mint „elvtársaim: a kaszaél.”, de alkotott ilyen impresszionista-szürrealista képeket: „Ezüstös fejszesuhanás játszik a nyárfa levelén.” A kaszaél megvillanása különben sem „forradalmibb” a tél fényénél. Az elme is világosodik (Kései sirató), a gondolat is tündöklök, mint a tél (Téli éjszaka), a rend is megvilágosul (A város peremén), a falunak is villanyfény kell, társadalmunkba is elme és nagy fény (Már kétmilliárd), a vasöntő is piros kisedet álmodik (Külvárosi éj), a harmadik kovács is izzó gyereket kalapál (Két vers). A példák tetszés szerint szaporíthatók.

²⁰ A magyar vers ritmusa. Bp., 1952. 68–92.

²¹ Kalevala és a magyar irodalom, ViF 1961. I. sz. 67–80.

²² II. 388.

Az Áradat két elhagyott szakaszának kezdősora így hangzik: „Hé, emberek, hova, hova?” és „Proletárok hova, hova?” Az Áradat tőszomszédságába írt „Párbeszéd” ugyanígy kezdődik: „Szép proletár hova még?” Ez a versindítás távolról sem jellemző József Attilára. Annál inkább a leíró részlet a vers elején (Külvárosi éj, A város peremén, Hazám, Levegőt!, Búza, Elégia stb.). Ugyanígy a befejezés: 1934-től haláláig nincs olyan verse a költőnek, amely ilyen konkrét forradalmi robbanással zárulna. Az sem egyedülálló költészetünkben, hogy a költők véglegesnek ítélték a politikai nyomásra tompított szöveget. Arany János, de még Arany László sem iktatta helyére a Családi kör, a Toldi estéje és a Koldusének kihagyott sorait és jelzőit, még akkor sem, mikor annak már semmilyen külső akadálya sem lehetett.

A hetedik

Páros rímű nyolcasok, a metszet 9 sorban esik szóközépre. A trocheusok százalékaránya 40, a sorzáróké 38. Az 50 sorból 24 a trochaikus, az első szakaszban mindössze 2. A vers trochaizálása a 13. sorban kezdődik, innen egyenletesen mértékes.

Medvetánc

Páros rímű nyolcasok és hetesek. A refrén két „brumma”-ja trocheusnak is vehető, mert a szókezdő mássalhangzótorlódás előtt vessző van. A trocheusok százalékaránya a refrén nélkül is 48, a sorzáróké 54. A 28 sorból 13 a trochaikus, egyenletesen eloszolva. A bartóki dallam-ihletés nem mond ellent a trochaikusságnak. A fellazult trochaikusok és a trochaizált hangsúlyosok között éles határvonal már nem húzható. (Lásd: Emlék, Jut az ember, Holt vidék stb.)

A cipő

Keresztrímű nyolcasok és ötösök. Mint szerkezet a kanásztánc ritmusára is átjátszható ereszkedő 13-asok. A trocheusok százalékaránya 39, a sorzáróké 71. A vers közeli rokona az „Érzékeny búcsú”-nak, de semmi sem mutatja, hogy József Attila akárcsak ismerte volna is Arany hangsúlyos tizenegyesekben írt versét.

Invokáció

Bár a trocheusok százalékaránya csak 36, mégis vitathatatlanul időmértékes. Sorfajai a „Tüzek”-ével rokonok. Trochaikus a refrén is: Énekeld a munkások dalát. Hangsúlyosnak már csak az ütembeosztás miatt sem tekinthetjük: Énekeld / oly nehéz, hol / kíváncsi sze / mek figyelnek / , mégis elfo / gódva bár. . . A 14. sorban érdekes verstani jelenséget észlelhetünk: a győztes októberi forradalomra, a Szovjetunióra történő utalásnál a költő ritmust változtat, és a lassú trochaikus tempót ugrásszerűen felgyorsuló ionicus a minorékkal is felhívja az olvasó figyelmét a mondottak fontosságára (ama százhusz millióban, mely a holdzsupp-födte ólban...) Hasonló megoldást találunk a Holt vidék-ben, amikor a parasztok kizsákmányolásának konkrét összefoglalásánál szökteti meg a ritmust: Uraságnak fagy a szőlő. Neki dűrrög az az erdő.

Búza

Strófaszerkezete 3 nyolcasból és a négyes refrénből áll. Rímelhelyezése: 1. szakasz: a,a,b,b; 2. és 4.: a,a,b,c; a 3., 5. és 6.: a, a, b. A trocheusok százalékaránya 50, a sorzáróké 83.

Akárcsak a Babits-hoz írt első versében, itt is a megszólított költő formanyelvét teszi magáévá. Trocheusokat vegyít choriambusokkal, mint a „Jut most elég virág”-ban. Lehet, hogy épp a „Jut most” tanulsága alapján választotta a páros rímű tizenegyeseket a tizenkettesek helyett. A 8 choriambus mellett a trocheusok százalékaránya 42, a sorzáróké 80.

Szárakok, törőöm

Keresztrimes hatosok. A trocheusok százalékaránya 60, a sorzáróké 80.

„Kötlők és kora”

Strófaszerkezete: 8, 7, 8, 7, 8, 8, 3. Az azonos típusú sorok rímeknek (egy páros- és egy keresztrím). 13 ionicus a minoréje nem bizonyítható tudatosnak — a Befordultam a konyhába-ban is van 7 —, bár feltételezhető, hogy néhány helyen szándékosan gyorsítja a ritmust az ionicus ismétlésével (jövőjének nekivág; ahogy vonítanak éjjel a kutyák; Az anyához, a nagy Űrhöz.). A trocheusok százalékaránya 51, a sorzáróké 74.

*

Időmértékes verselésünk évszázados lazulásának folyamatát legalaposabban Horváth János vizsgálta, leplezetlen nosztalgiával Arany, sőt az Arany-epigonok korunkénál lényegesen „szabatosabb”, „tisztább” verselése után. Huszadik századi verselésünk technikája azonban semmiképpen sem rosszabb, mint a múlt századé, csak más. Érdemleges ritmikai fogyatékos-ságot a jelentős újabb költők közül csak a múlt századi Vajda Jánosnál találunk. Ady számol le véglegesen és visszavonhatatlanul az ideális ritmusképlet megközelítésének eszményével. Iskolát nem csinált, de verstehnikájának forradalmi újszerűsége, Szász Károly, Tóth Kálmán, Vargha Gyula és társaik jambusainak egyértelmű múltba utasítása közkinccsé, általánosan elfogadottá vált. Megújuló költészetünk gondolat- és érzelmvilága kitört a sima jambusokból (és trocheusokból).

Nem egyedülálló jelenség ez verselésünk történetében. A reformkorban az asszonán-c többek között azért szorította háttérbe a tiszta rímet, mert a tiszta rímek jelentős részben ragrímek lévén, azonos struktúrájú mondatokat hoztak létre, amelyekbe már nem volt bele-préselhető sem Vörösmarty áradó romantikája, sem Petőfi forradalmi népiessége. Így lazítja fel és szünteti meg a modern líra az ideális metrum igényét, ami nemcsak a formabontásban, a szabadversben, Ady költészetében mutatkozik meg, hanem Babits fejlődésében, a Hajnali szerenád oldott jambikusában²³ — szóval századunk lírájában. Babits, Tóth Árpád, Szabó Lőrinc és mások időmértékes verselése nyilván nem azért lazult fel, mert alatta maradtak Reviczky Gyula technikájának. Meggyőzően bizonyítja ezt Babits pályája.

Ha Babits költészetét két szakaszra osztjuk, megállapíthatjuk, hogy a Nyugtalanság völgyé-ig terjedő első szakasz verselése „szabályosabb”, „pontosabb”, mint a második, de legkevésbé sem azért, mintha a babitsi technika vesztett volna erejéből. A viszonylag gondtalan ifjúság játékos kedve, az erőpróba és az önerőmutatás kora múlt el a háború folyamán. Az érett Babitsnak már nem telik kedve a Swinburne-nel való versenyben.²⁴ A fasizmus korában

²³ KARDOS LÁSZLÓ: Tóth Árpád, Bp., 1955. 129—131.

²⁴ SZERB ANTAL: Az intellektuális költő. Gondolatok a könyvtárban. Bp., 1946. 249—277.

fájó talpakon szaladó „rángásos” költő²⁵ egyre inkább a lényegre tör: a gondolat és érzelem mind teljesebb műbeöntésre, aminek folyamán formanyelve mind egyszerűbbé nemesedik. Fokozatosan eltávolodik az ideális metrum igényétől és új utakra tér (Jónás könyve).

Irodalmunk első magyar nyelvű hexameterei a latin és görög költészet jegyében születtek. Időmértékes verselésünk XVIII. századi kibontakozása viszont már német ritmuspéldák ösztönzésére történt.

A régi görög verselés nem vette figyelembe a hangsúlyt. A latin már igen. Sőt nemcsak a szó-, hanem a mondathangsúlyt is. Ezért gyakori az Aeneisben például az a jelenség, hogy a jelző és jelzett szó kezdő és záró tagként fogja közre a sort (I. ének 74. sor: *omnis ut tecum meritis pro talibus annos*; vagy a 91. sor: *praesentemque viris intentant omnia mortem*).²⁶ A német időmértékes verselésben az időmértéket a hangsúly pótolja. A magyar időmértékes verselésnek — nyíltan vagy látenesen — mindig főkérdése volt metrum és hangsúly viszonya. A magyar versolvasó fülének jobban csengett az olyan sor, amelyben a hangsúly erősítette, aláhúzta az időmértéket. Fülünkkel nem érezzük trochaikusnak az ilyen sort. „És ahol szántottanak” vagy: „Úgy napolván, mint rideg”, viszont kifogástalannak ezeket: „Gyermek-, ifjú-, vén-korunk” vagy: „S meglehet, hogy nekem is” (Csokonai: Újesztendei gondolatok). Még Arany Jánosnál is előfordul, hogy a hangsúly értéksökkentően keresztezi az időmértéket. „Letésem a lantot, Nyugodjék.” „Madár zengett minden bokorban”. Ezekben a híres sorokban szemünk nem találhat kifogásolnivalót, a verslábak a szabályok szerint sorakoznak egymás után. Fülünk azonban rögtön jelzi a diszsonanciát. Ha ismeretlen idézetként mondaná fel valaki a két sort, nem éreznék jambusnak, mert mindegyik szóhangsúly a jambus illetőleg a spondeus első tagjára esik, ellenlejtést adva a jambikusnak. A „Letésem a lantot” 135 szóhangsúlyából csak 52 esik a jambus (vagy a spondeus) második szótagjára, 83 viszont az elsőre. Így különül el, sőt fordul egymással szembe a kétféle jambus, károsan befolyásolva a vers ritmusát. (Azt hiszem, még Arany tudatosságát sem szabad annyira misztifikálnunk, hogy ebben szándékosságot keressünk. A magyarázat kézenfekvő: 1850. március 19-én Arany még nem volt olyan gyakorlata a lírai jambusban, mint azt a kivételes szépségű versek alapján vélhénk.)

József Attila klasszikusokon, kortársakon és népdalokon iskolázott füle hamar fölfigyelt időmértékes ritmikánk kettősségére. Időmérték és hangsúly közelítési lehetőségeit Ady költészete is példázta számára. Nem követte Adyt: tanult tőle. A költő szent magyarságának zálogát nem bérci mivoltában látta,²⁷ hanem a néppel azonosulás fáklyaemelésében. Verseléséről is elmondhatjuk, amit a társadalomról vallott: megvilágosul gyönyörű képességünk, a rend. Az időmérték terén újabb licenciákat engedélyezett magának, de ellensúlyozta azt a hangsúly adta lehetőségek jobb kihasználásával. „Versünk valódi zenéjét minden esetben a kettő ölelkezésébe teszi.”²⁸ A hangsúly jelentősen módosíthatja és módosítja is az időmértékes ritmust. Módosító szerepében távolról sem az a legfontosabb, hogy a jambus vagy trocheus hosszú szótagját nyomatékkal látva el erősíti a jambikus vagy trochaikus lejtést. Ha egy szabályosan mértékelt versben az ictusok fele-fele arányban esnek a hosszú, illetőleg rövid szótagokra, vagyis a költő szándékossága nélkül, akcidentálisan, a trochaikus vagy jambikus lejtés nagyjából és egészében diszsonanciamentesen csendül ki. Más a helyzet azonban a pótló ütemekkel, a spondeusokkal és a pyrrichiusokkal. Ezek az ütemek a jambikus, illetőleg trochaikus sorban jambikus, illetőleg trochaikus funkciót töltenek be, ha második illetőleg első tagjuk hangsúlyt

²⁵ SZAUDER JÓZSEF: Babits Mihály költészete. A romantika útján. Bp., 1961.

²⁶ Hogy jeles érdemedért most már mindig veled éljen.

S mindenholnan a sűrű halál sandít a hajósra.

(Lakatos István fordítása)

²⁷ ADY: Babits Mihály könyve.

²⁸ Kritikai kiadás, III. 272.

kap. „akinek több a biztosító munka” — ebben a sorban (. . . Aki szeretni gyáva vagy) a második ütem spondeusa jambussá válik a hangsúly segítségével, ugyanúgy az ötödik ütemben is. Hasonlóan a „ringyó! — hogy rólad ilyen szavam támadt!” (uo.) sorban a harmadik ütem pyrrichiusa jambusfunkciót tölt be. „Úgy szállong a semmi benne, mintha valaminek lenne. . .” („Költőnk és Kora”). Az első sor első ütemében a spondeust, a második sor második ütemében a pyrrichius trocheusszá emeli a hangsúly. A továbbiakban arsisosnak nevezem a hangsúlyt abban az esetben, ha erősíti az időmértékes lejtést, thesisnek pedig, ha gyengíti azt, mint például az idézett Arany-versben.

Hangsúly és időmérték konszonanciájának vizsgálatánál a következő eredményekre jutottam:

József Attila trochaikus verseiben a kétszótagos ütemeknek 47 százaléka trocheus. Babitsnál²⁹ és Tóth Árpádnál 51, Gulyás Pálnál 68, Babits pályájának első szakaszában (1917-ig)³⁰ a trocheusok százalékaránya 55, a másodikban viszont csak 47. Ha figyelembe vesszük, hogy Babits második korszaka történelmileg és irodalomtörténetileg is majdnem azonos József Attila pályájával, annál is inkább, mert kimutatásomban 1937 utáni trocheusvers nem szerepel, s így csupán a Nyugtalanág völgyé-nek 4 idevágó verse mutat időbeli eltérést, akkor láthatjuk, hogy a József Attila-i „lazítás” igazán nem volt túlzott. Legalábbis a trochaikus versekben. Kedvezőbb azonban a kép, ha a költő verstani útmutatása alapján vizsgáljuk az anyagot. Adjuk hozzá a trocheusokhoz a trochaikus lejtésű ütemeket, vagyis az arsisos spondeusokat és az arsisos pyrrichiusokat. A trochaikus lejtésű ütemek József Attilánál az összes kétszótagos ütem 71 százalékát adják. Babitsnál 69-et (75-ös és 65-ös megoszlással), Tóth Árpádnál szintén 71-et. József Attilánál az összes thesis ütem az arsisosokénak 19 százaléka, Babitsnál 28 százalék (24-es és 32-es megoszlással), Tóth Árpádnál 24 százalék.

Hasonló arányokat mutat a sorzáró ütemek elemzése. József Attila trochaikus verseiben a sorzáró ütemek 70 százaléka trocheus, Babitsnál 75 (e téren nincs eltérés a két korszak között), Tóth Árpádnál szintén 75 százalék. József Attila fokozott licenciáját bizonyítja viszont a jambusok gyakoribb szerepeltetése. Az összes ütem 16 százaléka jambus. Ez sok. Babitsnál éppen a fele (6 és 11 százalékos megoszlással), Tóth Árpádnál ugyancsak 8 százalék. József Attilánál a sorzáró ütemek 5 százaléka jambus, Babitsnál csak 1, Tóth Árpádnál szintén. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy huszadik századi költészetünkben elfogadott jelenség az ellentétes lejtésű ütemek egy soron felüli fellépése. Babits például szívesen kezdte trocheusszal a jambikus sort („s mind sötétebb az ér és színebb a hús”, „mily cserepes, mily véres! csurg az álladon”). A Laodameia-ban jó néhány ilyen sort találhatunk, sőt olyat is, amely két trocheusszal kezdődik („nézhet így az életre! Élünk, kedvesem!”).

²⁹ Tóth Árpád és Gulyás Pál trocheusversei pontosabbak, jobban elválnak a hangsúlyosaktól. A babitsi trocheusok kiválasztásáról a következőket kell megjegyeznem mint legfontosabbakat:

Elhagytam az Énekek énekét, bár Babits felvette versei közé is. De a Pávatollakban és az Eratóban jó néhány verset találunk, amely még kevésbé műfordítás, még inkább önálló alkotásnak nevezhető. (Lásd a Pávatollak előszavát.) Elhagytam végül a Cigánydalt, mert páros rímű nyolcasai és hetesei, virtuóz képei és rímei egységes hangulatúak, a vers gondolati és hangulati tartalma alapján sem bizonyítható időmértékes volta. (Magyarosnak veszi. J. SOLTÉSZ KATALIN kéziratban levő Babits-tanulmánya is.) Nem vettem fel a két daktilusokkal átszőtt verset, a Prótesiláost és az „Egy filozófus halálára”-t, mert ez a különleges, más költőknél nem szereplő ritmus további kutatást igényel, ami túlvezetne tanulmányom jelenlegi keretein. De a trocheusok közé sorolom — hangsúlyos indítása ellenére — a „Búcsú a nyári laktól”-t és az „Ősz és tavasz között”-et.

³⁰ A babitsi korszakhatár megállapítása önkényes. Mindaddig azonban, amíg verseinek kritikai kiadása és tudományos igényű monográfia nem áll rendelkezésünkre, jogos Véleményem szerint beosztásomon az sem változtat majd. Kötetek szerint haladva a második korszak vitathatatlanul a Nyugtalanág völgyével kezdődik.

	József Attila	Babits Mihály	Babits 1917-ig	Babits 1917-től	Tóth Árpád	Gulyás Pál
Az összes versláb	3084	6918	2948	3970	1600	768
A trocheusok	1466	3507	1640	1867	823	533
Arsisos trocheusok	802	1726	868	858	436	288
Thesises trocheusok	132	406	176	230	99	68
A spondeusok	861	1986	818	1168	437	159
Arsisos spondeusok	487	929	406	523	230	51
Thesises spondeusok	57	254	107	147	39	24
A pyrrichiusok	270	829	316	513	202	60
Arsisos pyrrichiusok	239	381	162	219	90	14
Thesises pyrrichiusok	86	158	56	102	41	23
A jambusok	487	596	174	422	138	16
Arsisos jambusok	260	239	58	181	70	3
Thesises jambusok	67	107	21	86	16	9
Az összes arsisos láb	1788	3275	1494	1781	8267	356
Az összes thesises láb	342	925	360	565	198	124
Az összes hangsúly	2130	4200	1854	2346	1024	480
Az összes sor	808	1415	561	854	547	
<i>A sorzáró lábak:</i>						
Az összes versláb	808	1415	561	854	547	
A trocheusok	566	1066	418	648	395	
A spondeusok	111	187	74	113	63	
A pyrrichiusok	105	151	66	85	80	
A jambusok	26	11	3	8	9	
<i>Az egyes verslábak az összes láb százalékaként:</i>						
Összes trocheus	47%	51%	55%	47%	51%	69%
Az összes spondeus	28%	29%	28%	29%	27%	21%
Az összes pyrrichius	9%	12%	11%	13%	14%	8%
Az összes jambus	16%	8%	6%	11%	8%	2%
Az összes trocheus, az arsisos spondeusok és arsisos pyrrichiusok	71%	69%	75%	65%	71%	78%
<i>A thesises lábak az arsisosok százalékaként:</i>						
A trocheusoknál	16%	23%	20%	27%	22%	23%
A spondeusoknál	12%	27%	26%	28%	17%	31%
A pyrrichiusoknál	36%	41%	34%	46%	45%	33%
A jambusoknál	26%	45%	36%	47%	23%	31%

Időmérték és hangsúly konszonanciája József Attila költészetében nemcsak a trochaikus versek sajátja. Hasonló eredményekre jutottam a jambusversek elemzésénél is. Bár a jambusokkal tanulmányom más fejezeteiben foglalkozom, az eddigiek alátámasztására már itt közlök néhány adatot, mintegy 6500 jambikus sor felmérése alapján az alábbiakban feltüntetett adatok a következő évek, illetőleg kötetek idevágó arányait mutatják: József Attila: 1922, 1923, 1931—1937; Babits Mihály: Újabb versek (1934—1941); Tóth Árpád: 1926—1928; Radnóti Miklós: Meredek út (1938); Illyés Gyula: Hűtlen jövő (1938); Szabó Lőrinc: Tücsökgéne (30—47. db). Az arsisos és thesises jambusok az egyes költőknél így oszlanak meg:

József Attila: 7219 — 5290, 58 százalék — 42 százalék. Babits: 696 — 703, 50 — 50. Tóth Árpád: 1022 — 825, 55 — 45. Radnóti: 621 — 522, 54 — 46. Illyés: 793 — 838, 49 — 51. Szabó Lőrinc: 449 — 510, 44 — 46.

Érdekes és fontos jelenség, hogy József Attila költői pályája során idevágó számszerűleg kimutatható változás nincs. A végső arányok a következő részadatokból állanak össze:

1922: 1289 — 912, 58 — 42. 1923: 1301 — 979, 57 — 43. 1931: 164 — 95, 63 — 37. 1932: 314 — 253, 55 — 45. 1933: 685 — 567, 55 — 45. 1934: 541 — 418, 56 — 44. 1935: 744 — 439, 63 — 37. 1936: 913 — 715, 56 — 44. 1937: 1268 — 912, 58 — 42.

József Attila ritmikája tehát, Adyéhoz hasonlóan, hangsúly és időmérték egybeötvözésén alapul. De amíg Ady magános lázadása és gigantikus ereje mások számára járhatatlannak bizonyult utat tört, addig a kora eredményeit az új rend és új törvény szellemében összegező kommunista költő ritmikája is összegező jellegűen fogant az új rend és új törvény jegyében.

Illyés Gyula írja Petőfiről, hogy a nagy költők nemcsak újítók, hanem összegezők is. A fasizmus korában egyedül József Attila tudott európai színvonalon átfogó, teljes képet adni koráról. Tehetsége, jelleme, világszemlélete mellett ennek az eredménynek elhanyagolhatatlan komponense az is, hogy elsajátította mindazt, ami érték volt kora művészetében. Klasszikusnak indult és klasszikussá érett. Nem Rimbaud útját járta, hanem Baudelaire-ét, aki annyira új életérzésének versbe öntésénél fel tudta használni az avuló romatikát és az átmenetileg fel-szoborló parnasszizmust: leggyakoribb sorfaja az alexandrin, versformája a szonett. József Attila költői gyakorlatában az időmértékes vers, ha Babitshoz mérten mutat is lazulást, ha él is további licenciákkal, még mindig jambusvers, trocheusvers, a hagyományos értelemben. De nem csak az. József Attila az örök talajon alkotott új ritmikát.

Párizsban megismerkedett ugyan az anarchizmussal, de ez csak átmeneti nyomokat hagyott lírájában. Szabad verseit is csak tanulóévei alatt írta. Lírájában az expresszionista szerkesztésmód és a szürrealista képalkotás ugyanúgy a magyar valóság érzékeltetését szolgálja, mint a „népdalok tónja”, a puritán egyszerűség, csakúgy, mint Babits vagy Kosztolányi technikai virtuozítása. Ahogy a társadalmi, politikai, gazdasági jelenségeknek a marxizmus szigorú logikájával jelölte ki helyét az egészben, úgy a nagy művészek arányérzékével ötvözte verseit magyar hagyományból és európai modernizmusból. A Téli éjszaka egyes sorait Arany János (Hazatér a földműves. Nehéz minden tagja a földre néz... egyre nehezebb tagjaival, egyre nehezebb szerszámaival.), másokat pedig Baudelaire (Csengés emléke száll. Az elme hallja) is szívesen vállalta volna, de a vers egésze József Attila, amint Goethe is csak önmagához hasonlított, bár alakját apjától, kedélyét anyjától, érzékiségét szépájától örökölte (Vom Vater hab ich die Statur...).

*

Már Arkhilokhosz felismerte, hogy mennyire alkalmasak a gyors jambusok a gúnyos hang aláfestésére. A jambussal szemben a trocheus lassúbb, méltóságteljebb ütem. Földi János találón nevezte a jambust szökönek³¹, Fogarasi pedig *lejtő*nek a trocheust (i. m.). A két lejtés különbözősége jól megfigyelhető például a Himnusz és a Szózat egybevetésén. Szép példákkal illusztrálja ezt Fónagy Iván.³² Ez azonban csak általánosságban igaz. A jambikus, illetőleg trochaikus sornak gyorsaságát, hangulatát egész sor tényező alakítja. Jelentősen befolyásolják a ritmust a gondolati és érzelmi motívumok, ettől függően a sorok hangtani összetétele. „Számolnunk kell a sor hosszával, a verslábak számával, páros vagy páratlan voltával, a hangsúlyos szótagok számával és elhelyezkedésével, a hímnemű vagy

³¹ A' versírásról. Bp., 1962.

³² A költői nyelv hangtanából. Bp. 1959. 125—127.

nőnemű szóvégződés, a strofaszerkezettel, a rímek elhelyezkedésével is.”³³ Elek István nem alaptalanul állapítja meg Csokonai trochaikus verseiről, hogy „többnyire tréfás, pajkos és vidám kedv szülöttei, emezekben (a jambikusokban, Sz. P.) a merengés, a fáradtság, a halk bú és a hangos fájdalom árnyalatai váltakoznak, ami megfelel a két versnem élénkenbb, illetve lágyabb ritmusjellegének”³⁴.

Elek István megfigyelése József Attila idevágó verseire is érvényes. A vizsgált 35 vers közül mindössze 5 a tragikus alaphangú: Bús magyar éneke; Magyar Alföld; Arany; Száradok, törődöm; „Költőnk és Kora”. De ezekben is újra és újra felcsendülnek azok a motívumok, amelyekre hivatkozva Komlós Aladár joggal nevezte a pályakezdő lírikust „a suhanc költő”-nek, úgymint a Magyar Alföld harmadik szakasza (Nosza költő Holt a holdad; köldököd kötél; csettintésed égő város, tollad füstölög s egy szál gyufát nem ér.), az Arany tizenharmadik sora (Hadd csellengünk hozzád, vagyonos Atyánk!), a „Költőnk és Kora” indító sorai (Íme, itt a költeményem. Ez a második sora).³⁵ A versek nagy részét játékos-vidám, illetőleg a gúnyos-támadó hang határozza meg. Alátámasztja ezt a sorfajok vizsgálata is. Ha a sorokat önmagukban — nem szerkezetek szerint — nézzük, azonnal szembetűnik rövid voltuk. A trochaikus versek sorainak száma 815.³⁶ Ebből 368 sor nyolcas, 139 hetes, 72 pedig hatos, összesen 579. Ez az összes trochaikus sor 71 százaléka. Ha ehhez hozzáadjuk a hármasokat, négyeseket és ötösöket, akkor 647, vagyis az összes sor 79 százaléka. Elvileg azonos eredményt kapunk a szerkezeti elemzésnél is. Kézenfekvő, hogy a hosszabb sorfajok két sorra bontása élénkíti, gyorsítja a ritmust. Ezért bontotta Ady félrímes hatosokra az „Úlj törvényt, Werbőczy”-t, szemben „A szerelem eposzából”-l (k. t. Sz. P.) vagy a „Két kuruc beszélget”-tel (Merre, Balázs testvér), vagy Petőfi a Nibelung-sort az „Egy estém otthon”-ban.

Ezeknek az arányoknak több irányú érdekes vonatkozása van. Mindenekelőtt azt a közismert tényt erősíti meg, hogy József Attila szívesen trochaizálta népköltészetünk leggyakoribb sorfajait. Ezt néhány olyan trochaikus-gyanús vers is megerősíti, mint például a Holt vidék, Háló, Emlék, Jut az ember. Köztudomású, mennyire szerette a költő a népdalokat, és hogy jó néhány verse valamelyik népdal jegyében fogant, úgynevezett dallamihletű vers. Ezzel a kérdéssel eddig érdemlegesen Szabolcsi Bence foglalkozott³⁷, rávilágítva jó néhány eddig meg nem figyelt összefüggésre. Már itt szeretném azonban megjegyezni, hogy a dallamihletés fontos adalék, de nem határozza meg a vers ritmikájának egészét. Szabolcsi Bence hallotta meg, hogy a Holt vidék a „Káka tövén költ a ruca”, a Háló, a „Megy a gőzös” vagy a „Meg ne mondja, komámasszony” dallamára íródott. „A város peremén”-ben angol-skót balladareminiscenciákra hívja fel a figyelmet. A versek ritmusának végigkövetésénél a következőket állapíthatjuk meg:

A Holt vidék első szakasza ellenállás nélkül engedi magát énekelni az ismert műdalra. Különösen a harmadik sor: Dunnába bútt fönn a magas. Ez azonban nem vonatkozik a vers egészére. József Attila költészetének egyik gyakori szerkezeti jelensége, hogy a verset hangulatos, lágy tájképpel indítja, majd váratlanul átcsap a munkásosztály, a nép életének komor színeire. Ennek legklasszikusabb példája a Hazám, de így épül A város peremén, a Külvárosi éj, a Levegőt! — hogy csak a legnagyobbakat említsük. A Holt vidék is fokozatosan elkanyarodik az eredeti dallamhangulattól, párhuzamosan a gondolati-érzelmi tar-

³³ FÖNAGY IVÁN i. m. 129.

³⁴ Csokonai versművészete, Bp., 1937. 59.

³⁵ A kéziratos változatban: Szabály szerint költi kényem.

³⁶ Statisztikai kimutatásomban ebből leszámítottam a Tudtam én 14. jambikus sorát: „Igyalak én, mert szomjas a halál!” és az Arany hat choriambikus sorát, így lett 808 a sorok száma, ami az arányokon, természetesen, nem változtatott.

³⁷ I. m. 187-207. 1.

talom elmélyülésével. A harmadik szakasz már végérvényesen elválík a daltól: Jeges ágak között zörgő időt vajudik az erdő. Csattogó fagy itt lel mohát, s idekötí csontos lovát pihenni. Ugyanígy a Háló. A „Hull a hajam, nincs kenyerem, tollam vásík” hangütés a Tiszta szívvel legénykedésére emlékeztet. Ez még összefügg az intonáló dallammal. De a második szakasz már nem. Az „Idegeim elmerítem, mint a hálót” sor már a daltól függetlenedett tizenegyes. Ezek a súlyos, tragikus hangulatot hordozó sorok és szakaszok már nem dallamihletésűek. Vannak viszont olyan trochaikus versek is, amelyeken végighúzódik az ihlető dallam. Ilyen például a Lopók között szegényember, Egeres, Medvetánc.

Visszatérve a sorfajokra, a következő megoszlást találjuk:

A tiszta sorfajok között leggyakoribb a nyolcas, hét vers (Ugye pajtás; Űlni, állni, ölni, halni; Tószunnyadó; Két vers; Huszonhárom király sétál; Áradat; A hetedik) 193 sorával. Tiszta négyesekből áll a Tedd a kezed (12 sor), tiszta hatosokból a Száradok, törődöm (20 sor), hetesekből a Gyöngy (16 sor), kilencesekből a Gyereksírás (16 sor), tizenegyesekből az Arany, tizenkettesekből a Jut most elég virág (16 sor), tizenhatosokból a Bús magyarok éneke (24 sor). Összesen 293 sor. A tiszta sorfajú és szerkezetes versek között átmenetet képez a nyolcasokból álló hetes refrénű Szabados dal (16 nyolcas és 4 hetes), a hatos refrénű Regös ének (14 nyolcas és 14 hatos), a négyes refrénű Búza (18 nyolcas és 6 négyes), a nyolcasokat hetesekkel záró Nyolcesztendő lányok (9 nyolcas és 3 hetes), a heteseket négyes refrénnel élénkítő Egyszerű ez (21 hetes és 7 négyes), a Tánca fognak (a 16 kilences két — hatosokra és ötösökre tördelt — tizeneggyessel zárul), a Tudtam én (a 14 kilences közé 2 tízes ékelődik), a Hosszú az Űristen (amelyben a hatosokat a harmadik sor nyolcása töri meg) és a Medvetánc, amelyben két párosrímű nyolcshoz két párosrímű hetes járul és a strófa-záró hetes refrén.

Tiszta szerkezetek: Lopók között szegényember (8-7), A cipő (8-5) és az Egeres (7-6).

Vegyes szerkezetek: Boros keserűség (8-8-7-7-8-8-7); Himnusz a borhoz (8-7-7-8, a 4. szakasz utolsó sora kilences); Magyar Alföld (8-5-10-9, de a negyedik szakasz első sora nem nyolcas, hanem tízes); Farsangi lakodalom (7-7-6-7-7-6); „Költőnk és Korá” (8-7-8-7-8-8-3).

Trochaikus strófaszerkezetei szabályosak, áttekinthetők. Ezt szolgálja rímelhelyezése is. A Magyar Alföld kivételével (ahol az ötösök kilenceseikkel csengenek össze) mindegyik versben az azonos típusú sorok rímelnek. Ezen a téren tehát nem mutatkozik Ady-hatás. Ebből a szigorú szabályból csak egy-két esetben enged (Himnusz a borhoz; Búza). 35 trocheus-verséből 18 áll négysoros szakaszokból, kettőben a refrén adja az ötödiket (Szabados dal; Medvetánc), kettőben pedig kétsoros, önálló strófát képező refrének ékelődnek a négysorosok közé (Bús magyar éneke; Ugye pajtás). Kétsorosokból áll a Két vers, nyolcsorosokból az Áradat, tízsorosokból A hetedik. A strófaszerkezetekben sem bonyolult: kereszt, illetőleg páros rímek, azonos típusú sorok — nyolcasok — váltják egymást. Szakozatlan nyolcasokból áll az Űlni, állni, ölni, halni és a Regös ének — hatos refrénnel —, szakozatlan kilencesekből — két 6-5-re bontott tizeneggyessel zárva — a Tánca fognak. Bonyolultabb a strófaszerkezet a Boros keserűség-ben, a Farsangi lakodalom-ban és a „Költőnk és Korá”-ban, lásd az előbbieket. Az azonos sorok rímeltetését illetően ezekben a versekben is következetes.

Két versben, a Búza-ban és a „Költőnk és Korá”-ban a szakasz rövid sorral zárul. Ösztönző példát sokat találhatott erre, mindenekelőtt Adynál: A másik kettő; Csak jönne más; A Szajna partján; Ha fejem lehajtom (Új versek). Van rá példa Tóth Árpádnál is: Hegyi beszédek felé; Hegedülnéd, sóhajtanád; Álarcosan. Irodalmi múltunkban különösen Csokonai kedvelte ezt a szerkezetet.³⁸ Hasonló építésű a szapphói strófa, amelyben a három tizenegyes egy ötössel zárul és amit József Attila is kedvelt³⁹ (Rövid óda kelő naphoz; Útrahívás; Én,

³⁸ ELEK ISTVÁN: i. m. 10.

³⁹ HORVÁTH ISTVÁN KÁROLY: József Attila és a klasszikus metrum. ItK. 1955. 178—191.

ki emberként). Első idevágó szerkesztésű verse, A vergődő diák más vonatkozásokban is Ady-ihletésű, úgyszintén a Keresek valakit. Hasonló szerkezetű a Lázadó Krisztus és a Holt vidék is.

*

További kutatásaim során József Attila költészetének egészét fogom végigvizsgálni a fenti módszerek alapján. Minden versét és minden sorát verstani mikroszkóp alá teszem. A részletmunkák elvégzése után az anyag rendezése következik, majd a számszerű eredmények és statisztikák verstani és irodalomtörténeti szempontú hasznosítása. Meggyőződésem, hogy a verstani adalékok újabb szempontokat adnak majd József Attila versszövegeinek végleges megállapításához. Pl. az „Óh, boldog az, kinek van Istene” kezdetű vers 12. sora jónéhány variánsban maradt ránk: „Anyámmal, aki lágy szemével vert meg” (Szépirodalmi Kiadó, 1955.), „Kit más-gyötörte anyám azért vert meg (Kritikai kiadás, 1955.), „Kit jámbor anyám vastag bottal vert meg” (Gépirat), „Kit édesanyám bottal azért vert meg” (Gépirat), „Anyámmal, aki lágy tekintettel vert meg” (Szépirodalmi Kiadó, 1962., Helikon, 1963.). A variánsokról József Attila 57 szonettjének ritmikai adatai alapján a következőket jegyezhetem meg:

A 61 jambikus szonettből 48 ötös, ill. hatodfeles jambusokból áll, 10 négyes és ötödféles jambusokból, 2 hatosokból, a Baudelaire hatására írt Spleen pedig hatosokból és hetedfelesek-ből. A versek zömét adó 48 szonettben egyetlenegy 12 szótagos sor sincs. Szótagszámtérés csak egy-két esetben van, ott is az élénkebb ötödféles döccenti a ritmust (Jó ára van a Könnyű túllnek, Nyári délután a szobában, 1922). Ezeknek az adatoknak alapján jogosan merül fel a kérdés: véglegesnek tekinthetjük-e az utóbbi kiadásokban rögzített „Anyámmal, aki lágy tekintettel vert meg” variánst. Nehezen fogadható el a Kritikai kiadásban közölt változat is („Kit más-gyötörte anyám azért vert meg”). Ebben a sorban csak egy a jambus, a második láb, a negyedik trocheus, a záróláb pedig spondeus. Ilyen gyenge ritmusú sor nagyon kevés akad a 43 szonettben. 1935-ben még hét szonettet írt a költő, ezek 490 vers-lábjából 216 a jambus, tehát 44 százalék. Még kevésbé jöhet számításba a „Kit jámbor anyám vastag bottal vert meg” változat, amelyben egyetlen jambus sincs. Legvalószínűbbnek látszik tehát az „Anyámmal, aki lágy szemével vert meg” változat.

Szempontokat adhatnak a verstani adatok a magánhangzók hosszúságának megállapításához is. A „szív” szó ragos alakjai (elsősorban a „Szivem” és „szived”) olyan gyakran szerepelnek verseiben, hogy a nagy számok törvénye alapján megnyugtató eredményt kell kapnunk.

A verstani elemzés egyes sorok árnyaltabb értelmezésére is felhívhatja figyelmünket. Ilyen a már idézett „ama százhusz milliónak, mely a holdzsuppfödte ólban” és az „Uraságnak fagy a szőlő, neki durrog az az erdő”, vagy a zömében jambusokból (és anapestusokból) álló Téli éjszaka trochaikus indítása: Légy fegyelmezett!

Megfigyelhetjük a költő alkotó módszerének eddig még fel nem tárt motívumait is, ha az egyes verseken belül végigkísérjük a ritmus alakulását. Következtetéseket vonhatunk le abból a nagyon is gyakori jelenségből, hogy a vers indítása ritmikailag szabatosabb, fesze-sebb, később azonban fellazul.

Utalhat a ritmikai azonosság vagy hasonlóság olyan egyes versek közötti kapcsolatra, amelyekre eddig még nem figyelt föl a kutatás. Az annyszor olvasott Falu trochaikus sorai (langy estében a piros palás; Hallgatom az álmodó falut) vezettek el a „Költő és Kora” záró-sorainak hangulati közelgéséhez (Lágyan ülnek ki a boldog halmokon a hullafoltok. Alkonyul).

Szabolcsi Miklós meggyőzően mutatta ki,⁴⁰ milyen mélyen hatott Ady a pályakezdő költőre. Ennek a hatásnak ritmikai vetülete is figyelemre méltó. Általánosabban: a kortárs költőknek József Attilára gyakorolt hatását eddig csaknem kizárólagosan a versek han-

⁴⁰ Fialat életek indulója.

gulatában és képeiben vizsgálták. A verstani elemzések ezekhez az összefüggésekhez is adnak új adalékokat.

A verstani pályakép azonos a költői pályaképpel. A költő gondolati-érzelmi fejlődése ritmikájában is megmutatkozik. József Attila emberi és költői tudatosodásának kibontakozását, hangulati fellendüléseit és hullámvölgyeit is végigkísérhetjük a ritmikai elemzés során. Erre már történt is kísérlet.⁴¹

Ezekkel a megjegyzésekkel távolról sem merítettük ki a verstani elemzés adta lehetőségeit. Felsorolásomban csak azoknak a problémaköröknek megemlítésére szorítkoztam, amelyekhez már eddig legalábbis jelentős anyagot gyűjtöttem. Meg vagyok győződve arról, hogy verstantudományunk ígéretes kibontakozása egyre több segítséget fog nyújtani az irodalomtudománynak is.

Péter Szilágyi

LES POÉSIES TROCHAÏQUES D'ATTILA JÓZSEF

L'étude procède à l'analyse des poésies trochaïques de A. J. Dans l'introduction, un résumé est donné sur l'histoire bicentenaire de la poésie trochaïque en Hongrie. Il est constaté que les règles strictes et rigides au début sont devenues dans la suite plus souples. Les poésies rythmiques et trochaïques se sont rapprochées dans l'oeuvre poétique de Petőfi déjà et ce processus continuait à s'affirmer jusqu'à notre époque. L'étude donne par la suite une analyse détaillée de 35 poésies trochaïques de A. J. et en tire des conclusions des plus importantes. A. J. aspirait à la consonance spéciale de la poésie métrique et rythmique. Grâce à des tableaux statistiques l'étude démontre que dans les vers trochaïques et iambiques de A. J. l'accent frappe les syllabes métriquement longues plus souvent que dans ceux de ses contemporains, tels Babits, Tóth, Radnóti, Szabó, Illyés. La plupart des 35 poésies trochaïques ont une intonation railleuse ou sarcastique. L'étude expose ensuite les différents genres et structures strophiques pour mettre en évidence et tirer, en terminant, des conclusions littéraires et linguistiques de l'analyse métrique qui en peuvent être retenues.

⁴¹ KISS FERENC: József Attila ritmikája. ItK 1956. 407—422. és 1957. 79—98.

Adalékok Apáczai Csere János ismeretlen munkáihoz

A debreceni református nagykönyvtárban őrzik „Dictionarium Latino-Arabicum Davidis Regis... Labore & diligentia Joannis Baptistae Dvval Regij Linguarum Orientalium Interpretis. Parisi. 1632.” című munkának egy példányát. Ehhez hozzá van kötve: „Liber Psalmorum Davidis Regis, Et Prophetarum Ex Arabico Idiomate in Latinum translatus... A Gabriele Sionita Edeniensi, et Victorio Scialae Accurensi Maronitis Monte Libano, Philosophiae, et Sacrae Theologiae professoribus. Romae, 1614.”¹

E kötet első belső borítólapján kézírással beírva: „Const. tal. 2. stűf. 25.”, a hátsó belső borítólapon feljegyezve: „Const. tal.” (Egy-két szó kiszakítva.) Utána saját kezűleg beírva: „Johannis Tsere Apa | tzaini Ao. 1650 | Ap. 18. Trajecti.”²

Majd a hátsó B. őrlapon található szöveg, amelyben Apáczai szép, tiszta, de nagyon elaprózott írására ismerhetünk: „Psalmi, quos ex Latino Arabice exposui, tecta columna Arabica, sunt: 116. 133. 132. 1. 150. 151. 99^a 6. 130 | 129. 3. 12. 14. 122. 127. 126. 119. 120. 123. 124. dűm verò a capite ad calcem.”

A fenti két sor után íratott:

„Lunae	Mane	1—19.	Vespera	19—34
Martis	Mane	34—45	Vespera	45—61
Mercurii	Mane	61—74	Vespera	74—84
Jouis	Mane	84—99	Vespera	99—108
Veneris	Mane	108—119.	Vsr 105 Vesp.	119 — 105—139
Saturni	Mane	139—151.	Vesp. +	151—us. (?)
que ad Indicem Psalmorum[m].”				

Tehát hétfőn reggel 1—19, este pedig 19—34. zsoltár és így tovább éneklendő. Nagy a gyanúm, hogy bárha nem Apáczai jegyezte fel a heti zsoltárjegyzéket, mégis talán-tán az ő előírása volt ez, amit másvalaki őtána csak ide másolt le valamelyes szálló lapról, sőt talán mint iskolai gyakorlatot, ezeket is lefordította valamelyik keleti nyelvre.

A hátulsó második őrlapon dr. Módis László teológiai professzor, kollégiumi és könyvtári főigazgató olvasása szerint azt a héber nyelvű felíratot találjuk, hogy

Jácá' | Jòchănăn Csəri Apácái | miṭṭrānsīlvāinijā | haccāir
ohēb vetālmīd lāšōn hāggōdēs | ve' āchārījjōt lešōnōt
haggīdmōnījjōt | bīb

E szöveg magyarul azt jelenti, hogy „Kijött Apácai Cseri János a parányi Transzilvániából, aki szereti és tanulja a szent nyelvet és más keleti nyelveket Lugdunum Bata-vorumban.”

Módis főigazgató szerint, bárha az utolsó sorban foglalt értelmezés lehetne még „szíve szerint” feloldású is, ezzel szemben sokkal valószínűbbnek tartható, hogy benne Leyda egyetemi városnak a rövidítését kell keresnünk.⁴ Ezért tehát sokkal valószínűbb, hogy Apáczai

¹ Könyvtári jelzése: E. 202.

² Apáczai e könyvvásárlását időrendben megelőzi az 1650. évi március 23-án és 27-én ugyancsak Utrechtben Voetius Ghisbertus irányítása alatt tartatott „Continens Introductionem ad Philologiam Sacram” című teológiai vitatkozása. (RMK, III., 1756.)

³ Tévedésből eredetileg 199 volt írva, de egyidejűleg bizonyosan maga Apáczai az „1” számot utólag áthúzta.

⁴ Itt mondok őszinte köszönetet dr. Módis László főigazgató úrnak, hogy legnagyobb készséggel engedte meg a könyvtárban való kutatást, s hogy a héber szöveget szíveskedett kiolvasni és le is fordítva, felhasználás végett rendelkezésemre bocsátani.

e könyvet 1648. szeptember 5-e utáni egyetemi beiratkozása⁵ után vásárolta, amikor már egész felkészültséggel folytatta tovább a héber nyelv tanulását, amire még Árkosi Benedek gyulafehérvári tanártól nyert ösztönzést.⁶

Egyúttal azt is hangsúlyoznunk kell, hogy az itt talált héber feljegyzés a legelső, amely Apáczai családi nevét „Cseri” alakban említi. Meg kell jegyeznünk, hogy ebben Apáczai tollhibájáról nem lehet szó, mivel — Módis főigazgató felvilágosítása szerint — a második magánhangzó hosszú „i”-vel van írva.

Ugyan könyv hátsó belső borítékraján három sornyi héber szöveget jegyzett fel Apáczai:

J ä h v ē ' e l ô h i m | h ű ' b á r á ' ê t | h ä š š ä m ä j i m,

vagyis ugyancsak Módis László szíves fordítása szerint magyarul: „Jahve az Isten, Ő terem-
tette az eget.”

Apáczai remek, szépen rajzolt írással rőtta fel mindkét héber szöveget. Ez is bizonyítja, hogy gondnal és odaadással foglalkozott e nyelvvel.

Apáczai legelől idézett feljegyzéséből látható, hogy legalább 20 zsoltárt latin nyelvből arabra ültetett át s azt arab írással írta volt le, amely azonban nem maradt reánk. Ez tehát egy eleddig ismeretlen művecskéje, amelyet — amint mondtam — nagyon valószínűleg tovább is folytatott, lefordítva az összes zsoltárokat. Természetesen, nem tudjuk, hogy vajon kötött, avagy kötetlen szövegbeli fordítást ültetett-e át.

Ez az elveszett fordítás, még ha netalán főiskolai gyakorlatnak is tartanók, mindenképpen Apáczai egyik felkutatandó műve, amely nagy szorgalmát és tudását bizonyítja.

E könyvvel kapcsolatosan még arra a nagyon fontos jelenségre is fel kell figyelnünk, hogy az Apáczai utáni könyvtulajdonos nevét a címlap aljára ilyenképpen jegyezte fel: „Ex Libris Georgii Martonfalvi ab A. 1664.” E kiváló férfiú Apáczainak mindenben lelki és módszerbeli követője, e könyvet hihetőleg a netalán még életben levő özvegytől vásárolta. E könyv pedig nemcsak az egyező tanulmányokért, hanem az előző tulajdonos személyéért magáért is tisztelt barátja volt, máskülönben is mindketten délkeleti Erdély szülőttei lévén, Martonfalvi egy időben netalán fehérvári iskolatársa is lehetett a tíz évvel idősebb Apáczainak.

A további tulajdonos: „Steph. Huszti”, aki azonos lehet azzal a diákkal, aki nevét a kolozsvári togátusok névsorában az 1684. év táján úgy írta alá: „Stephanus Huszti satisfecit; academias revisit.” Tulajdonába Martonfalvinak 1681. április 23-án történt elhunytja után jutathott.

*

Szabó Károly a Régi Magyar Könyvtárnak magyar nyelvű műveket tartalmazó kötetében felsorol egy 1656-ban Váradon nyomtatott „Menyország Ki-nyittatott Egygyetlen-egy Szoros Kapuja” címkezdetű könyvecskét, amely mindössze 12° nagyságú 20 sztl. levél terjedelmű.⁸

E könyvnek, amelyet egyetlen példányban Lugossy József őrzött meg Debrecenben, címlapján az utolsó mondatban arról tudósít, hogy „most újonnan az egygyügyűekert kibocsátattott”. Tehát e kötetecske legalábbis második kiadású lehetett, tartalmilag pedig az egészben csak a különböző hitecikkekre vonatkozó sz. írásbeli helyek kijegyzéséből áll.

A debreceni református nagykönyvtár Brandmyllerus Jakabnak az 1620—22-ben Baselben 8° nagyságban megjelent néhány egybekötött munkáját őrzi, amelynek előlő belső borítólapján névmegjelölés nélkül, de világosan felismerhetőleg XVII. század közepe táji kézírással Apáczai Csere Jánosnak alábbi című és tartalmú saját kezű bejegyzését találtam:⁹

MENYORSZAG KI NYITTATOT EGGYET. | LEN EGY SZOROS KAPUJA. KIN
AZ SOK | Hivatalosok közzül igen kevesen mennek bé az. | Örök eletre. AVAGY. Az Sok
külömböző valla | sokk Valóságos Proba köve. Mellyen. Minden. | Papista. Lutheranus, Cal-
vinista, es Armenianus Reli | -giojanak, igaz, avagy megh czalo szép szín alat jaro, Hi | bas
voltat, olly tökelletessen megh lathattya, mint ha azt | az regen Inben boldogult Prophetak.
Apostolok, es Evan- | gelistak Sz. Lelékkel szollo szájokbul elő nyelven | tulajdon. fülejvel
hallana.”

⁵ Archiv für Siebenb. Landeskunde N. F. XVI., 212.

⁶ HERÉPNI J.: Árkosi Mihály Benedek. (Kézirat.)

⁷ Nomina studiosorum collegii Claudiaci. Kolozsvár, Áll. Levéltár.

⁸ RMK, I., 915.

⁹ Könyvtári jelzése: B. 56.

A fent írt címnek egyetlen vonallal történt aláhúzása után két hasábra osztott szöveget találunk:

Az Bibliának először Sido Bé.
tűkb_a, annak utanna Görög nyelvē.

kiadattatott könyvje: a P. A. es E:

altal olly megh irattatot Jn igeje, ki
csak egyedül magan, a'K. igaz val-
lasnak, es az kegyes eletnek megh
czalhatatla[n] Regulaja.

Könyv. Resz. Vers.

Lasd megh:

* Ex.	24.	12.
Ex.	31.	18.
Ex.	32.	15. 16.
* Ex.	34.	27. 28. 32.
** Deut.	4.	2. 8. 9. 10.
*** Deut.	5.	31. 32. 33.
** Deut.	6.	6. 7. 8. 9. 17. 20. 24. 25.
** Deut.	12.	28. 32.
** Deut.	17.	11. 18. 19.
Deut.	27.	26.
*** Deut.	31.	11. 12. 13. 24. 25. 26.
*** Yos.	1.	7. 8.
** 2 Reg.	22.	13.
** 2 Reg.	23.	2. 3. 24.
2 Cron.	17.	9.
2 Chro.	25.	4.
*** 2 Chro.	34.	14. 21. 30. 31.

2 Chro.	35.	12.
* Esdr.	6.	18.
* Neh.	8.	1. 2. 3. 5. 8. 18.
Neh.	9.	3.
* Psal.	119.	105.
Prov.	30.	5. 6.
*** Esa.	8.	19. 20.
* Esa.	30.	8. 9.
Jer.	6/	16.
** Jer.	23.	26. 27. 28.
Jer.	25.	12. 13.
* Jer.	36.	2. 4. 11. 25.
Eze.	20.	19.
Malach.	4.	4.
Mat.	4.	6. 7. 10. 3. 4. 5.
Mat.	15.	2. 3. 6. 9.
Mat.	22.	29.
Mar.	12.	26.
*** Luc.	16.	29. 31.
** Luc.	24.	25. 26. 27. 44.
*** Joan.	5.	39.
** Joan.	20.	31.
*** Act.	17.	10. 11.
* Act.	26.	22.
*** Rom.	15.	4.
*** 1 Cor.	4.	5.
2 Cor.	2.	17.
Gal.	6.	16.
** Eph.	2.	20. 21.
* Phil.	3.	15. 16.
*** 2 Tim.	3.	15. 16. 17.
2 Pet.	1.	20. 21.
*** Apo.	22.	18. 19.

Ezek után ha összehasonlítjuk a RMK-ban felsorolt címet ennek a könyvnek a táblájára írott bejegyzéssel, azt találjuk, hogy a címirat csaknem szó szerint egyezik s mindössze csak néhány eltérés található. Mindenekelőtt állapítsuk meg Apáczai kéziratának a cím fölé írt lokusát, vagyis „Matth: VII. XXIII.” Ez pedig Károlyi Gáspár szerint azt tartalmazza, hogy „soha nem esmértelek titeket, távozzatok el én tőlem álnokságnak cselekedői”. Azután hasonlítsuk össze a RMK-ban felsorolt könyv címét a könyvtáblára írott bejegyzéssel, így azt találjuk, hogy a közös címirat csaknem szó szerint egyezik, s mindössze csak néhány helyen fordul elő eltérés, mégpedig a hetedik szó a kéziratban: „KJN”; míg a nyomtatásban: „Mellyen”. A 12.—13. szó: „igen kevesen”, ellenben a RMK-ban csak „kevesen”-t találunk. A 22. szó helyén „külömböző” szó van, míg a Lugossy-féle könyvben „féle” kifejezést szedett a nyomdász. A 30-ik szó után a nyomtatott forrásban még „Ariánus”-t írt a szerző. A 32-ik szó „es”, míg a RMK-ból ez hiányzik. A 39—42. szavak „szép szín alatt jaro”, ellenben az újabbnak tartott forrásban csak „szép színes” jelző van; ez az utóbbi azonban kevésbé felel meg az egykori szólásmondásnak, miként például Báthori Gábornak 1613 táján keletkezett búcsúztatójában: „Szép szín alatt pogányt ki behozá.”¹⁰ Mindezekon kívül a kéziratban levő „az” névelő a nyomtatásban „a”-ként fordul elő. Tehát a 69 szóból álló címszövegben aránylag nagyon kevés s amellett — az egyetlen „Arianus” betoldást kivéve — lényeges eltérés sincsen. Ezzel szemben azonban a szöveg-tartalom egészen más, nemcsak sokkal rövidebb, hanem maguk a lokusok is egészen mások, mint a Lugossy tulajdonában volt könyvben. Ebből a körülményből az következik, hogyha tartalombeli szövegileg megegyeznének, abban az esetben egyik a másiknak másolata lenne, de így ugyanegy szerzőnek két külön tartalmú munkájára, illetőleg munkakisérletére kell gondolnunk. A majdnem szó szerint megegyező címirat, valamint a sokkal rövidebb s amel-

¹⁰ HEREPEI J.: Báthori Gábor búcsúztatója. (Kézirat.)

lett különböző tartalom azt bizonyítja, hogy ez volt az első tervezet, amely a „Menyország ki nyitottat egyetlen egy szoros kapuja” gondolatot formálta ki. Ugyanis képtelenség csak elgondolni is, hogy két különböző szerző egyazon hosszadalmas című, de egészen eltérő rövid szövegű munkát készítsen.

Mínthogy tehát a RMK-beli példány legalábbis második kiadású munka, ezért a most közölt kézirat hihetőleg ugyanazon cím alatti, de más tartalmú első megjelentetésű könyvecske lehetett, amely netalán külön szálló lapon folytatva, akár hosszabb is volt. Ilyenképpen a szerző azonosságát már a cím alapján is állítani merem, aki a kézírásból következőleg — ismétlem — csakis Apáczai lehet.

Brandmyllerus munkája külső országokbeli, szokásos mintával nyomott fehér pergament-könyvtáblába van bekötve, s mínthogy más korábbi tulajdonos neve nincsen e könyvbe beírva, bizonyos, hogy e kötés borítólapjára írt „Valet Tall. 2. den. 33” a könyvvásárlás árát jelentette, amelyért Apáczai Hollandiában szerezte meg a kötetet; bejegyzéseit azonban már valószínűleg itthon tette meg. E sorok hihetőleg a Lugossy könyvtárában megmaradt könyv első kiadásának 1653—56. esztendei fogalmazványa lehettek, amit azután később más tartalomra átdolgozva, netalán már az első kiadásban is úgy jelentetett meg.

De nem hagyható figyelmen kívül, hogy ugyancsak a debreceni református nagy-könyvtár tulajdonában van egy XVIII. századbeli kéziratosszerű füzet, amely címében csaknem az Apáczaiéval, nemkülönbön a RMK-val megegyező címzésű, sőt tartalmilag is fejezetekre osztott bibliai lokus-megjelöléseket tartalmaz, terjedelme azonban a RMK-belivel körülbelül megegyezvén, 8° nagyságú Cl. + 22 lapnyi¹¹. Címe szintén csaknem alig mutat eltérést; általában véve azonban inkább a RMK-példánnyal egyezik, de Szabó Károlynál „világos Proba Köve”-t találunk, míg nem ez az utóbbi kézirat az Apáczaiéval megegyezőleg „valóságos Proba Követ”-t ír. Nemkülönbön az Apáczai-kéziratban s a RMK kötetének címlapján „füleivel” szót olvasunk, ezzel szemben a XVIII. századbeli kéziratban „füleikkel” szót használ. Tekintettel arra a körülményre, hogy a debreceni kéziratosszerű füzet címlapja „Anno c[irca] Cl. VI.” évszámmal zárul, bizonyos tehát, hogy ez a kézirat a nyomtatott szöveg előzménye, illetőleg fogalmazványa volt, mínthogy a RMK címlapjának impressuma: „Most újonnan az együgyűekért kibocsáttatott. Váradon Szenci K. Abrah. által. 1656.”

A XVIII. századbeli kézirat a bibliai lokusokat 72 csoportra osztja. Mindezeket egyenként felsorolnom egészen fölösleges is, ellenben egynéhány lényeges tételt szükségesnek látszik kiragadnom, mint például:

„A” bünt egyedül az Istennek kell meg vallani.”

„A purgatorium és a Pápa Indulgentiái vagj büntetéseknek meg engedési ellen.”

„A Szenteket az egekben, és az Angyalokat nem kell imádni.”

„Az Új Testamentum beli Áldozatok a könyörgés, hála adás, Szent élet, és nem a Missa.”

„Egyedül a Cristus közben járó és esedező az egekben.”

„A látható Anya Szent egy ház vétkezhetik.”

„A Pápa és a gyülekezet vétkezhettek.”

„Péter nem vólt a több Apostoloknak Fejedelme.”

„A Romai Pápa az Anti-Christus.”

E fejezetcímek bizonyítják e művecskének katolikusellenes, tehát protestáns-voltát. Tovább idézve:

„Az egy meg oszolhatatlan Isten természetben több személylyek vadnak.”

„A Christus természeti szerint igaz Isten.”

„A Szent Lélek szinte ugj mint az Atya és a’ Fiu igaz Isten.”

E tételek tanúsítják a szerző trinitáriusságát. Majd:

„A kenyérnek és bornak Christus’ testvé és vérévé valo letel ellen.”

„Egyedül hittel eszük és iszuk a Christusnak testét s’ vérét.”

„A Christusnak teste azon egy időben sok helyeken nincsen.”

Az utóbbi fejezetek nemcsak a katolikusokat, hanem némi részben a lutheránusokat is támadja. Bizonyos tehát, hogy e könyvecske írója csakis kálvinista lehetett. Ha e tételeket azután még tovább elemezzük, részben elrejtve, más lényeges jellemvonásra is reabukkanunk. Így olvasható, hogy

„A Királyokra és Fejedelmekre tartozik az Ecclesiának gond viselése.”

Ez, bárha a legfőbb patronátusság megmaradását kívánja, ellenben a következő idézet: „Püspököknek és egyéb Tanitoknak tisztek hogj az Ecclesiát tanicsák és nem az uralkodás.” (A tanítók alatt mindig csak a papokat kell érteni!)

¹¹ Könyvtári jelzése: Kézirattár: R. 345.

„A köz népnek nyelven, a melyet ő tud, kell a Szent Írásnak hirdettetni.” (Ez alatt nemcsak a latin nyelvű prédikációk mellőzését kell értenünk, hanem ide kell sorolnunk az egyház igazgatása alá tartozó iskolai oktatást is.)

E tételéből tehát az tűnik ki, hogy a szerző nemcsak református, de éppen puritánus volt s minthogy dogmái többé-kevésbé mérsékeltek, minden habozás nélkül reámutathatunk Apáczaíra, mint e munkácska szerzőjére. Ehhez csatoljuk az előbb már említett körülményt, hogy két különböző szerző egy és ugyanazon, hosszú mondatokból összetett címzést még abban az esetben sem alkothattott, ha a megjelölt szöveg tartalmilag különböznék is. Arra is fel kell figyelünk, hogy Apáczainak Fogarasi Mátyás nevű tanítványa által közvetített tételeket¹² e kéziratban is megtaláljuk, így a többek között:

Meny Ország: „Az ujja születetlen embernek nincsen szabad akaratytya a' lelkiekben.”

Fogarasi: „Van-e az embereknek a vétek állapotjában szabad akaratok a szellemi dolgoknak isten törvényével egyezőleg való cselekvésére?” (Negative.)

Meny Ország: „A Szent Lélek szinte ugj mint az Atya és a' Fiu igaz Isten.”

Fogarasi: „A Szentlélek igaz isten és isteni személy-e?” (Affirmative.)

Meny Ország: „A Christus természetű szerint igaz Isten.”

Fogarasi: „A Krisztus igaz isten és így az Atyával egyenlő- és egy állományú-e?” (Affirmative.)

Meny Ország: „A kenyérnek és bornak Christus' testvé és vérévé való letel ellen.”

Fogarasi: „Az urvacsorában Krisztus testét és vérért eszik és isszák a hívők?” (Negative.)

Meny Ország: „Az emberi érdem ellen.”

Egyedül a Christus közben járó és esedező az egekben.”

Fogarasi: „Vajjon a kegyesek jó cselekedetei érdemül szolgálnak-e másoknak az örök élet elnyerésére?” (Negative.)

Ezeknél talán még jellemzőbb Fogarasinak valószínűleg 1658-ban tartott „Disputatio de mente humana” címet viselő vitatkozásában az a tétel, amelyre Bán Imre különösen is felhívja a figyelmünket, hogy a fejedelmnek joga van az isteni törvény helyes megtartása céljából az egyháznak nemcsak igazgatási, de liturgiai ügyeiben való kormányzására is.¹³

Ezt a tételt a debreceni kézirat röviden így foglalja össze: A Királyokra és Fejedelmekre tartozik az Ecclesiának gond viselése.

A „Meny Ország... Kapuja”-nak kinyomtatott példánya, amelynek mai hollétét nem tudhatom, 1672-ben Kolozsvárt újra prelum alá került 12°-nyi 11 sztl. levelen, de ennek megmaradt példányait is csak nehezen hozzáférhető helyen őrzik¹⁴. Ezek közül a kiadások közül valószínűleg az 1656. évi, avagy a még korábbi megjelentetésű elveszett kiadás megvolt Bornemisza Anna fejedelemasszony radnóti könyvtárában is. Az 1671. július 1.-i számbavételnél így találtam feljegyezve: „David Parityaja Sarga quantitasban van, mely[nek] az vegiben meny Orszagnak ki nyittatott Szoros kapuja.” — „Ugyan effele szoros kapu kettő.” Ezeket az utóbbi példányokat azonban az 1675. esztendei számbavételkor már nem említik.¹⁵ Bizonyosan elajándékozta a fejedelemasszony. Így tehát a korábbira s nem a későbbi kiadásra kell gondolnunk, mert az 12°-nyi, mígsem a hozzája kötött „David Parityájá”-nak csak az 1661. évi nyomtatványa volt ugyanilyen méretű, ellenben az 1658. esztendei kiadású 8° nagyságú.¹⁶ Lehetséges azonban az is, hogy a radnóti könyvtár az elveszett első kiadást őrizte.

Herepei János

¹² A Fogarasi által elmondott tételeket KONCZ JÓZSEF: A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története (M.-Vásárhely, 1896/... 90. lapjáról idézem.

¹³ BÁN IMRE: Apácza Csere János. Bp., 1958. 486.

¹⁴ RMK, I., 1130.

¹⁵ HEREPEI J.: Könyvészeti tanulmányok. Kolozsvár, 1942. 50.

¹⁶ RMK, I. 930. és 975.

Kömolý nyeresége Apáczai-írodalmunknak az a kisebb közlemény, amelyben Herepei János Apáczai-könyvekre, könyvbejegyzésekre, sőt eddig elveszettnek hitt művekre vonatkozó adatokat ismert. A Debreceni Ref. Kollégium Nagykönyvtárának Apáczai-bejegyzéseket tartalmazó köteteiről azt kívánnám közölni, hogy ezek sorába tartozik még egy *Psalmi Davidis Regis et Prophetarum, Lingva Syriaca... a Thoma Erpenio... Lugduni Batavorum 1625 c. is* (E. 201. sz.), amelynek belső kötéstábláján: *Const. tal. 2. stuft 10. Joh. Tsere Apatz. Trajecti Anno 1650. Martii 24* sajátkezű írás olvasható. Ezt is Herepei János fedezte fel. A szerzőnek azt a feltevését viszont, hogy az itt megjelölt zsoldtárok arab nyelvű fordításában komolyan számba vehető Apáczai-műről lehet beszélni, nem tudom osztani. Nyilván érdekes volna a kézirat megtalálása, de legfeljebb arról győződhetnénk meg belőle, hogy Apáczai milyen színvonalon tudott arabul. Nincs szó ugyanis másról, mint közönséges iskolai gyakorlóról, ún. *retroversióról*, amelyet Apáczai latinból „tecta Columna Arabica” végzett. Mi, az idősebb nemzedék tagjai valamennyien kaptunk ily feladatokat főleg a klasszikus nyelvek tanulása során. A heti zsoldár-jegyzéket Martonfalviénak tartom, de nyilván nem éneklés, hanem tanulmányozás céljára készült. Arabul ugyanis nem volt szokás énekelni a zsoldárokat, s ezt bizonyítja az „usque ad Indicem Psalmorum” bejegyzés is. Az indexet sem lehet énekelni! Érdekes, hogy e kiadásban 151 zsoldár szerepel: Az egybekötött könyveket Martonfalvi 1664-től bírta, amidőn már rég debreceni professzor volt, így aligha vásárolhatta az özvegytől, aki ekkor bizonyára már nem élt. Helyes a Huszti Istvánra vonatkozó feltevés, csak azt kell megmondani, hogy a neves orvosdoktorral azonos, aki csakugyan Kolozsvárt diákoskodott, a Nyugat leghíresebb egyetemeit járta végig: 1696-tól élt Debrecenben, s itt főorvosi és professzori állást töltött be.¹

A másik közlemény sokkal fontosabb következtetésekre nyújt alkalmat. A Brandmiller-kötet bejegyzése minden kétséget kizárólag Apáczaié, s magam is azt vélem, hogy egyik művét (ill. műveit) tervezte meg benne. Ismeretes, hogy 1653 karácsonya előtt hitvitát tartott a különböző felekezetek ellen,² nyilván erre készült fel a Brandmiller-kötetben összegyűjtött bibliai locusokkal. Erre céloz a fő idézet: „Sohasem ismertelek titeket; távozzatok tőlem ti gonosztevők” (Máté 7:23). Vitairatát, amelynek a *Mennysország kinyitott szoros kapuja* címet adta, bővítette tovább katekizmussá.³ A bővítés magyar változata a debreceni kézirat, amelyet egyébként a magam részéről XVII. századnak tartok. Azt természetesen nem lehet eldönteni, hogy az Amsterdamban megjelent latin munka (*Cathechismus secundum dogmata Calvini*) mit tartalmazott, érdekes azonban, hogy alakja éppúgy 12 rét volt, mint az 1656-os névtelenül megjelent magyar művecské.⁴ Mindenképpen bizonyosnak látszik, hogy a *Mennysország... kapuja* c. kis könyv (RMK. I. 915. 1130) Apáczai Csere János munkája.

Bán Imre

Almási Benjámin

Nevét Bod Péter tartotta fenn a *Magyar Athenasban*, de nem a könyvében ismertetett írók között, hanem csak egy odavetett megjegyzésében. Midőn Almási András ismertetését befejezte, ezt a megjegyzést fűzte hozzá: „Ezen az Almási néven sok tudós emberek vóltanak Erdélyben: de mint-hogy írásaik elő nem fordultanak, én-is bővebben le-írni nem tzeleozom. Páget Villám Ángliai Követ Konstántzinápolyból jöven 1700-dik eszt. Erdélyen ment keresztül; kért egy tanuló Deákot, a' kit magával el-vívén Ángliába, ott tanítatván a' maga költségen 's viszsza küldené. Kapusi Sámuel a' Fejérvári Kollégiomból adta vólt melléje Almási Bénéiamint, a' ki Ángliában-való tanulása után az Hazába viszsza jöven egy zür zavar elméjű, és tudománnyával keveset használható emberré lött.”¹

Ki vólt ez az Almási Benjámin? — tanulmányomban erre a kérdésre akarok felelni.

A gyulafehérvári kollégium diákja vólt, amidőn az a szerencse éri, hogy az Erdélyen át hazájába visszautazó konstantinápolyi angol követ jóvoltából Angliába mehet tanulni, világot látni. Mikor subscribált a kollégiumban, s mivel szerzett érdemeket arra, hogy éppen ő reá essék a választás, ezt még csak nem is sejtjük, mert a kollégium anyakönyvét még nem

¹ ZOVÁNYI JENŐ Cikkei a Theologiai Lexikon részére. Bp., 1940. 200–201.

² BÁN IMRE: Apáczai Csere János. Bp., 1958. 419.

³ Uo. 487–488.

⁴ Nincs kizárva, hogy a latin mű más szerkezetű vagy kidolgozottabb volt, mint a magyar, bizonyító anyaga azonban az itt összegyűjtöttel lehetett azonos.

⁵ Nagyszében, 1766. 4. — Az évszámban sajtóhiba van, Paget 1702-ben járt Erdélyben.

publikálták.² Nyilván azért őt jelölték ki, mert a nagynevű és nagy tekintélyű professzornak, Kaposi Sámuelnak kedves tanítványa volt. Egy latin nyelvű búcsúztató versecskéjéről tudunk csupán: egyik a sok hasonló közül Misztótfalusi Kis Miklós temetési chartáján.³

Paget erdélyi és magyarországi utazásáról udvari papja, Chishull naplót vezetett.⁴ E naplóból — amely negyvenöt évvel később napvilágot látott — megtudjuk, hogy Almási Benjámin ő vette kézhez Gyulafehérvárról. Míg a követ Enyeden időzött, ő többek társaságában meglátogatta a gyulafehérvári kollégiumot, találkozott Veszprémi István erdélyi püspökkel és Kaposi Sámuel professzorral, alighanem 1702. május 20-án. Almási Benjámin tehát nem csupán professzora ajánlására, hanem a püspök jóváhagyásával lett Paget alumnusa. A naplónak csak a kivonatát ismerjük, s ebből arra kell következtetnünk, hogy benne nem történik említés azokról a magyar református diákokról, akiket a követ magával vitt hazájába.

Paget június 3-án útba ejtette Debrecént is: itt is meglátogatta a kollégiumot. Innen három diákot vitt magával: Patai Sámuel szeniort, Patai István debreceni predikátor István nevű fiát és Óbudai Mihályt.⁵ Milyen nagy tisztesség érte őket azzal, hogy éppen reájuk esett a választás, ez jól látszik azokból a sorokból, amelyeket Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi professzor jegyzett a debreceni kollégium matrikulájába Óbudai Mihály, ekkor már szatmárnémeti predikátor neve mellé, alighanem 1708-ban, amikor Erdélyből kitelepítve Magyarországon bujdosott.⁶ Pápai Páriz Ferenc maga is találkozott a másik két professzor társaságában Enyeden az angolokkal, akik bizonyára innen is kértek egy diákot, mert egy másik tudósítás szerint Paget őt magyar ifjút taníttatott Angliában.⁷

Magyar alumnusai közül egyik sem lett híres emberré. Almási Benjámin nevét is nem érényi, hanem hibái őrizték meg az utókor számára. Nem tudjuk megállapítani — mert csak részleteket ismerünk Almási életéből —, hogy voltaképpen mit jelent Bod Péter elmarasztaló mondata: „zür zavar elméjű, és tudományával keveset használható emberré lőtt.” Bizonyára ő is Oxfordban tanult, mint Óbudai Mihály. Nem tudjuk, mikor — s egyedül-e vagy társaival — tért vissza hazájába. Általában az angliai peregrináció a leghomályosabb része a magyar református peregrináció történetének.

*

Legközelebbi adatunk Almási Benjáminról 1704. november 23-ról való, egy bejegyzés Bethlen Miklós híres politikai röpiratának, a *Columba Noe* egyik magyar fordításában, amelyet az Országos Széchényi Könyvtár őriz.⁸ Rajta Almási Benjáminnak ez a feljegyzése olvasható: „Anno 1704. 23. Novembris. Benjamin Almasi, raptim.”⁹ Vagy másolója, vagy latin szövegének fordítója volt.

E méltán nagy hírű politikai tervezet, amelyet politikai utópiának is nevezhetnénk, ezt a hosszú címet viseli: *Olajágot viselő Noe galambja, avagy a magyarországi és erdélyi gyuladásnak eloltására és a németekkel, magyarokkal, erdélyiekkel, törökökkel, oláhokkal és moldvaiakkal való örökös és tökéletes békeség megszerzésére készített korszó víz, mely a felséges Leopoldus római császárnak, Annának Nagybritannia királynéjának és a többi keresztény királyoknak, fejedelmeknek, republikáknak, népeknek és nemzeteknek bemutatatik Fridericus Golefridus Veronensis által. Hágában, Theophilus Philadelphus betűivel, anno pacis mundi MDCCIV.*

² A kollégium történetét megírta KONCZ JÓZSEF: A marosvásárhelyi evang. reform. kollegium története. Marosvásárhely, 1896. Különlenyomat a Kollegium 1883–1888. és 1894/95. iskolai évi Értesítőiből.

³ Lásd: DÉZSI LAJOS: A kolozsvári református belső templom egyleveles hazai nyomtatványai. MKSz, VI/1898. 277–281. — GULYÁS PÁL: Magyar írók élete és munkái. I. Bp., 1939. 425. Forrásmegjelölése hibás.

⁴ Lásd: KROPF LAJOS: Chishull utazása hazánkban 1702-ben. Századok, XXXVII/1903. 634–640. A cikk „A journey from Adrianople to Holland, and thence to England” ismertetése, amely 1747-ben jelent meg, s cikkmegírásakor még nem kaptam kézhez.

⁵ Lásd: SZÜCS ISTVÁN: Szabad királyi Debrecen város történelme. Debrecen, 1871. III. 682.; a városi jegyzőkönyv 1702. június 12-i bejegyzése alapján. — A konstantinápolyi angol követek átutazásáról lásd: BERG PÁL: Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban. Bp., 1946. 167. l. 8. sz. jegyzet. Berg a debreceni diákokat nem említi.

⁶ „Michael Ó-Budai. Die 20. jan. Pastor ecclesiae Szatmárnémetiensis, postquam rara felicitate ab excellentissimo oratore anglico Paget cum inusitata pompa Constantinopoli reduce Debreceni in familiam assumptus et academiae Oxoviensis in Angliam ab eodem Heroe commendatus ibi studia sua cum laude absolvisset. Mihi in exilio meo anno 1708 innotuit, a pio, docto et humano bonis quibusque commendandus, Franciscus Páriz Pápai.” THURY ETELE: Iskolatörténeti adattár. II. Pápa, 1908. 173. — Óbudait Szűcs és mások tévesen írják Budainak.

⁷ Lásd: PONGRÁCZ JÓZSEF: Magyar diákok Angliában. Pápa, 1914. 7. Vö.: FEST SÁNDOR: Angol irodalmi hatások hazánkban Széchényi István felépéséig. Bp., 1917. Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből. XXIII. 7. sz.

⁸ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fol. Hung.

⁹ Ezt a példányt használta kiadásában SZALAY LÁSZLÓ: Gróf Bethlen Miklós önéletírása. II. Pest, 1860. VII. 1. Magyar Történelmi Emlékek. III. — A Noé galambját újra kiadta GYÁRFÁS ELEMER: Bethlen Miklós kancellár. 1642–1716. Dicsőszentmárton, 1924. 193–205.

Mindjárt útnak indításakor beszoigáltatta Rabutin erdélyi marsallnak az a görög kereskedő; akivel Bethlen kéziratát továbbítani akarta. Szerzője majdnem életével fizetett érte. Híres politikai perét részletesen ismerteti Juhász István gondos tanulmánya.¹⁰

A *Columbia Noe* felkeltette a kurucok figyelmét is, de még senki sem foglalkozott azzal, hogy összeszedesse azokat az adatokat, amelyek megvilágítanák: mit gondolt róla Rákóczi, s hogyan vélekedtek róla erdélyi hadvezérei és politikusai. A *Noe galambját* Bethlen Miklós 1704 áprilisában írta, május 5-én távolították el kancellári tiszteből és június 19-én tartóztatták le a gubernium nevében. A röpirat augusztus 5-én jutott a kurucok kezébe. Egy kuruc portya elfogott egy Szeben városából kijövő embert és „találtak nála feles punctumokból álló valamely projectumokat (Bethlen Miklós munkájának mondják).” A röpiratot Petróczi István mindjárt megküldötte Radvánszky Jánosnak, Rákóczi erdélyi megbízottjának.¹¹ Úgy látszik, hogy Forgách Simon, a fejedelem erdélyi vezénylő generálisa választ akart íratni Bethlen javaslatára, legalábbis erre lehet következtetni 1705. március 23-án Rákóczihoz intézett leveléből: „Tudom Nagyságod olvasta az Bethlehem Miklós Visz öntő korszóját. De mely üres volt, most keritenek viszet beli. Ha megh telik az korszó, Nagyságodnak megh küldöm.”¹² Forgách utóda, Pekri Lőrinc generális említi Bethlen tervezetét Rabutinhoz írt egyik levelében — érdekes, hogy Hugo Grotiussal együtt¹³ —, 1706. november 29-én pedig a fejedelemnek írt levelében hozza szóba, s úgy gondolja, hogy az udvar Bethlen Miklóst és tervezetét akarja valami módon felhasználni a békétárgyalások alkalmával: „Kötelessigemnek tartottam Nagyságodnak megh írnom, az Bethlehem Miklós szabadulását is, vagy fel vitetését. Most bizony a tracta reminségéért vinnék fel, hogy az ő Noe Galambjával ágat vitetnének, az korszó vizével öntözödhetnének. Káros ember lenne eő a mi részünkről, ha most fel vinnék. Hadd ülljön ott, az mig az békesség vagy meg forr, vagy el bomlik.”¹⁴ Ezek az adalékok, amelyek Almási Benjáminra vonatkozó vizsgálódásaim során kerültek elő, arra figyelmeztetik a kutatást, hogy érdemes volna a *Noe galambja* hatását a kurucok táborában is megvizsgálni.

Almási Benjámin bizonyára a kurucok oldalán állott már akkor is, amikor lefordította vagy lemásolta Bethlen Miklós röpiratát. Erdélyben a református predikátori rend nem lelkesedett Rákócziért, nem akart katolikus fejedelmet látni Erdély trónján, s a kuruc katonaságtól nem kevésbé iktózt, mint a császár vitézeitől, mert mind a kettőtől egyformán szenvedett.¹⁵ Bányai Székely György, aki egykor szintén Kaposi Sámuel tanítványa volt Gyulafehérvárott, így emlékezett vissza a kuruc világra: „Sok nyomorúságot szenvedett mind Kaposi Sámuel uram, mind a juvenus. Ugyanis a professort a kurucok — hamis hirbe kevervén — fogva elvitték: hová? nem tudom. Oda volt czircziter 2 vagy 4 hétig is. Szomorkodott a juvenus és semmi jót felőle remélni nem tudott. A juvenus is sok praedálást szenvedett, hol a kurucok, hol a labancok miatt, mivel egy nap a kurucz praedált a kollégiumban, midőn is a deákok közül sokaknak nadrágjokat és csizmájokat testekről lehuzván, elvitték; ezek recedálván, másnap a labancok üttették a kollegiumra és sok deákoknak tógájokat vitték el, melyeket — utánok mervén két mértföldig — nagy reménkedések után pro ratione qualitatis, némelyeket 15 forintokkal váltottak meg, mást 12 frton; 6-on és némelyiket 3 frton.”¹⁶

Almási Benjámin azonban lelkes kuruc, legalábbis erre vallanak azok az érdekes adatok, amelyek fennmaradtak róla a Rákóczi-szabadságharc idejéből.

*

1706 elején — bizonyára már korábban is — Szappanos Mihály mezei lovas-regimentjének predikátora,¹⁷ de nem sokáig, mert 1707 tavaszán már a dési református eklézsia rektora.

¹⁰ Bethlen Miklós politikai pere. Kolozsvár, 1945. Erdélyi Magyar Tudományos Intézet.

¹¹ A levél ki van adva: R. KISS ISTVÁN: II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemmé választása. Bp. 1906. 177—178.

¹² Országos Levéltár. Rákóczi-szabadságharc levéltára. II. 2. e/A.

¹³ A levél keltezetlen, rajta Rákóczi kancelláriájának feljegyzése: „Rabutinnek Grlis Pekri Uram által írt válasz. No. 227.” „Novorum Hugo Hollandorum et Veronienium communicationem a vestra Excellentia non desidero, cum ego illa exactius et verius, quam vestra Excellentia sciam, Cibino-Rabutiniana enim nova nobis foetent.” Országos Levéltár. Rákóczi-szabadságharc levéltára. I. 2. F. 486.

¹⁴ Országos Levéltár. Rákóczi-szabadságharc levéltára. II. 2. e/A.

¹⁵ Jellemző eseteket említi Hermányi Dienes József: Nagyenyedi demokritos c. anekdotagyűjteményében. (Sajtó alá rendelte: KLANICZAY TIBOR. Bp. 1960.) — Az erdélyi reformátusok történetsemleket pontosan tükrözi a református és mégis labanc Cserei Mihály Históriaja.

¹⁶ KONCZ JÓZSEF i. m. 137. — Kaposi Sámuel és diákjai viszontagságok sorsáról a kurucok és a labancok között érdekes adatokat tartalmaz Wesselényi István Naplója. Modern másolata az MTA Könyvtárának Kézirattárában van.

¹⁷ Lásd: ESZE TAMÁS: Tábori papok II. Rákóczi Ferenc hadseregében. Egyháztörténet, I/1943. 76. — Szappanos Mihály Thököly Imre tisztje volt, naplóiban gyakran említi őt. A Thököly-emigráció és a Rákóczi-szabadságharc viszonyának irodalmi dokumentumait még senki sem vizsgálta meg.

Hogy mettől meddig szolgált e tisztében, nem tudjuk megállapítani, mert a dési rektorok névsorában, amelyet nagy gonddal Herepei János állított össze, hiányosság mutatkozik. Herepeinek az a véleménye, hogy „a tanítás 1704–1712-ig szünetelt”, mert „a kuruc világ alkalmával a város szétlalatott, s vele együtt az iskola is elpusztult.”¹⁸ A történeti adatok és Almási Benjámín életrajzának adatai azonban megcáfolják ezt a feltevést.

Dés városa valóban sokat szenvedett a császári hadseregtől a Rákóczi-szabadságharc alatt: 1704-ben báró Tige ezredes pusztította ki a várost, 1706 február havában egy másik német sereg rabolta ki és égette fel. Teljes pusztulása azonban csak 1707 nyarán következett be: „1707. jul. 8.—1711. máj. 29-ig a város nagy része szerte bujdosott.”¹⁹ Amidőn 1707. március 26—27-én Rákóczi átvonult a városon, utban Marosvásárhelyre, a fejedelmet inau guráló országgyűlésre, még megvolt a város régi rendje, s iskolája is működött. A fejedelem itt került szembe először azzal a rengeteg, keserves gonddal, amelyet az erdélyi állapotok okoztak neki. Az erdélyi helyzetről ezeket írja Désről Bercsényinek: „Ha szintén nagy iggyel-bajjal is, de felvett utamat követvén, tegnap szerencsésen érkezék ide Dézsre, eleim kedves lakóhelyében; de ha szintén örvendeztethette volna is szemeimet ezen helységnek szép kies situációja: mód nélkül is felháborítá elmémet ezen országban eddig mind nevedezett zűrzavar, és az hatalmasok kegyetlen uralkodása, sacczoltatása; úgy is látom, hogy csak azért fogtanak némellyek fegyvert, hogy magok azt el nem követhetnék az német idejében, az mit az német, és nem azért, hogy köz legyen az szabadság; mellyeknek, noha mindenben találhatni reme-diumot, de csak elláttam, kifogyok az időből.”²⁰

Rákóczi dési tartózkodásának irodalmi emléke az a latin nyelvű vers, amelyet a dési rektor, Almási Benjámín készített és nyújtott át a fejedelemnek. Az üdvözlő vers kéziratát Ráday Pál őrizte meg és az ő kuruckori irataival együtt került a Ráday-könyvtárba. Thaly még ott találkozott vele. Valaki azonban eltulajdonította és átkerült Ernst Lajos gyűjte-ményébe. Az Ernst-múzeum aukcióján vásárolta meg a debreceni református kollégium nagykönyvtára, ma is ott őrzik R. 2242 jelzet alatt. Egy leveles, folio nagyságú kézirat: első lapjának szövegét, magát a verset itt közöljük:

AGGRATULATORIA

Serenissimo FRANCISCO II. Dei Gratia Sacri Romani Imperii, et electo Transylvaniae Principe RAKOCI, Siculorum Comite, et Partium Regni Hungariae Domino, et pro Libertate Regni Hungariae Confoederatorum Hungarorum Duce, Comite perpetuo de Sáros etc. etc. Deesiaco Lares petente, a Novem Musis Omine fausto, Beniamine Almási Rectore Scholae Deesiace Tibiam modulante Anno 1707. Die 26 Marty, decantata.

Alloquium Poetae ad Musas.

Cur repentinos Phaeton jugales
Urget? Eo properatque Coelo
Laetus? aurato lititur meatu
Orbita Phoebi?

Cur minax atras cohibet procellas
Pontus? insvetas aperitque venas
Gaudil? vento volitat secundo
Navita Ponto?

Quaeso cur nostras celebratis oras
Monte Parnassi subito relicto?
Cur Novem Musis Helicone sacro
Gaudet Apollo?

Cur novum cantat Philomela carmen?
Principis montes retinuntque Nonien?
Curque ludentem Cithara sequuntur
Orphea Sylvae?

Responsio Musarum ad Poetam.

Quippe perrariae Pletatis Heros,
Magna Magnorum Gneorum Propago,
RAKOCI PRINCEPS, celebranda versu
Tecta revisit.

Alloquium Poetae ad Musas.

Taeda Vulcani lachrymanda diri,
Hasta Bellonae metuenda saevae,
Quanta jacturae tulerint ferendae —
Incommoda nostis.

Haec tamen nil sunt, redeunte nostro
Phosphoro, illati nebulas doloris
Gaudil? Phoebus veniente Magno
Principe vicit.

Ergo ter fausto Phaeton volatu,
Et serenato properes meatu,
Nec tuos fuscet Zephyrus suborto
Flamine Currus.

Nympha desvetos modulare nervos,
Urgeat plausus Helicon secundus,
Nec tibi notae modulamen artis
Della desit.

Vos cito Musae properate Cursu,
Pollicis carmen generetur ictu,
Nuncque votivo celebretur euge
Carmine Princeps.

¹⁸ Lásd: HEREPEI JÁNOS: A dési református iskola XVII. és XVIII. századbeli igazgatói és tanítói. Kolozsvár, 1941. Erdélyi Tudományos Füzetek. 130. sz.

¹⁹ Lásd: KÁDÁR JÓZSEF: Szolnok—Dobokavármegye monographiája. III. A vármegye községeinek részletes története. Dés, 1900. 103. — Továbbá: KÁDÁR JÓZSEF: A deési ev. ref. egyházközség története kapcsolatban a város kiválóbb eseményeivel. Deés, 1882. 82—83.

²⁰ Archivum Rákócianum. II. 61. 1. A levél kelte: 1707. március 27.

Votum Musarum.

Clio.

*Serus in Coelum redeas, diuque
Laetus intersis populo volenti,
Parca non ullis resecanda telis
Stamina ducat.*

Calliope.

*Sceptra victrici redimita Lauro,
Fulgeant, claris niteas Triumphis,
Ne queant Hostes equitare inulti
Te Duce Princeps.*

Melpomene.

*Irrito saevae feriant procellae
Cimbulam nisu, fera nec charybdis
sorbeat, fausto Cynosura signet
omine cimbam.*

Thalia.

*Aurei laeto recreeris ortu
Luminis, fato vireas secundo,
Nec truces tutam feriant carinam
Flamine venti.*

Polyhymnia.

*Proferat tellus inarata fruges,
Montium Bacchi juga dent liquores,
Deferat semper meritos Olympo
Pallas honores.*

Erato.

*Crescat, occulto velut arbor aevo
Fama RAKOCI, micet inter omnes
PRINCIPIS Sidus, velut inter ignes
Luna minores.*

Uranie.

*Ambiat victrix Diadema Laurus
Semper, infestae fugiant phalanges
Te, vel invito teneas secundo
Marte triumphos.*

Euterpe.

*O! decus nostrum celebrare semper
Laudibus, fama quatiens Olympum,
Solis occasu tua solis ortu
Gloria crescat.*

Terpsichore.

*Sis precor foelix ubicunque navis,
Martis armatae maneant cohortes
Te penes, vento volitent secundo
Candida vela.*

Hátsó lapja a kor geometrikus költészeti játékának érdekes dokumentuma,²¹ az egymást keresztező sorok betűi háromszor is kiadják a költő ujjongó kiáltását: „Franciscus Racoci Vivat.”

*Fundite Pierides foelicia vota: sit Alef
Francisci ipse Deus rerum, qui lumine cuncta
Respicit, et dextra cunctos sceptroque tuetur.
Angelus (:ob zelum ardentem quem nomine Seraf
Appellat Scriptura:) regat tua pectora dextra.
Adsit et optatis conatibus omnia donec
Numine propitio teneas; venerabile Nomen
Clarescat cupio, renitentia sidera fama
Conscendat RAKOCIADUM jubar emicet illinc
Clarificum FRANCISCE tuum, non terminet ortus
Inde nec occasus cupio, tibi Musa merenti
Serviat, in mundo virtus perfulgeat ut sic
Surgant foelices famam celebrare nepotes
Svavi posteritas res colatque encomia cantu.
Coelica splendent astrorum incendia donec
Vivida te virtus cingat, tua temporis aeras
Vincat Nestorem tempus longissima fluxu
Vitaque Parcarum studio tibi longa trahatur.
Splendida quae titulis fiat renitensque Triumphis
Regius occasus al quos nec terminet ortu
Romanam domitura domum victoria detur
Re famaue patens Princeps Celsissime sic sic
Aurea vita fluat laeta redimenta corona.
Conjunctim Austriacos Hunnorum nobile robur
Convellat Duce Te, careat successibus illic
Caerulea qui Austriaci comitatur signa Josephi, ac
Omine non fausto talis perimatur ab Hunno
Clarescat Domus Imperio Rakocia, donec
Coelica tecta colet Lampas tiranis, donec
Currus in accessu Phoebi torrebatur aestu.
Incolat extensi Phoebe ergasteria Coeli
Ultima (:pars ternum:) his eadem est ceu littera, sic hic
Unaque Principium simili dat littera ductu
Una facit medium, liceat si cernere risu
Inde trahunt videas versus exordia terni
Versus tres coeunt in primi carminis ortu
Ut medio, sic fine suo, concurrunt ortu.
Una Danos Thracesque feros victoria horret
Austriacosque Domos eadem victoria laeta
Turbet, tres hostes Animo sic corporis usu
Te contra Hunniacam Gentem junctosque cruentet.*

A fejedelem bizonyára örömmel fogadta Almási Benjámin köszöntő versét, s meg is jutalmazta érte. Április 29-én Szentmarjáról rendelkezést küldött a dési kamaraispánnak:

²¹ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fol. Lat.

„Almási Beniamin deési mesternek . . . Academiaakra szandekozó igyekezetit kegyelmes tekintetbe vévén, resolváltuk a deési aknákból esztendőnként ki adatni szokott sóját Tordán ki adatni, hogy a portusra le vitettetvén, el adathassa . . . resolválván, ezen resolutionkat effectuállyá.”²²

Almási Benjámin nevével egy esztendővel később az utrechti egyetemen találkozunk.²³ Itt jelent meg Pontanus professzor²⁴ presideálása alatt tartott disputációja, amely egy négy részből álló disputáció-sorozat, a *Disputatio Historica Elementorum Historiae Ecclesiasticae Veteris Testamentine* harmadik tagja. Feltűnő, hogy a disputációkat Almási nevű respondensek tartják, az elsőt Márton, a második ismeretlen, a harmadikat Benjámin, a negyediket István, s mind a három a Sárospatak-gyulafehérvári kollégium diákja volt.²⁵ István minden bizonnyal azonos személy azzal az Almási Istvánnal, aki 1706-ban Rákóczi udvari marsalljának volt a predikátora, s aki egy alkalommal „udvari református praedikátor”-nak írja magát.²⁶ Márton 1705-ben a „Patakon meg telepedett scholabeli ifjúság” szeniora.²⁷

Egyikük sorsát sem tudjuk nyomon követni Utrechttől való hazatérésük után. Márton alighanem azonos azzal a Martinus Almasival, akit 1710. február 12-én ordináltak Abaújban. Nem lehetetlen, hogy az a Stephanus Pastoris Almasi, akinek az ordinációjára 1712. február 18-án került sor, a mi Almási Istvánunkkal azonos.²⁸ Ismeretlen Almási Benjámin életének további folyása is. Előkerül ugyan 1718-ban egy latin nyelvű vers Almási Benjámin neve alatt, Szatmár-Némethi Sámuel kolozsvári professzor halotti beszéde mellett,²⁹ de nem bizonyos, hogy ez azonos a Bod Péter által említett Benjáminnal.

Almási Benjámin verse a Rákóczi-kor aggratulatoria-költészetének említésre méltó darabja azért, mert benne Erdély fejedelmét köszönti Erdély kapujában azzal a melegséggel, amellyel a fejedelem Erdélyben sehol sem találkozott. Bizonyára szívesen fogadta, s talán többre is értékelté, mint egy szokványos korabeli aggratulatoriát, mert azt kapta benne, amire a komor deési napok alatt vágyott, s amelyben sohasem részesült egészen: Erdély szeretetét és vágyakozását személye és fejedelemsége után.

A klasszikus műveltségű Rákóczi még könnyen megértette Almási Benjámin iskolás stílusú, nehézkes versét, amelyet olvassunk el Geréb László magyarra való átköltésében is:

A költő kérdi:

Mért hogy úgy űzi Phaeton fogatját
És a Nap vigan robot át az égen,
Merre átgördül, ragyogón aranylik
Phoebusi útja?

Fékre mért fogta viharát a tenger?
Mért derül kedve sose várt mosolyra
S kedvező széllel vitorláz a hátán
Fürge hajója?

Parnaszus ormát odahagyva sebtén,
Tájainkat mért keresed fel ime
S szent Kilenc Szűzzel Helikonról ujjongsz
Erre Apolló?

Mért hogy új dalra Philoméla zendít
És fejedelmünk neve zúg a hegyben
S Orpheus lantját veri vissza játszó
Hangon az erdő?

Felelnék a Múzsák:

Mindez így lön, mert a vitéz, erényes,
Ósi nagy törzsök fia, drága sarja,
Rákóczi herceg, aki dalra méltó,
Tér meg e tájra!

A költő szól:

Ismered lángját fene Vulcanusnak
És a Bellóna iszonyú vasát is;
Mennyi sok vést kell, siratott csapást el-
Tűrni miattok!

Semmi ez mégis: kisút újra fényünk,
Felleget' búnak vigalom veré el:
Győz Apolló, mért idejő közénkbe
Nagy fejedelmünk.

Legyen utad hát, Phaeton, szerencsés;
Rajta, háromszor ragyogóbb futással
Járj s ne hozzon gyászt Zephyrus kocsidra,
Tűzbe borítván!

Nimpha, hallatlan csodahangú hűrt verj,
Ritmusidban szent Helikon segítsen,
Dallamát néked ügyesen megadja
Szűzi Diána!

Jöjjetek, Múzsák, futamodva gyorsan,
Lantotok húrján zengjen az ének:
Ünnepeljétek fogadalmi dallal
Fejedelmünket!

²² Országos Levéltár. Rákóczi-szabadságharc levéltára. Protocollum Rákócianum. Tom. IV. — Thaly ismerte Rákóczi rendeletének teljes szövegét is. Lásd: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fol. Hung. 1389. XVIII. 300/b.

²³ Lásd: SEGESVÁRY LAJOS: Magyar református ifjak az utrechti egyetemen 1636—1836. Debrecen, 1935. 23.

²⁴ Henricus Pontanus 1699-től volt utrechti prédikátor és professzor. Lásd: JÖCHER, CHRISTIAN GOTTLIEB: Allgemeines Gelehrten-Lexicon. Leipzig, 1751. III. 1688.

²⁵ RMK, III. 4700, 4699 és 4702.

²⁶ Lásd: ESZE TAMÁS i. m. 77.

²⁷ Tsétsi János professzor és Almási Márton szenior 1705. március 10-én kelt folyamodványa Nógrád vármegyéhez. Lásd: Nógrád vármegye levéltára. Pest és Nógrád megye Állami Levéltára. — Almási Márton Disputatio Theologica Secunda, De Causis Salutis c. másik disputációját lásd: RMK, III. 4701.

²⁸ Lásd: BENKE IMRE: Abaúji lelkipásztorok. 1685—1799. Kassa, 1943. 65. és 68. l.

²⁹ Lásd: JAKAB ELEK: Újabb adalék az erdélyi halotti beszédek bibliográfiájához. MKsz, IX/1884 125. továbbá: SZINYER JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái. I. Bp. 1891. 125.

A Múzsák szava :

Klió: Térj a mennyekbe sok időre későn,
Ösztönözz népet, szavaidra hajlót;
Párka sarjassza füved, ám levágni
Vas ne teremjen!

Kalliópé: Visszanyert trónon diadalmi laurus,
Búszke triumphus közepett ragyogjál;
Büntetlen ne lovagoljon ellen,
Míg te vezérkedsz!

Melpomené: Hasztalan zúgjon dühödött viharszél,
El ne süllyesse haragos Charybdis
Csónakod; útján a szerencse hordja
Jócska jelek közt!

Thalia: Járd arany fényben utad indulástól,
Végzetednek csak virulása legyen;
Szél, viharzásnak zuhogása sajkád
El ne merítse!

Erató: Mint fatörzs, nőj jön kódós ősidőktől
Egyre Rákóczi fejedelmi híre;
Fényesebb csillag, neve Hold az apróbb
Többi tüzek közt!

Urania: Győztesen járdalj koronás babérrel,
Töled ellenség futamodva fusson,
Kötve hozzád Mars, vigye jó szerencséd
Sok diadalra!

Euterpé: Ó, te nagy díszünk, a dicséret egyre
Hordjon és verje az Olympos ormát
Híred, nyugattól keletig emeljen
Búszke dicsőség!

Terpsichoré: Légy szerencsés, bárhova lépsz — esengек:
Hős kitartással hadi néped álljon
Hűn temelleted; vigye kedvező szél
Tiszta vitorlád!

Polihymnia: Hozza szántatlan talaj is gyümölcsét,
Bérc, hegyek Bacchus italát teremjék;
S adja meg mindig a jutalmat illőn
Mennyel Pallas!

Esze Tamás

A fehérvári cenzor 1830—31-ben

A' bujdosók és a Csongor és Tünde első kiadásának engedélyezése és megjelenése Székes-fehérvárott történt.

A cenzor személyét titokban tartja Vörösmarty és íróársainak köre. Segítségével négy olyan kiadványt sikerült kinyomatniok, amelyet a budai cenzor (Drescher) nem volt hajlandó engedélyezni. Az említett nagy jelentőségű drámákon kívül Bajza röpirata, majd annak „toldaléka” készült itt a Conversations-lexikon ügyében.

Érdekes módon elhallgatják a cenzor kiletét *A' bujdosók* cenzúrázásáról készült hivatalos akták is (Lukácsy—Balassa: Vörösmarty Mihály 1800—1855. Budapest, 1955. — 116—120. l.), jóllehet a cenzort felelőssé teszik a megjelenésért: „... ha a kézirat most kerülne első cenzurázásra, csak alapos javításokkal lehetne nyomdába kerülését engedélyezni...” (I. m. 116. l.) „Ezt a cenzornak sohasem lett volna szabad nyomdába engednie.” (I. m. 118. l.)

Vörösmarty és barátainak levelezése nem jelöli meg közelebbiről közös jötevéjüket. Bajza Toldyhoz intézett leveleiből a következőket tudjuk meg: „Vörösmarty már vége felé jár *Kont*-nak s nem sokára kész lesz vele. Fehérvárra viszi kiadni, mert itt nem engedi meg a cenzor...” (Bajza József összegyűjtött munkái. III. kiadás. Bp., 1901. Hatodik kötet. 312—315. l. — 1830. jan. 12-én kelt levél.) „Vörösmarty elkészítette *Kont*-ot s Fehérvárra ment nyomtatni, mert azt hiszi, hogy ott a censura szabadabb. Én félek, hogy ott sem engedik meg nyomtatni.” (I. m. 315. l. — 1830. március 1-én kelt levél.)

A további levelek már nem igazolják Bajza aggodalmát. Bajza a valóban szabadabb cenzúráról értesülve szívesen enged Vörösmarty kérésének: „Röviden csak arra kérek, hogy Bajza munkáját semmi esetre Pesten ne nyomtassátok, mert becsületemben áll megtartani a föltételeket...” (Vörösmarty Stettnerhez, 1830. április 26.) 1830. április 29-én már arról ír Vörösmarty Stettnernek, hogy Bajza munkáját átadta a könyvnyomtatónak. Ugyanezen levélben a röpirattal kapcsolatban írja: „... mikor megmondtam, hogy correcturát fogok Pestre küldeni, a' cenzor egy kicsit megütközött rajta 's talán azt hitte, hogy visszaélünk jószágával...” A költő és a cenzor kapcsolatának közvetlenségére is utalnak ezek a sorok. A kiváló tanítvány és az emberséges cenzor egyaránt felelősséget vállalt a megjelenő munkákért, de úgy ítélték meg, hogy a cenzor felelőssége volt a nagyobb. Vállalását az segíthette elő, hogy a mindaddig jelentéktelen munkákat (kalendáriumokat, vallásos iratokat stb.) engedélyező, illetve kiadó fehérvári cenzort és nyomdát a Könyvrevíziós Hivatal nem ellenőrizte, az írásban megküldött cenzori jelentéseket észrevétel nélkül továbbította.

Vörösmarty erkölcsi kötelességének tartja a Fehérvárott készült munkák baráti körben történő terjesztését: „A könyvkötővel alkudjál meg 300 példány bekötésére... A többi könyvároshoz ne add, sőt köze se bocsásd előbb, mint Tóni megjő, ő majd elszerzi mindenfelé...” (Vörösmarty Stettnerhez, 1830. április 26.)

A homályban maradt és sejtethető jóindulatú cenzor személyének kérdése Gyulai Pált is foglalkoztatta. Erre nézve kérdést intézhetett Vörösmarty Jánoshoz, a költő öccséhez.

A válaszlevélből pontatlan idézéssel részletet közöl¹ s ez nem kedvezett a cenzor személyének kikutatásához. (Volt tanára címen több személy is jöhetett számításba, pl. Reseta János.)

Az MTA kéziratárában olvasható eredeti levélben Vörösmarty János így ír Gyulai Pálnak: „Kiskesziben írta... a' Tünde és Ilma című munkáját melyet Pesten, a' cenzurán visszavetettek, hanem a Fehérvári Cenzor akkor Iskolai Direktor bátyámnak tanára volt és nagyon öröme volt mindig bátyám szép magaviselete és eszében, nem tett akadályt, a munka kinyomatott...”

Az ugyancsak pontatlanságokat (pl. Ilma = Ilona) tartalmazó levélrészlet azt is tudomásunkra hozza, hogy a cenzor a gimnázium igazgatója volt. Ezzel azonos adatot közöl — a forrás megnevezése nélkül — Jenei Károly levéltáros (Fehérvár c. antológia 3. kötet. Székesfehérvár, 1955. — 329. l.) „A cenzor, a gimnázium igazgatója, Vörösmarty egykori tanára nem górdít akadályt a „Bujdosók” kiadása elé...” Jenei Károly szóbeli közlése alapján tudjuk, hogy a Székesfehérvári Városi levéltárban (a Fejérmegyei Levéltár kezelésében) a gimnázium iratanyagában külön köteg található a cenzori iratokból, ennek ismeretében írta meg a fent idézetteket.

A Fejérmegyei Levéltár vezetőjének, Farkas Gábornak szíves segítségével kikerestük az egykori cenzori iratokat.

„A székesfehérvári jezsuita—pálos—cisztercita főgimnázium iratai” 15-ös kötegében található „Vegyes iratok” cím, „Cenzorok iratai (Könyvbírálatok)” alcím alatt a következő feljegyzések. A latin nyelvű kéziratok merített, félves papíron, évnegyedenként külön, számozatlan lapokon a cenzor sajátkezű írásában és aláírásával olvashatók, ezek közül válasz-tottuk ki az alábbiakat:

1.

Elenchus

Opusculorum in Typographia Alba-Regalensi
impressorum Trimestri secundo 1830.

Mense Aprili

A Bujdosók. Írta Vörösmarty Mihály. Providente
Censore Locali in exemplaribus mille.

Albae Regiae die 5^{ue} Maji 1830.

Joannes Chrysost. Szabó
Gym Director et Revisor Loc.²

2.

Elenchus

Opusculorum in Typographia Alba Regalensi
impressorum Trimestri tertio 1830.

Mense Majo.

Válasz Döbrentei Gábornak a' Conversations-Lexicon
ügyében, ob Auctore Bajza revidente Revisore Loc.
in exemplaribus 1000.

Albae Regiae Die 1° Augusti 1830³.

3.

Elenchus

Opusculorum in Typographia Alba-Regalensi
impressorum Trimestri secundo 1831.

Mense Februarii

Csongor és Tünde. Színjáték öt Felvonásban.
Írta Vörösmarty Mihály. Impressorum in exempl.
500, et revisum per Censorem Localem.

Albae Regiae die 7° Maji 1831.

Joannes Chrysost. Szabó
Gym. Director et Revisor Loc.

¹ MM, 1864. VI. 297. l. Kiskesziről szólva: „...itt írta, úgy emlékszem, Csongor és Tünde című munkáját is, a melyet Pesten a cenzurán visszavetettek, de a melyet a fehérvári cenzor bátyámnak hajdani tanára, ki őt eszéért és jelleméért mindig becsülte, örömet megengedett.” (Vörösmarty János Gyulai Pálhoz, Újsász, 1864. július 14.)

² A jegyzékek sorszámát csak ebben a közleményben tüntettük fel. A trimester háromhavi időköz, amelyet a tanévhez igazítva osztott be a cenzor. Pl. az első trimester: november, december, január, — a második: február, március, április stb. A kihagyott helyeken a többi hónap természetét, egyéb, főként egyházi munkákat írt be a cenzor. A számunkra érdektelen többi szöveget elhagytuk a jelen közleményben. A jegyzékek fordítását lásd a negyediket követő jegyzetben.

³ A második (és a többi) jegyzék is Szabó János cenzor kézírása, ez kivételesen aláírás nélkül. Feltehetően a jegyzékek másodpéldányok.

A további jegyzékekből kitűnik, hogy Szabó János Chrysostomus, a gimnázium igazgatója, a helyi cenzor tisztét 1826 augusztusától 1834 augusztusáig töltötte be.

„Szabó Krizosztom dr. született 1791-ben Szanyban (Sopron vm.) Felszentelték 1814-ben. Hittudományokból doktorátust szerzett. Tanári működését Székesfehérvárott kezdte (1814–17.), majd igazgató lett és két ízben is vezette a székesfehérvári gimnázium ügyeit (1817–20. és 1826–34.). — Meghalt mint jószágkormányzó 1848-ban Előszálláson.”⁵

A cenzori iratok kétségtelenül igazolják az első ízben Vörösmarty János által nyújtott adatokat a cenzor személyét illetően. Pontosan meghatározzák a cenzori elbírálás, a kinyomatás idejét és az elkészített példányok számát. A cenzori iratok a Könyvrevíziós Hivatalnak megküldött eredeti jegyzékek másolatai lehetnek, erre vallanak az iratkötegben elhelyezett és e hivataltól kibocsátott körlevelek.⁶

Fehér Géza

Gyulai Pál egy elfelejtett levele a Hölgyfutár szerkesztőjéhez

1855. január 8-án mutatta be a Nemzeti Színház Bulyovszkyné Szilágyi Lilla javára Schiller *Orleansi szűz* c. drámáját Bulyovszky Gyula fordításában. (Hölgyf. 1855. jan. 8. sz. 16. l., ill. jan. 9. sz. 19. l.) A dráma két részletét, az előjáték zárómonológját és a negyedik felvonás megnyitó versét azonban nem Bulyovszky, hanem Gyulai Pál fordította le. Amikor 1859-ben Kővér Lajosné Komlóssy Ida jutalomjátékaul választotta a darabot, a *Hölgyfutár* okt. 8-i száma lekötölte a műből Johanna ún. búcsúját, azaz a Gyulai Pál által fordított részek közül az elsőt. A közléssel kapcsolatban Gyulai az alábbi levelet küldte a *Hölgyfutár* szerkesztőjének, aki ekkor Tóth Kálmán:

T. szerkesztő úr! Meglepve olvastam a „Hölgyfutár” 120ik számában „D'Arc Johanna” című fordítmányomat Schillertől.¹ Ön legjobban tudhatja, hogy e fordítmányt én nem küldöttem be, sem mást nem hatalmaztam föl közlésére.* Nem tennék szót érte, ha fordítmányomat egy vagy más tekintetben művészi becsűnek tartanám. Az egész csak mint szivesség és szükség szüleménye, tarthat számot az elnézésre. Midőn ezelőtt öt évvel az „Orleansi szűz” Bulyovszky fordítása szerint szinpadra vala kerülendő, Bulyovszkyné megkért, hogy fordítsam le a még hiányzó búcsút, két versszak kihagyásával.² Hogy ne kellessék egyik hatásos jelenetben vers helyett prózát szavalni, engedtem kérésének, de hirtelenében a nehéz nyolcas stanzákat nem valék képes rimmel adni, s csak a végsorokat rimeltettem, s általában az egészre

⁴ A latin nyelvű szövegek fordításai:

1. Jegyzék a székes-fehérvári nyomdában 1830. második negyedében kinyomtatott kisebb művekről... április hó... A Bujdosók. Írta Vörösmarty Mihály. Előzetesen látta a helyi cenzor 1000 példányban. — Székesfehérvárott, 1830. május 5-én. — Szabó János Chrysostomus, a gimnázium igazgatója és helyi revizor.

2. Jegyzék a székes-fehérvári nyomdában 1830. harmadik negyedében kinyomtatott kisebb művekről... Május hó... Válasz Döbrentei Gyórnak a' Conversations-Lexicon ügyében, szerzője Bajza, előzetesen látta a helyi revizor 1000 példányban... Székes Fehérvár, 1830. augusztus 1-én.

3. Jegyzék a székes-fehérvári nyomdában 1830–31. első negyedében kinyomtatott kisebb művekről... December hó. — Toldalék. Észrevételek a' Conversations-lexiconi pörhöz. Kinyomtatott 600 példányban és előzetesen látta a helyi cenzor... Székes Fehérvár, 1831. február 16-án. — Szabó János Chrysostomus, a gimnázium igazgatója és helyi revizor.

4. Jegyzék a székes-fehérvári nyomdában 1831. második negyedében kinyomtatott kisebb művekről. — Február hó. — Csongor és Tünde. Színjáték öt felvonásban. Írta Vörösmarty Mihál. Kinyomtatott 500 példányban, és előzetesen látta a helyi cenzor... Székes Fehérvár 1831. május 7-én. — Szabó János Chrysostomus, gimnáziumi igazgató és helyi revizor.

⁵ A cenzor életrajzi adatait A székesfehérvári ciszterci rendi katolikus főgimnázium száz éves története c. munkából vettük. Írta: LAKATOS DÉNES DR. cisztercita rendi tanár. Székesfehérvár, 1914. 79.

⁶ Irodalom. A szövegben és jegyzetekben idézettek kivül: TÓTH DEZSŐ: Vörösmarty Mihály, 1957. 188. továbbá: Vörösmarty Mihály összes művei 8. kötet. Akadémiai Kiadó, Bp., 1962. 362–367.

¹ A közölt részlet pontos címe: D. Arc Johanna búcsúja. (Schiller „Orleansi szűz”-éből.)

² Ezek: a harmadik és az ötödik versszak.

nem fordíthattam anyi gondot, megnyit Schiller érdemel. Ha jól emlékszem, nevem kitétele a szinlapon³ beleegyezésem nélkül történt; szóval nem szándékoztam Schiller műfordítójaként föllépni sem akkor a szinpadon, sem most az irodalomban. E mellett, mint a közleményből látom, azóta egy pár sor átváltozáson is szenvedett, kissé megbomlott bennök a mérték.⁴ Úgy emlékszem, hogy a mértékre legalább ügyeltem.**

Őn átláthatja, hogy nem jó indulatát akarom polemiával viszonznom, csak némi öniszólást nem hallgathatok el, melylyel mind magamnak, mind a közönségnek tartozom. Azért kérem, szíveskedjék e levelkémet lapjában egész terjedelmében közleni. Kolozsvár, okt. 10-én, 1859.

Mély tisztelettel

Gyulai Pál.

* Miután Gyulai Pál úrnak, mint e búcsú fordítójának neve, a szinlapon is többször ki volt téve,⁵ a nélkül, hogy óvást tett volna ellene, közöltük e költeményt, mint oly szép részt, mely az „Orleansi szűz” közelebbi előadásán⁶ legjobban tetszett. Szerk.

** A színház hiteles könyvéből van kivéve. Szerk.

A levél a fenti szerkesztői megjegyzésekkel *Nyilatkozat* címmel a *Hölgyfutár* 1859. október 15-i számában (1010. l.) jelent meg. A Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig (FONTES, IV.) c. kötet a levelet nem tartalmazza, vagy mert a kötet sajtó alá rendezője nem tudott róla, vagy mert nem levélnek, hanem nyilatkozatnak, s ezért más kötetbe illőnek tekintette. De a levél a Gyulai kötetben kiadatlan cikkeit, bírálatait, tanulmányait stb. összegyűjtő kiadványban (FONTES, V) sem szerepel. Ez teszi indokolttá a levél jelen közzétételét.

A levelet és a hozzá kapcsolódó szerkesztői megjegyzéseket a *Hölgyfutár*-beli megjelenés szerint betűhíven adjuk. Csupán egyetlen, egészen nyilvánvaló sajtóhibát javítottunk ki.

Láng József

Juhász Gyula Atalantája Debrecenben

A *Debreceni Ujság* 1909. március 19-i száma rövid színházi kommunikét közöl, melyben hírről adja, hogy már folynak a próbák a Deésy—Juhász-féle új, görög tárgyú operettből. Külön kiemeli: „a darab zenéje kellemes és ami fő a szövegnél nem az operettek elhasznált sablonos recipéje szerint készült, hanem vérbeli író ember komoly munkája, mely zene nélkül mint romantikus színmű is megállná helyét.” Tudni véli még azt is, hogy a bemutaton a szerzőkön kívül a *Holnap* irodalmi társaság és a nagyváradi színház is képviselteti magát. Tíz nappal később már a *Nagyvárad* napilap is tudósít az előkészületekről: „a debreceni színház igazgatója április első négy napjára tűzte ki előadásra Juhász—Dési—Lehel nagy operettjét, az Atalantát, amely a Szigligeti színházban emlékezetes sikert aratott.”¹ Debrecen nem akar lemaradni a város-rivális Nagyvárad mellett: „A színház valósággal legjobb erőit viszi tűzbe a siker érdekében. Juhász Gyula finom, előkelő poézise és írásművészete párosulva Dési és Lehel páratlan eredeti zenéjével, mindehhez hozzátevé még eddig alig tapasztalt lelkesedést a színészek részéről: mindez gyönyörű ígért a sikerre.”²

Az akkor már több mint negyven éve fönnálló debreceni, még ún. „Városi” színház élén, Makó Lajos direktorsága után, 1905-től kezdve Zilahy Gyula országos híré művész állt, aki a Nemzeti Színháztól vált meg, hogy színigazgató lehessen. Tevékenységét gazdag klasszikus repertoár jellemezte (pl.: elsőnek hozza színre Debrecenben Wagner „Lohengrin”-jét, előadatja „Az ember tragédiájá”-t, a színház 40 éves jubileumát „Bánk bán” előadással ünnepelteti).³ Juhász Gyulát már három évvel korábban megismerte, mikor társulatával 1906-ban és 1907-ben, a nyári szezonban Máramarosszigeten vendégszerepelt. A költő Oláh Gábornak írt levelében röviden meg is emlékezik egyik találkozásukról: „Vasárnap Oláh Károly debreceni úrral és Zilahy Zsúllal ebédeltem.”⁴ Sőt — mint a *Máramarosmegye* 1907. augusztus 30-i számában napvilágot látott kisebb közlemény tanúsítja —: „Zilahy Gyula elfogadta előadásra Juhász Gyulának, lapunk kiváló munkatársának „Arany János Szigeten”

³ L. Hölgyf. 1855. jan. 8. 16. l.

⁴ Bulyovszky fordítása nyomtatásban nem jelent meg, kéziratának sem jutottunk a nyomára, ezért nem tudtuk megállapítani, hogy a Hölgyf. közlése eltér-e, s mennyire Gyulai fordításának eredetijétől.

⁵ A szinlap vonatkozó része: „Isten hozátok” [a szóban forgó monológ] és a „A fegyver nyugszik” költeményeket fordította Gyulai Pál.

⁶ Komlóssy Ida előbb említett jutalomjátéka 1859. szept. 26-án. L. a Hölgyf. beszámolóját az előadásról a lap szept. 29-i számában.

¹ Nagyvárad 1909. márc. 28.

² Debrecen 1909. márc. 31.

³ SZATHMÁRI ZOLTÁN: A debreceni színház története. Debrecen, 1924. 39—41.

⁴ DUKKÓ MÁTYÁS: Oláh Gábor—Juhász Gyuláról. 1954. 229. — PÉTER LÁSZLÓ: Juhász Gyula és Oláh Gábor levelezése. Alföld, 1962. 3. sz. 89.

című egy felvonásos verses vígjátékát. A vígjátékot a jövő hét valamelyik napján adják elő.⁵ Azonban magáról az előadásról a későbbiekben sem a szigeti, sem a debreceni újságok nem adnak hírt; amint azt már a korábbi kutatás is megállapította, a darab egyáltalán nem került színre.⁶

Zilahy Juhász Gyula *Atalanta* című daljátékát — vagy ahogy a szerzők maguk nevezték, „énekes színjáték”-át — a nagyvárad Szigligeti színház igazgatójától, Erdélyi Miklóstól vásárolta meg, aki elsőnek adatta elő 1909. január 16-án,⁷ azokban a napokban, mikor tervszerű rágalomokkal rendszeres és kíméletlen hajsza folyt a nagyvárad Szabadság révén több fővárosi lapban a *Holnap* irodalmi társasága ellen.⁸ A nagyvárad bemutató iránti országos érdeklődésre jellemző, hogy Kiss József lapja, *A Hét* is foglalkozott vele színházi rovatában: „A nagyvárad színház érdekes művészi eseményre készül. Juhász Gyula, A Hét egyik poétája fog megszólalni a világot jelentő deszkákon egy újszerű romantikus színjátékkal, az *Atalantával*...”. „Egy poéta, aki eddig csak versekkel vette be az olvasók szívét és most a színpadról akar hatni a publikumra és ehhez egy ismeretlennel társul: ez mindenképpen érdekes vállalkozásnak ígérkezik.”⁹

Az operett zeneszerzője és a mű színpadra vitelének tulajdonképpeni szorgalmazója Deéry Alfréd¹⁰ Debrecenből (éppen Zilahy társulatából) Váradra származott színész, bonviván, ki — bár nem képzett zenész — előzőleg Vályi Nagy Gusztáv tragikusan elhunyt debreceni költő több dalát is megzenésítette. Előbb már tagja volt a Városligeti Színkörnek is; később mint filmszínész, forgatókönyvíró és rendező vált híressé mintegy száz (!) filmjével. Először mint színész 1913-ban a *Rablék* c. filmben szerepelt, majd többek között 1935-ben elsőnek vitte filmre Móricz Zsigmond *Nem élhetek muzsika szó nélkül* c. színművét. Életének utolsó pillanatáig fáradozott a magyar film fejlesztésén; utoljára 1960-ban *A Noszty fiú esete Tóth Marival* c. film forgatásában vett részt.¹¹ 1957-ben, 80. születésnapján „érdemes művész” címmel tüntették ki.

Zenei társszerzőként kell még megemlítenünk Lehel Károly nagyvárad karmester nevét, kinek a *Debreceni Újság* 1909. április 4-i száma az elő-, utózenét, a finálékat, valamint a hangszerezés munkáját tulajdonította.

Juhász Gyula — mint életrajzából ismeretes — Nagyváradra 1908. február közepén került; a premontrei főgimnázium helyettesitanárává nevezték ki. A helybeli fejlett irodalmi élet forgatagában együttál erős szálat kötötték a színházhoz is. Színkritikusként szerzett élményei, benyomásai, alaposabb scenikai és dramaturgiai ismeretei egy időre a színpad felé fordították a költő figyelmét. 1908 októberében így írt Babits Mihálynak: „Nagyon színházi ember lettem s úgy érzem, mint ilyen fogok élni és meghalni”.¹² Nem csoda, ha ezekben a hónapokban így gondolkodott a fiatal 25 éves tanár, hiszen az *Atalanta* bemutatója után alig egy hónappal ismét Juhász Gyula premierre készült a nagyvárad Szigligeti színház: 1909. március 21-én mutatták be *Szép csöndesen* c. „szögedi idill”-jét Marton Manó *Nyílt pályán* és Mohácsi Jenő *Hamu* c. egyfelvonásosaival.¹³

A költőt az *Atalanta* gondolata már a nyári hónapokban is izgalomban tarthatta, azonban teljes lendülettel csak 1908 őszén, visszatérve Szegedről Nagyváradra, Deéry biztatására kapcsolódott bele a daljáték írói munkájába. Az új színházi évad sürgető tempója alig négyöt hetet hagyott a librettó megírására. Juhász Gyula előbb már idézett levelében — melynek keltét Belia György 1908. október 5. utánra teszi — már befejezett tényként írt munkájáról: „Egy nagy daljáték szöveget írtam, most fogják előadni hamarosan.”¹⁴ A *Nagyvárad* a bemutatónapján nyilatkozatot kért a szerzőktől: Juhász Gyula a következőket válaszolta: „Életem legnagyobb sikerének és boldogságának eddig azt tartottam, hogy Babits Mihály barátomat én fődöntem föl a magyar irodalomnak és közönségnek. Ha ma este siker lesz, örömet tetézni fogja az, hogy librettómmal alkalmat adtam a két társszerzőnek arra, hogy talentumuk igazán érvényesüljön”.¹⁵ És siker volt: a „körösparti Párizs” közönsége elismeréssel

⁵ A közleményre KISPÉTER ANDRÁS hívta föl a figyelmemet, segítségéért itt mondok köszönetet.

⁶ BELIA GYÖRGY közlése (Babits — Juhász — Kosztolányi levelezése. Bp., 1959. 295. l. 114. jegyzet). Valószínűleg nem áll helyt KISPÉTER ANDRÁSnak idevágó, a forrás megjelölése nélküli megállapítása a debreceni előadásról (Juhász Gyula. Bp., 1956. 60.); ennek az egykorú sajtóban semmi nyomát nem találtam.

⁷ Nagyvárad, 1909. jan. 16. Magyar Színművészeti Lexikon. Bp., (1929—31) 2. k. 341.

⁸ Nyilatkozat. Nagyvárad Napló 1909. jan. 15. — Elégtétel a támadásért. Szabadság, 1909. jan. 14. — A sajtó felülbírlása. Pesti Hírlap, 1909. jan. 14. — Verekedés a Holnapért. Szabadság, 1909. jan. 16. A magyar kritika a Holnapról. Szabadság, 1909. jan. 17.

⁹ A Hét, 1909. jan. 10. 32. l.

¹⁰ Született Dénen, 1877. szept. 20-án, meghalt 1961. jún. 14-én, Budapesten.

¹¹ A részletes tájékoztatásért e helyen mondok köszönetet a Magyar Filmtudományi Intézetnek.

¹² Babits — Juhász — Kosztolányi levelezése. Sajtó alá rendezte BELIA GYÖRGY, Bp., 1959. 179.

¹³ Nagyvárad, 1909. márc. 21. — A nagyvárad bemutató. Pesti Hírlap, 1909. márc. 24. — Bemutatók a nagyvárad színházban. Magyar Nemzet, 1909. márc. 23. — HEGEDŰS NÁNDOR: Újabb adatok Juhász Gyula nagyvárad napjaiból. It., 1962. 120—123.

¹⁴ Babits — Juhász — Kosztolányi levelezése. 179.

¹⁵ Nagyvárad, 1909. jan. 16.

fogadta a három helyi szerző művét. A költő lakonikus rövidséggel s elégedetten számolt be Babitsnak, 1909 februárjában kelt levelében: „Én egy Atalanta című operettemmel nagy sikert arattam a nagyvárad színházban, eddig hatszor ment telt ház előtt.”¹⁶ A nagyvárad bemutató szereposztásában ott találjuk Gózon Gyula nevét és Sárváry Nusit, azaz Annát is egy rabszolganő, Léda szerepében. A Deéry Alfréd hagyatékában található visszaemlékezés szerint Erdélyi Miklós igazgató Juhász Gyula egyenes kérésére szerepeltette a fiatal harmadrangú segédcsinésznőt; sőt azt is tényként említi, hogy a daljáték szép dalai már az Anna iránt érzett szerelem ihletésében fogantak.¹⁷

Az „énekes színjáték” egy előjátékból és három felvonásból áll. Az egész darabban érezhető az a meleg szeretet, amely témaválasztásban rokon a kezdő Kosztolányi, s még inkább Babits antik érdeklődésével. Az alexandriai történetet földolgozó operett tartalmát röviden a következőkben foglalhatjuk össze.¹⁸ Tomár, a szobrászok királya, a nők kegyeltje, a királynő kedvese megszereti a szép táncosnőt, Atalantát. A büszke hetéra azonban csak három „istenkisértő” kívánság teljesítése után akar övé lenni. A szerelmes szobrász vakmerő tettel teljesíti a három szentségtörő kíváncsalmat: ellopja Aphrodité csodatükrét, majd gyöngysorát és megölve egy papnőt elhozza csodatevő fésűjét. Atalanta mint Aphrodité mutatja magát az őrzőgőd tömegnek, de fölismerik és bűnéért lakolnia kell. Az élettől szép dallal búcsúzik.¹⁹ A börtönbe vele megy Tomár is és — míg az ujjongó, önkívületben táncoló bacchánsnők rózsaleveleket szórnak be a börtönablakon — mindketten mérget isznak.

Ez az operettnak túlságosan is komoly, tragikus kimenetelű téma, mely inkább operaszerű komoly muzsikát kívánna — nem eredeti ötlete Juhász Gyulának. A cselekmény alapmotívumait a főleg erotikus beállítottságú regényeivel sikert aratott Pierre Louÿs (1870—1925) *Aphrodite* c. regényéből merítette, mely a századfordulón magyar fordításban is igen nagy népszerűségnek örvendhetett, ha öt éven belül két kiadást is megért.²⁰ Változtatás csupán annyiban történt, hogy míg a regény főhősei Chrysis és Demetrios néven szerepelnek, addig a daljátékban Atalanta és Tomár áll a középpontban. A névcserét minden bizonnyal a színpadiséghez, az énekelhetőséghez és a költőiséghez való igazodás magyarázza. Azonban nem áll semmiféle kapcsolatban a mitológiai gyorslábú Atalantával, kinek történetét egyébként többek között Swinburne dolgozta föl *Atalanta in Calydon* c. művében és Guido Reni örökítette meg nevezetes festményén. A Pierre Louÿs nyomán haladó Juhász Gyula átdolgozásában a szerelmesek — nyilván erőteljesebb, szuggesztívebb színpadi hatásra törekedve — egymás karjaiban hálnak meg; a könyvben azonban a szobrász tovább él, fájdalomát alkotásban fejezi ki: agyagba formázza a ravatalon fekvő leány alakját. Különben az egész darabban uralkodik Juhász Gyulának az a színpadi fölfogása, melyet *Színházi dolgok* című cikkében így fogalmazott meg: „Mindenekelőtt a mai színháznál a stíluson van a hangsúly. Mindenkinek és mindennek a színpadi illúziót kell szolgálnia, fokoznia. Mindenki és minden csak eszköz a színpadon arra nézve, hogy egy író és egy darab összes intenciói a lehető legteljesebb mértékben érvényre és diadalra jussanak. A színész játéka, a színészek összjátéka, a diszletek és a jelmezek kiállításai és összehangolása, mind arra szolgál, hogy egy színpadi alkotás egységes tónusát, hangulatát, egyszóval stílusát kihozza. A mai színház jól tudja és elsősorban számol azzal, hogy a színházi művészet érzéki hatásokon épülő művészet és még az irodalmi szempont is másodrendű a színi hatás legelső szempontjához képest.”²¹

Az *Atalanta* debreceni bemutatója 1909. április 1-én volt, majd még kétszer egymás után, 2-án és 3-án is előadták.

A korabeli tudósítások szerint a darabot „tűntető melegséggel fogadta a debreceni közönség.”²² A *Debrecen*, a helyi függetlenségi és 48-as párt hivatalos közlönye színházi kritikájában hangsúlyozza: az előadás „meglepő szép sikere nem reklámozás, nem erőltetett sikerbecsínálás, hamar szertefoszló szappanbuborékja, hanem jutalma... a komoly művészi munkának.”²³ „Igazi theatre paré!” — lelkesedett az egyik bíráló.²⁴ A sajtórecenziók megkülönböztető figyelmességgel foglalkoznak a szerzőkkel: „Juhász Gyula klasszikus műveltségének s artisztikus írásművészetének kétségtelenül legtöbb része volt” a sikerben; „a klasszikus

¹⁶ Babits — Juhász — Kosztolányi levelezése. 187.

¹⁷ Ezt a DEÉRY ALFRÉD hagyatékában található — a rádió számára készült, géprásban fennmaradt — emlékeztet egyébként a további pontosabb életrajzi egyeztetésekig kritikával kell kezelünk.

¹⁸ A darab egyik könyvismertető sűrűpéldánya és az eredeti partitúra, valamint egy kézzel írott átdolgozott szöveggel DEÉRY ALFRÉD hagyatékában; egy másik könyvismertető sűrűpéldánya a szegedi Somogyi Könyvtár tulajdonában (l.: PÉTER LÁSZLÓ: Adatok Juhász Gyula életrajzához. ItK 1959. 314. l. 5. jegyzet); az átdolgozott szöveggel együtt gépelten másolata a debreceni Csokonai Színház birtokában van.

¹⁹ Atalanta búcsúja. Juhász Gyula összes versei. Bp., 1959. 170.

²⁰ Pierre Louÿs: Aphrodite. Ford.: RÓZSA GÉZA. Bp., 1897. Sach — Pollák ny. 236 l. Pierre Louÿs: Aphrodite. Bp., 1903. Révai és Salamon ny. 208. l.

²¹ Nagyvárad, 1908. nov. 29.

²² Debreceni Független Újság, 1909. ápr. 2.

²³ Debrecen, 1909. ápr. 2.

²⁴ Pesti Hírlap (Debrecen), 1909. ápr. 2.

kort megértő s szerető írónak teljes fegyverzetében áll elénk”²⁵ Egy másik cikk is külön kiemeli: „Juhász Gyulának különösen a nyelve ragadott el bennünket, amely minden ízében költői.”²⁶ Deésy „zenéje ötletes és helyt-helyt mély”, „láthatóan tervszerű elhatározással a magyarosságot tette zeneszámainak alapszínévé”; azonban „kár, hogy a drámai ütközőpontok szemléltetésében még kevés az ereje vagy gyakorlata.”²⁷ A *Debreceni Újság* a bemutatót követő beszámolójában legsikerültebbeknek a tömegeffektusokat, az első felvonás nagy Bacchus-ünnepét, a kórus „ügyes és eredeti felhasználását”, valamint a harmadik felvonás záró-, halál-jelenetét tartja: „A szerzőket számtalanszor hívták a lámpák elé, koszorút és palmaágakat kaptak.”²⁸ „A debreceni bemutató megpecsételte, sőt felülmúlta a nagyváradi sikert. Az operettet elsőrangú alkotásnak találták. Újnak, modernnek, úttörőnek. A sablonos operetteken felülálló, művészettel feldolgozott műnek” — írja a fővárosi *Független Magyarország* 1909. április 4-i száma. Az ünnepségből és a dicséretből természetesen kijut a színészeknek is, különösképp a címszerepben tündöklő Zilahyné Singhoffner Vilmának. De hadd álljon itt a többi szereplő neve is: Barabás Ella, Gerő Ida, Gyöngyi Jolán, Radó Anna, Rózsa Lili, Zsigmondy Anna, Gyöngyi Izsó, Győre Lajos, Horváth Kálmán, Nádor Zsiga: a prólógot Huzella Irén mondta el; a rendező Ferenczy Frigyes volt.

Azonban aki egy kicsit is ismeri a századeleji színházi bírálatok, ismertetések zömének elfogult, anyagi és egyéb érdekek által irányított édeskes modorát, szélkakas-állásfoglalását, nem csoda, ha az előbbi sorok hitélet némi fönttartással fogadja. Egy jellemző példa a föltöbb túlzó szemléletre: az „Atalantá hozta elének ezt a régmúltat, olyan eleven színekkel, hogy nekünk, kik az Offenbach-daljátékok s Verdi dalművek stílszerűtlen ókor-másolatát kellett mindeddig elszenvetnünk, teljes volt gyönyörűségünk”.²⁹ Úgy gondolom, nem igazságtalanul tételezzük föl, hogy ezek a dicsőítő szavak inkább a neves, kiterjedt debreceni újságíró ismeret-séggel rendelkező színész Deésynek szólnak, mintsem a műkedvelő zeneszerzőnek. Az egyetlen reális alapokon álló, mai szemszögből nézve is elfogadható vélemény a *Debreczen* 1909. április 3-án, első oldalon közölt cikke: „A mese egyszerű színpadra termett. Bonyolítása azonban több helyt rávall a kezdő színpadi íróra.” „Aki a mesét különben is ismeri, eligazodik rajta: de aki ennek ismerete nélkül nézi a darabot, nem egy helyt bizony nem érti az összefüggést.” „Máskülönbén igazi poétaember munkája, az meglátszik rajta.” Ennél tüzetesebb elemzést — helyi színházi lap, kulturális heti vagy havi szemle híján — az egykorú debreceni sajtóban sajnos nem találunk.

A saját lehetőségeinek zenitjére még nem jutó Juhász Gyula e művét irodalomtörténetileg — még ha ebben a műfajban is színvonalast nyújtott — mindenképpen kitérőnek kell tekintenünk, a költői pályaképben múltó epizódnak kell látnunk. Juhász Gyula operett felé való közeledésében inkább szerepet játszottak a színházi barátok és tekintélyek, valamint versben és prózában nemegyszer megvallozt színpad szeretete és esetleg anyagi helyzete, mint a műfaj iránti belső indíték. Bizonyíték erre talán, hogy életében még csak egyszer, tizenkét év múlva fordult újra az operett felé, mikor Losonczy Dezsővel megírta egyfelvonásos daljátékát, az *Egy óra sarc*-ot, melynek bemutatója 1922. január 4-én volt a budapesti Apolló Színpadon.³⁰

Juhász Gyula maga a debreceni bemutató előadásán nem volt jelen. A *Független Magyarország* 1909. április 9-i számában dr. Nagy Mihály *Nyugatiak keleten* c. cikkéből³¹ tudjuk, hogy a költő csak az előadás után érkezett. Lehet, hogy lekészte a vonatot, vagy talán — gyanúsítja meg a cikkíró — „szándékosan okozott egy kevés bonyodalmat, amint ez szokásos a rendezetlen és logikátlan civil életet folytató költő-embereknek”. Az első napon tehát a szerzők közül — mint a *Debreceni Független Újság* és a debreceni *Esti Hírlap* 1909. április 2-i számai egybehangzóan állítják — egyedül Deésy érkezett meg, kit „tíz-szer tizenöt-ször hívtak a lámpák elé”.³² A következő napon azonban: „a szöveg szerzőjét zajos tapsokkal többször hívták a lámpák elé.”³³ Lehel Károly, ki legjobban félt a sikertelenségtől, csak harmadnap jött át Váradról Debrecenbe.

A *Nagyvárád* 1909. április 3-i száma a zsurnaliszta buzgalom jellegzetes modorában reagál a debreceni bemutatóra: „Zilahy Gyula színigazgató gazdag áldozatkészséggel s előkelő művészi érzékkel hozta színre a nagyváradi szerzők darabját”. Néhány sorral lejjebb hangszólyozza: „A premiért irodalmi közhüggé avatta a Csokonai Társaság, mely a szerzők tiszte-

²⁵ *Debreceni Független Újság*, 1909. ápr. 2.

²⁶ *Esti Hírlap*, 1909. ápr. 2.

²⁷ *Debreceni Független Újság*, 1909. ápr. 2.

²⁸ *Debreceni Újság*, 1909. ápr. 2.

²⁹ *Debreceni Független Újság*, 1909. ápr. 2.

³⁰ PÉTER LÁSZLÓ: Adatok Juhász Gyula élettrajzához. *ItK* 313–316.

³¹ Ebből a cikkből idéz hosszasan HEGEDŰS NÁNDOR is (*Újabb adatok Juhász Gyula nagyváradi napjából*. It, 1962. 123–124.); kinek érdekes adatközlése már dolgozatom lezárása után jelent meg.

³² *Debreceni Független Újság*, 1909. ápr. 2.

³³ *Debreceni Újság*, 1909. ápr. 3.

letére fényes lakomát adott, amelyen a város irodalmi körein kívül Debrecen városa és a társadalom is képviseltette magát..." Ilyen értelemben ír a *Független Magyarország* előbb már idézett cikke is: az „előadás után bontakozott ki egész nagyságában a premier irodalmi jelentősége.” A bankett a színházzal szemben levő „Angol királynő” külön termében volt.³⁴ Tizenkét évvel korábban, 1896–97-ben a fiatal debreceni jogász és újságíró Ady Endre is szívesen járogatott ide, az ún. „Bunda” étterembe. Most Juhász Gyula foglalt helyet az asztalfőn, körülötte egész írói világa együtt volt: Oláh Gábor költő, Juhász Gyula egykori egyetemi kollégája és barátja; Szávay Gyula, a Csokonai-kör főtítkára, a Kisfaludy és a Petőfi társaság tagja; Kardos Albert irodalomtörténész, a Csokonai-kör akkori titkára; Gál Zoltán ügyvéd, költő és műfordító; Kuthy Sándor ügyvéd, költő, aki később Térey Sándor néven szerzett elismerést; valamint a szintársulat számos tagja.³⁵ A fehér asztalnál Juhász Gyula mondott szerzőtársai nevében meleg köszönetet a színikazgatónak és a szereplőknek. A nagyváradiak nevében még dr. Nagy Mihály újságíró, Ady egyik hű barátja, a debreceniek nevében pedig Szávay Gyula, Oláh Gábor, Gál Zoltán mondott pohárköszöntőt. Debrecenben — mint dr. Nagy Mihály korábban már idézett beszámolójában is megállapította — „... lelkes szeretettel, megértéssel fogadták a Holnaposokat, mert hisz az Atalanta csodásan szép művészi értékeiből, kincseiből látta mindenki, hogy a modernnek, a Holnaposok egy új, nagyszabású, méreteiben hatalmas, jelentőségében impozáns, fejlődésképeségében grandiózus magyar művészi kultúra megteremtésén dolgoznak...”

A debreceni lapok a továbbiakban nagy jövőt jósolnak a daljátéknak: „Az Atalanta lesz az első magyar operette, mely vidékről kerül föl a fővárosba.”³⁶ Azonban nemhogy budapesti, hanem több debreceni előadásról sincs tudomásunk. A *Debreceni Ujság* 1909. április 15-i száma ugyan még közli, hogy Zilahy igazgatónak egy bécsi színházi ügynök „kilátásba helyezte, hogy Bécs egyik elsőrangú igazgatójával jönnek az Atalantát megnezni”, de a későbbiekben erről még csak említés sem történik, sőt az április 18-ára kitűzött előadás is elmaradt, illetve az *Atalanta* helyett a „Trilby” c. színművet adták. Valóban: nem hiába volt elégedetlen az 1909-es évadban a színházi bizottság a direktor munkájával és nem ok nélkül nevezte a *Debreceni Független Ujság* szellemeskedve az évet a „mozgó műsorok szezonjának”,³⁷ május 2-án is ugyancsak műsorváltozás volt, és Juhász Gyula daljátéka helyett a „Váljunk el” c. vígjáték került előadásra. Zilahy társulata a következő években már erős anyagi zavarokkal küszködött; 1910-ben szó volt ugyan az *Atalanta* fölüljításáról, már a műsortervezetben is szerepelt,³⁸ azonban a bukás felé rohamosan közeledő társulat képtelen volt tervét megvalósítani.

Az *Atalanta* a jósolt diadalutat vidéken futotta tovább: Szegeden még 1909. november 19-én,³⁹ majd három évvel később Sopronban 1912. október 12-én⁴⁰ mutatták be. Az *Arad és Vidéke* 1910. február 8-án szintén közli: „Az aradi Nemzeti Színház igazgatója, Szendrey Mihály pedig május havában mutatja be Juhász Gyula, Deéry Alfréd és Lehel Károly diadalmas darabját, amely lassan, de biztosan, a vidék kerülő útján indul a külföldi sikerek felé.” Az előadásról azonban nincs tudomásunk. Ugyanekkor a költő Rozsnyay Kálmánhoz írt, 1910. november 29-én kelt leveléből tudjuk, hogy még egy műkedvelő társaság is előadta Rozsnyay szeghalmi birtokán.⁴¹ Deéry Alfréd írásos utalásai alapján föltehető, hogy még Pozsonyban, Temesváron is színre került, sőt még összesen 20 szintársulatnál 220-szor adták elő. A színház-történeti kutatás további feladata lesz földeríteni, hogy Deéry talán erősen is túlzó adatai valóban megállják-e helyüket. Ekkora siker különös lenne egy olyan daljátéktól, mely erősen elütött a kor átlag operett-stílusától.

Mindenesetre Juhász Gyula és a debreceni színház kapcsolatáról összegezőképp megállapíthatjuk: habár további jelentős kihatást nem is jelentett a költő életében, mégis a *Holnap* irodalmi társaságot és személy szerint Juhász Gyulát ért rágalmak és támadások évében együttérzést kifejező, baráti gesztus Debrecen részéről az *Atalanta* előadása, Ady egy évvel korábbi debreceni szereplése⁴² után — Juhász Gyula meleg fogadtatása és ünneplése.

Borbély Sándor

³⁴ Ma: Kossuth utca 21.

³⁵ A szóbeli felvilágosításokért KARDOS PÁLnak tartozom köszönettel.

³⁶ Debreceni Független Ujság, 1909. márc. 28.

³⁷ Debreceni Független Ujság, 1909. márc. 31.

³⁸ Debreceni Független Ujság, 1910. febr. 27.

³⁹ PÉTER LÁSZLÓ: Juhász Gyula és a színház. Szegedi Tükör, 1954—55. 3. sz. 9. l.

⁴⁰ CSATKAI ENDRE: Juhász Gyula daljátéka a soproni színpadon 1912-ben. Soproni Szemle, 1955. 1—2. sz. 146.

⁴¹ A levél gépelt másolatát PÉTER LÁSZLÓ szívességéből olvashattam, ezúton mondok köszönetet érte.
⁴² KARDOS PÁL: A „Nyugat” debreceni kapcsolatai. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Actája, 1955. 2. sz.

Schram Ferenc

HÁROM TÖRTÉNETI BETLEHEMES JÁTÉK

A XVII., de különösen a XVIII. sz. karácsonyi pásztorjátékainak felfedezése és kutatása iránti érdeklődés az elmúlt évtizedben őrvendetes módon megnövekedett. Az eddig ismert négy játékból¹ Dömötör Tekla kísérelte meg az eredmények összefoglalását.² Az azóta eltelt évek kutatásai újabb három történeti betlehemes játékot hoztak felszínre, ezeket szeretnénk bemutatni, s röviden megvizsgálni, módosítja-e felfedezésük a kutatás álláspontját.

Az első játék az Országos Széchényi könyvtár kéziratárában található Czerey János énekeskönyve és feljegyzései című könyvecskében.³ Összeírója több ízben is megnevezi magát, Kézdiszentléleken volt rector, azaz iskolamester. A többi írásból álló könyv 134—137v folióin találjuk meg az eddigi legelső magyar nyelvű betlehemes játékot. Czereyn kívül még egy névvel találkozunk a 174 f.-n: Finis per me Andreas Bede Anno 1668. A könyvet Czerey krónikának is használta, Kézdiszék eseményein kívül saját életének kisebb-nagyobb történéseit is feljegyezte, ami több dátumnak leírásával is járt, ezek legelsője 1633. Ez azonban csak terminus ante quem-ként fogadható el, előtte nem jegyezhetők fel a betlehemes játékok. Írása alapján a század közepére kell lejegyzését datálnunk. Sajnos a megörökítésnek nemcsak időpontja, hanem leírója is homályban marad, nem tudjuk ki jegyezte fel. A játékot valószínű feljegyzési helyéről *Kézdiszentléleki betlehemesnek* nevezzük el. A kézirat nagyon nehezen olvasható, roppant apró betűkből áll. Két szereplőnek a nevét, valamint ét egyéb szót az írás nehezen olvashatósága miatt nem is tudtunk megfejteni,⁴ néhány más szónál pedig, ahol az olvasás nem egészen biztos, kérdőjelet tettünk. A játékot betűhíven közöljük, csupán néhány rövidítést oldottunk fel a könnyebb olvashatóság kedvéért.

In Die Festi Xti.

Most örüllyen vigan egész kereszténység
Tavol leszen töllünk minden kedvetlenség
Mert születet Jesus Idvezülésünknek
Oka semmi helyye nincz rettenésünknek

¹ Kronológiai sorrendben: Rithmi pro Epiphania Domini in processione. Közreadta: HOLL BÉLA: Egy régi magyar Betlehemes játék. Vigília, 1952. 12. sz. 617—626. Feljegyzési ideje: 1684—1694, Ecseg, Lip-tay István plébános.

Edj kis tractus Mely bé foglallya Miképen a három Böltsek az uj tsillagnak látásától fel indítván men-tenek az uj Királyt keresni, viven néki ajándékul Aranyat, Tömjént, mirhát és Aloést és miképen az Angya-lok az Pásztoroknak jelentenek uj hirt hirdetvén az Uj Királynak születése felől. Közr.: SZABÓ T. ATTILA: Egy XVIII. századközépi népies betlehemes játék. Erdélyi Múzeum, LI. kötet, 1946. 122—127. Feljegyezte Csorik András valószínűleg Hétfalun, 1750—51-ben.

Karácson éjjeli mulatság, melyben a Pásztoroknak angyal jelenése és az ő látogatások, nem külön-ben a Szűz Mária-nak hozzájuk tett beszédje. Közr.: SCHRAM FERENC: Egy régi magyar nyelvű betlehemes játék. Ethn., 1956. 294—298. Feljegyezte: Kováts István iskolamester Dörön, 1763.

Három Szent Királyok utazása, az az Némely rendes Magyar versek, melyekben Le irattatik az Három sz. Királyoknak Csillag vezérlése által Bethlehembe az ujonnan Született Királynak Jesusnak köszön-tésére és imádására való utazások Közr.: MATHIA KÁROLY: Dunántúli karácsonyi játék a XVIII. sz. közepéről. Vigília, 1954. 1. szám. 19—27. Feljegyezte: Herschmann István cisztercita szerzetes. Előadták Győrött és Szekesfehérvárott, 1767—1768-ban.

² Történeti rétegek a magyar népi színjátszásban. Ethn, 1957. 253—269. Az általa még felsorolt három játékból az ismeretlen helyen lappangó „Gyöngyösi kézirat” két változata nem volt számunkra hozzáférhető, a harmadik pedig, Czombó Mihály Versus Natalisa kántáló éneknek tekintendő, (annak is kontaminált változata), amilyent kézíratos, de még nyomtatott énekeskönyveink is tucatjával közölnek, sikerültebb formában is. Maga a közreadó KOZSÁN LÁSZLÓ (Őszi harmat után. Bukarest, é. n.) is több ilyen közül (50., 59., 61., 81. l.) mint azt DÖMÖTÖR TEKLA is megállapítja.

³ Oct. Hung. 1609. 178 f. 150 × 100 mm. Felsorolja STOLL BÉLA: A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája 1565—1840. Bp., 1963. 55. sz. alatt.

⁴ Itt is köszönetemet kell kifejeznem MEZEY LÁSZLÓ-nak, aki tizenegy szó megfejtésében volt segít-ségemre a kézirat olvashatóvá tételében.

- 5 El tavozot homal nincz semmi setetség
 Poklotis által iar ez may feniesseg
 Egy szoval egh alat ninczen semmi allat
 Az ki nem diczerne az Istennek fiat
 Ugy mint ki attianak igaz képe leven
 10 Hasonlo angialhoz mindenekbe leven
 Meny országból feoldre ertunk ala ioni
 Emberre erettünk nem altalla lenni

Epilo.

- Dobok és trombiták zengedőző harfak
 Orgona hegedo es egyeb musikak
 15 Zengienek örüllien egez keresztenseg
 Tavol legyen tollünk minden kedvetlenség
 Mert születet Jesus Idvözülesünknek
 Oka semmi helye ninczen rettentünknek
 El erkezet az üdőknek tellyes volta
 20 Mellyben Isten szeretetet vilaghoz mutata
 Harmatyából (?) sugara Szent fiat botzátá
 Kinel szerelmesb (?) szeb kincze nem vala
 Im lassatok milly nagj nyomorusagban van
 134^v Oktalan barmok közt gané Istaloban
 25 Nagj alazatosság ez vilag uratol
 Ki menyből ala iöt az ő szent attiatol
 hogj ez setets eghnek minket rabsagabol
 Ki szabadittana erdőg hatalmabol

Sibbil

- 30 Egi szüz leanyzo Sidok közül szarimazik
 Maria nevel hivattatik
 Ez szent szuiztöl születtetik
 maga ferfi it nem ismertetik
 Semmi gonosz vélekedes nekül
 35 Szül fiat fajdalmon kívül
 Heven Istent vilag urat
 Bünösöknek megh valtoiat
 Ez szüz pedig szüles utan
 marad mint volt ollian osztan
 40 Ez kis gyermeki pediglen
 Igaz ember Isten leszen
 Ez az kirül szo hallatik
 Égből ez ige hallatik
 Ihon az en szerelmesem
 45 Minden ember erre nézzen
 135^v Ettől fellien es halgasson
 hogj eö velle örülhessen
 Ez kevesse szegenyseghen
 Uralkodik az feöld szinen
 50 Az utan nagj feniesseghen, biralkodik fen az égben
 Ez kis születet gyermeknel, szép szüz méhe gyümölczinel
 Leszen az igaz emberseg meg fokhatatlan Istenség
 midön idő rea telik vilagra iöni lattatik
 Istaloban hellieztetik kis posztoban takartatik
 55 Szüz leanytol fel tartatik Ez vilagert arultatik
 Ecce virgo Concipiet et pariet filium
 Erit in illa die lux magna. Stillabunt
 montes dulcidine et Colles fluent lacte
 Lupus cum Agno habitant Olympiadis
 60 Ducentesimo nonogesimo tertio in Betlehem

Juda, Az az Augustus Czászár birodalmában
két száz kilenczven harmadik hetiben Isus
Christus Istennek fia születik Bethlehemben

Opo

- 65 Kelliunk fel hamaréb czuda dolog vagion
Ni melj rettenetes vilagosság vagion
Czak el nem ajultam annira ijettem
hogj eledvén czudat hogj eszemben vettem

135v Angelus

- Most mar semmit ne fellyetek
Pasztorok ne rettegietek
70 Ime nagy örömt nektek
Örvendzessel ielentek
Mely öröm szelies vilagnak
Egesz emberi allatnak
leszen születetet ime
75 vilagnak Idvezittöie
Christus Urunk Sidosagban
David kiralj varosaban
Hogj pedig megh ismérietek
Ez ielt esztekbe vegietek
80 Sietve innét indulvan
es bötlehemben be iutvan
talaltok kedves gyermekczket
mennyei kis születeczket
Gyönyörűseges szép Isust
85 kit születet menniei szüz
Vesztég fekiven iaszoljban
be takartatvan polaban
Mariával es Josephel Istennek kedves Szüzivel
e Lészen az kis gyermeki sz. szüz méhének gyümölcszi
136/90 Attianak e leven képi Menyorszagnak ekessege
kinek illik hogj aggiatok megh talalvan nagy halakat

Jun.

Mennyunk be immaron rendben vigiazzatok
köszönetet amit utannam mondgiaatok

- Idvöz legy kis gyermek Istennek szent fia
95 Idvöz legj meszsziás (?) angialoknak ura,
Es fiaddal eggiüt idvöz legy sz: annya,
Idvez legy szent Joseph Christusnak Tutora

Joseph

- Ez születet Isus tukteket ezekert
viszontag algion megh szep köszönetekert
100 Jöveleteknek örülök felette
Tudván hogj tukteket Isten küldöt ide
Ez kisdéd gyermeknek az eő szent neveben
tü köszöneteket el veszem io szivel
Miert tüis aldaist io nevel vegietek
105 Ezert az vilagban boldogul ellyietek

Pro.

- Távozzek el az keserves üdö, Jhuven imar vigassagos
esztendo, Hetekkel holnapokkal el mulando
az mennyei iokra vezérendő
136^v Mert születet Jesus nincz semmi setetsig
110 Poklotis által iar ez maÿ feniesség
Egj szoval egj alat ninczen semmi allat
az ki nem diczerne az Istennek fiat
Ki menyből ez földre ertünk ala iöni
Emberre erettünk nem altalla lenni

Jun

- 115 Bar el menniunk de elsőbben adgiunk halat
Enekelve szepen egj pasztori notat
Osztan terdet hajcziunk ne mulassunk semmit
menniunk ismet arra merrol jottünk ide
Ime en immaron el kezdem az notat
120 magam megh indulok osztan előtetek
hatra it közöttünk senki ne maradgion
mert mint latom szinten ebed fele vagiunk
Istent aldok ertetek vig örömmel
hogj ertetek ez napot uj örömmel
125 öszve gülekezven ekes nemzetekkel
örülven hiv kereszteniekkel
Ezeket (?) énis tinektek (?) ajandekul
Kedvembol szorgalmatossan Istentol kivanom (?)
Kíaltasomat hallia megh
130 kérésimet (?) adgia megh születöt
szép Jesustol várom.

137 f.

Dem . . .

- Jay minden remenseg engem taplalvan
mely nagj bizodalom bennem régen volna
de megh romlot minden remenségem
135 Semmit nem könnyebbül nagj ken szenvedésem
Jay semmiben nincz immar modom
Semmiben mincz mar hatalmam
Hol vattok pokolbeli tarsaim
Siessetek edes hit(?)baratim
140 minden képpen már ihedgietek
mert imár velem egiüt oda leszte.

Opuo

Mondom ezt czudanak nevezetesseget
de épületes es gyenerusegesebbet (?)
az ember szemei soha nem láthattak

Jun.

- 145 Látom tudatlannak mindenkor an baia (?)
Szép az éneklésis de szép Isten fia
Kírol mostan szollott az angial minekünk
arrol imhol kellene mostan emlékeznünk
137^v Azert mindgiart menniunk

- 150 es idvezitönkököt keressük meg batran
menniuunk mindgiart bator enis arra allok
mert mar alig ötöt hogj lathassam varom (?)

Prolo

- Akariuk urunknak az eo szüetését
az vilagra valo czuda el iovesét
155 bizonios szemeliek... által megh mutatni
szukség azért erre most vigiazni
Ime mint el iönek kik jobbot beszélnek
Most békesseg lészen en tollem mindennek
Halgassatok iol ra, tu kereszten népek
160 hogj gyumolczot hozzon az ti szivetekben.

Mielőtt a játék cselekményére rátérnénk, néhány homályos kifejezést szeretnénk érthetőbbé tenni. 39 sor: osztán = azután, ti. olyan marad mint volt a szülés előtt.

Az 56—61. sorok az ún. Pseudo-Sibilla jóslatot tartalmazzák,⁵ a 293 hetet (helyesen: évet) írja a születés időpontjaként. Nem „ab urbe condita”, hanem az olimpiai játékoktól, melyek utolsója a 293. volt, 393-ban tartották — számítja Krisztus születésének évét.⁶ A Gergely féle naptárreform óta már ritka ez a számítás.

A 92. sor vigiazzatok igéje egyaránt lehet alanyi és tárgyi ragozás.

99. sor. köszönetekre = köszöntésekre.

127 sor. ezeket, ti. az örömet, congaudiumot.

Az utolsó négy sor értelme, hogy akik „jobbot beszélnek”, vagyis a jót követik, azoknak békesseget kíván, hallgassanak a jóra, hogy gyümölcsözzék szívükben.

A szöveg külső formájára vonatkozóan látjuk, hogy túlteng benne, szinte kizárólagosnak mondható a 12-es és 8-as szótagszámú verssor, melyeket a legmagyarabbnak tartanak.⁷ A tizenkét szótagú sorok 6 + 6, a nyolcasok 4 + 4 tagolásúak, trochaikus lejtésűek. Nem téveszthet meg, hogy az író takarékoskodni akarván a helyvel, néhol két nyolcas sort egybe ír. Egész kivételes, ha verselése döcög, ennek okát később adjuk. Rímelésében páros rímeket használ; nem ritka az alliteráció sem, sorkezdetben, de főleg szomszédos szavakban szerepel.

A külső formához tartozik még az interpunctio, a pont és vessző használata, illet azonban pár kivételtől eltekintve nem találunk, következetesen mellözi a játék. Hiányuk néhol homályosabbá teszi a szöveg értelmét.

Szereplők: Sibill[a] Angelus, Jun[ior], vagyis ifjabb pásztor, bojtár, Joseph. Az Opo, Opu szereplő valószínűleg az idősebb pásztorra jeleníti meg. Az epilog[us] és prolo[us] szavak használatát valószínűleg összetévesztette a feljegyző, azért kezdődik epilógussal s végződik prologussal játékunk. Ezeket egy szereplő mondhatta el, akinek ezeken kívül még egy mondanivalója volt, a 106—115. sorokig, ahol csekély változtatással megismétli az 5—12. sorok szavait. Az azonos szerep azonos szereplőre engedne következtetni, még akkor is, ha a *pro*, *prolo* egyezés ezt nem bizonyítaná.

Legnehezebb a Dem. betűkkel kezdődő szereplő nevének magyarázata, két vagy három betű olvashatatlan utána. Démonnak nem lehet azonban olvasni, jöllehet pokolbeli társait hívja. Talán értelmezhető Demiurgos szellemnek, vagy a deminutio (kisebbités, csökkentés) főnév rövidítésének, kisebbíteni akarja Krisztus születésének jeentőségét; esetleg a demoror ige (késleltetni, akadályozni) rövidítése. Feltételezhetjük még a demutatio rövidítésének is ijedsége a Jézus születésével beállt változással magyarázható, uralmának vége. A dementia (esztelenség) főnévre csak a 145. sor „tudatlannak” kifejezése alapján gondolhatnánk, ezt el is vethetjük.

Hol adták elő játékunkat? Tudjuk, hogy Csík megyében szinte napjainkig élő szokás, hogy az éjféli misét a szereplők jelmezesen, az összes kellékekkel felszerelve a szentélyben hallgatják végig. Valószínű, hogy régen a misével kapcsolatban játszottak betlehemest, ennek maradványa lehet a szokás. Megerősíti feltevésünket, hogy éppen Csík megyében él a nép a legtöbb szokással az éjféli misén. Feltételezhetjük, hogy a középkor és újkor mesgyéjén is ott állottak szereplőink, és mise előtt, 11 és 12 óra között — zsolozsma helyett — eljátszották a betlehemest, nemcsak Csík, hanem a szomszédos Kézdi székben is. A játékot azután másnap, akárcsak manapság, végig játszották a falun, bemenve minden érdeklődő házába.

⁵ L.: BUCHBERGER: Lexikon für Theologie und Kirche. Freiburg, 1937. IX. 525—529. és passim.

⁶ PROZ VILMOS: Ókori Lexikon. I—II. Bp., 1904. Olympia címszó, II. 253—268.

⁷ HORVÁTH JÁNOS: Rendszerez magyar verstan. Bp., 1961. 18. és kk.

Dallamok nem tartoznak játékunkba, bár több ízben utal az énekekre: szép az *ének* is; *ének* szövege egy pásztori *nótát*; immaron el kezdem az *notát*. Ad notam utalást nem találunk, mindamellett valószínű, hogy a játék élénkítésére az egyes szerepek, mozzanatok között betétként elénekelték egy-egy karácsonyi éneket. Hogy az elején és végén volt ének, azt a számtalan analógia alapján biztosra vehetjük.

A feljegyző eredeti alkotásával, vagy másolással állunk-e szemben? A verstanilag jól sikerült alkotásban egy-egy rím félrecsúszása, a néha ingadozó szótagszám másolásra engednek következtetni, a másoló néhány hibát ejtett és nem vette észre, ez okozza a néhány fogyatékos-ságot. A Pseudo-Sibilla jóslat szereplése is a másolást látszik alátámasztani, nem tételezhetjük fel, hogy a feljegyző a kronológiában ennyire járatos lett volna, ezt mástól kellett vennie, anélkül, hogy értette volna, lemásolta a jóslatot az olimpiai játékok szerinti időszámítással. A jóslat szereplése a játékban azt mutatja, hogy betlehemesünk nagyobb helyen keletkezhetett, ahol képzettebb papok voltak. Hol születhetett az eredeti? Csak feltevésekre vagyunk utalva. Kolozsvár, Nagyvárad, Gyulafehérvár, ahol időnkint az előzőt bihari és erdélyi püspökök vikáriusai mellett jezsuiták is voltak, egyaránt lehettek játékunk születési helyei. Nem szabad megelégednünk a szomszédos Csíksomlyóról sem, ahol a ferencesek voltak a katolikus vallás gócpontja. Mivel Kézdiszentlélek — játékunk feltehető lejegyzési helye — ehhez esik legközelebb, ez utóbbit kell legvalószínűbbnek tartanunk, annál is inkább, mert tudjuk, hogy az itteni kolostorban őriztek egy — a hagyomány szerint — XVII. században keletkezett betlehemeset. Amíg ez elő nem kerül, nem dönthetjük el játékunk keletkezési helyét.

A fenti helyek valamelyikéről kerülhetett tehát közvetlenül vagy közvetve betlehemesünk a feljegyzőhöz, aki bizonyára nem azért másolta le, mert tetszését megnyerte, hanem hogy előadathassa. Érdeme semmivel sem kisebbedik azonban azáltal, hogy másoló és nem szerző, hiszen neki köszönhetjük az eddigi legelső magyar nyelvű betlehemes játék megörökítését.

Vizsont ha másolóval és nem szerzővel van dolgunk, akkor játékunk még régibb, hiszen a másolásnak kellett a század közepén, 1633 után történnie, tehát a keletkezés idejét a legóvatosabb becslés mellett is a XVII. század első negyedére tehetjük.

Összefoglalva közölt játékunk jelentőségét, megállapíthatjuk, hogy szövege alapján feltételezhetjük mind a templomi, mind az azon kívüli (esetleg egymással párhuzamos) előadást. A cselekmény magja, az epilógust és prológust nem számítva, az evangélium elbeszélése. Kifejezéseiben, sorrendjében, primitív dramatizálásában egyaránt felismerhető Lukács 2. 8—21 versei. A 6—7. verseket technikai okokból a pásztorok köszöntésébe olvasztotta bele a szerző. A dramatizálást az angyal és két pásztor dialógusában végezte el, a kisded köszöntésénél József is szerepet kap. Ezekhez járul Sibilla és az ördög szerepe a cselekmény végén. Mindezek egyházi, méghozzá kimagasló teológiai tudással rendelkező papi emberre vallanak. Játékunknak a recens anyagban nem találjuk változatát, nem illeszthető be a tipológia egyik kategóriájába sem, *egyéni változatnak* kell tekintenünk.

*

Második darabunk a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtárból került elő, a rendezetlen, bencés szerzőktől származó kéziratokat tartalmazó fasciculusok egyikéből.⁸ A játék körülményeiről nem sokat tudunk meg, ismeretlen bencés szerzetes írhatta vagy jegyezhette fel 1759-ben. Szerzetesi mivoltára a rendi kéziratok közé való besorolásából következtethetünk, a nem rendtagok kézirateit külön kötegekben őrzik. A feljegyzés helye valószínűleg Nyugat-Dunántúl, elsősorban Győr megye (a volt főpáti egyházmegye) területe jöhet számításba, itt játszhatták valamelyik faluban. Iskolában való előadásra nem gondolhatunk, 1802 előtt nem voltak bencés gimnáziumok. Nyugat-Dunántúli eredetét kétségkívül eldönti még, hogy szerkezetileg és énekeiben, sőt néhol szövszerű egyezésekkel, rokonságban áll a dőri betlehemes, esetleg ősenek tekinthető.⁹ Erre azonban csak korábban történt megörökítéséből következtethetünk, lehetséges, hogy mindkettő egy darabnak másolata. Ebben az esetben viszont mindkettőnek korát antdatálunk kell legalább a XVIII. század 3—4. tizedére.

In die natali Xti A° 1759.

Angelus Dittsőség az menyben legien az Istennek
És az földön penigh békesség embernek.

⁸ Jelzete: B. 1431. A játékra KOLOS ENDRE főkönyvtáros volt szíves figyelmemet felhívni, neki kell köszönetet mondanom a lemásolásért is.

⁹ A dőri betlehemesnek csaknem szóról szóra való másolata (4 szó eltéréssel) is megtalálható a kéziratok között Sztachovics Remig hagyatékában.

	Ime nagy hirt mondok mostan én ti nektek Menyből alá szálva örömmel jelentek, Mert születet földre Jesus Isten fia Minden bűnösöknek lelkek váltságokra Azért ti is többé semmit se féltetek Ördögh hatalmátul már ne rettegjete, Féniesek az felhők változást ígérnek Cath., Miket régen kértek mostan mind betölnek. (Cantat: Cath.) Tsorda pásztorok, Habet melodiam propriam vide in Cant. Tsorda Pásztorok midőn Bethlehemből Tsordát őriznek éjjel a mezőben. Tsordát őriznek etc. Isten Angiali jövének melléjek, Nagy félelemmel telék-meg ő szívek. Örömet mondok néktek ne féltetek, Mert születék ma néktek üdvösségtek. Mennyetek csak el gyorsan a városba, Ott találjátok Jesust a Jászolyban. Pásztor társak ti kik szüntelen vigiátok Halljátok az Angiált vélem vigadgiatok Mert egy Angiált láttam a ki új hirt mondott Hogj született nekünk az mi meg Váltásunk. Dittsőség az menyben legien az Istennek És az földön penigh békesség embernek. Pastor 2 ^{us} Hallod-e te Pista angiali ének szó Az Angial azt mondgya születet Meg Váltó.
Pastor 1 ^{us}	
Angelus	
Pastor 2 ^{us}	
Pista adiunc- tus 1 ^{us}	Hallom kedves Pajtás hogj az Angial szollot Siessünk hát menniünk keressük a Jesust Tisztellyük meg eőtet notával és tántzal Vigjünk ajándokot turót sajtot Báránt. Pásztorok kellyünk fel hamar indullyunk el Im az Angjal hirdeti hogj Messias születik Siessünk ne késsünk fárattságunk érette ne sajnállyuk Még az éjjel talám megh is talállyuk. Ime már nints meszsi feniesség jelentí Bethlehem határában rongios istálotskában Jászolban szalmában be vagion takargatva posztotskában Szegény kis ded szenved már az polában. Jaj szegény mint fázik könyveitül ázik Mert nints meleg dunyhája sem cifra nyoszolája A himes jó párna barmok szája melegítő kálhája Eőkor számár lehölése ruhája. Mit adgyunk hát neki ajándékul ki ki Hogj kedvet találhassunk szívünköl imádhassuk Egy Báránt mint arant ilyen szegény Pásztoroktól elég leszsz Talám még az arannál is betsesb leszsz. Nézd Jantsi vároznál nagy feniesség le szál Ez leszsz tám az a helj kit az Angial mondott. Menniünk be nézzük megh, Jesust keressük megh Hogj ha megh talállyuk szépen köszöncsük megh. Hol fekszik Jesus mond megh az Jászolyban Kit bé takartál mostan a Polyában. Isten titeket hozott Uratokhoz De nem szólhattok mostan Szent Fiamhoz. Mert ő aluszik polyában nyugoszik Hideg jászolyban szénán bádgyadozik. Nem fekszik ágyban, sem friss palotában, Hanem Jászolyban romlott Istálóban. Serkencsd-fel Jesust, Szent Fiadat nekünk Mert Angialoktól hozzája küldettünk. Pastores Serkeny fel Fiam! Pásztorok el jöttek, Maria Szent Angialidtól kik hozzád küldettek.
Pastor 2 ^{us}	
Jantsi adiunc- tus 2 ^{us}	
(Omnes can- tant)	
Maria	
Pastores	
Maria	

Pastores Üdvöz légy Jézus Pásztorok Pásztora
Mennynek és földnek teremő szent Ura
Ha nem utálsz-megh, te szolgálid vagiunk,
És azért jöttünk hogy téged imádjunk.
Kérünk tégedet, mint üdvözítőnket
Bűnünkért el ne üzz előled minket.
Maria te-is könyörögj érettünk,
Hogy ez világból bődögöl ki mennyünk.
Ditsiret néked örök Atya Isten,
Kitsinded Jézus, és Szent Lélek Isten. Kits. etc.

Pastor 1us Örömmel siessünk a nyájunkhoz vissza
Szemeinkel láttunk az kit regnen vártunk
Eő neki adhatunk méltán nagy hálákat
Hogj a bűneinkből minket szabadita.

(Cantant) Kelj-fel Keresztyén lélek, a nagy Istenre kérlek,
Tekints-bé a Jászolyba, Ur Jézus fekszik abban.
Oh én szerelmes Jézusom!
Nézd mely kemény az ágya, tiszta szerelmünk tárgya,
Azért fekszik olly ágyon, hogy szerelmünk gyulladgyon. Oh én etc.
Szűz Anyjának szent teje, Ur Jézus eledele,
Kínállya sziveinket, hogy üzze vétkeinket. Oh én etc.
Hirdessük egész földnek, nagy vóltát ez gyermeknek
Legyünk kedves hajléki, szívünket adgyuk neki. Oh én etc.
Tsokoljuk megh kezeit, törölgecsük szemeit,
Bűneinket utálljuk, magunkat néki adgyuk. Oh én etc.
Ditsiret és ditsősegh az Atyának ki felségh
Ur Jéusnak tisztességh, mongya minden nemzetségh
Oh én szerelmes Jézusom. Amen.

(Az énekek és szöveg sorokba tördelése hiányzik az eredetiben, a könnyebb olvashatóság kedvéért közöltük így.)

Feltűnő a helyesírás nagy ingadozása, legkönnyebben azzal magyarázhatjuk az eltérést, hogy a három éneket másolta, itt az előtte fekvő szöveg helyesírását vette alapul, a komponált részeket pedig saját ortográfiájával írta.

A dőri betlehemes közreadásakor megkíséreltük a játékok és énekeit elemezni is, a két változat közt az eltérés annyira csekély, hogy ettől itt eltekinthetünk. Mindössze a záróének más, a szöveget dallamával együtt az 1674-ben Kassán megjelent Szegedi féle Cantus Catholiciben találjuk meg első ízben, közismert a recens anyagban is.¹⁰ Sajnos a Csordapásztorok énekénél csak megjegyzi, hogy dallama a Cantus Catholiciben található, mivel ez összesen hat kiadásban ismert, nem tudjuk, melyikből vette az éneket.

A játék énekanyaga alapján is dunántúli típusba tartozik, s azáltal is hogy a Csordapásztorok éneket dramatizálja, határozott helyre azonban nem sorolható, ezt is *egyéni változatnak* kell tekintenünk.

*

Harmadik játékunk szintén az OSzK kéziratárából került elő: *Karácsony-éjjelre való pásztori beszélgetés* címmel.¹¹ A kézirat a katalógus szerint a XVIII—XIX. században keletkezett. Írása, helyesírása nyelve sem az közelebbi támpontot, 1780—1810 között írhatták. Egyik tulajdonosa paginálta is, 511—534, pp-ig, a más színű tinta mutatja, hogy ezt nem az író végezte. A javítás nélkül végzett írásból látszik, hogy másolattal van dolgunk, ritka egy-egy szó áthúzása, vagy fölírt betű. A játék iskoladráma jellegű, valószínűleg diákok adhatták elő karácsony táján. Stílusán kívül énekeinek ismeretlen volta is ezt bizonyítja, egyetlenegy sem szerepel közülük a magyar népénekkincsben, a játék írója erre a célra szerezhette őket. A hat éneknek ad notamját sem közli, valamelyik ismert karácsonyi ének dallamára énekelhették.¹²

¹⁰ L. Magyar Népzene Tára II. Jeles Napok. Bp., 1953. Sajtó alá rendezte: KERÉNYI GYÖRGY. 491. 542. sz., valamint MANGA JÁNOS: Ünnepi szokások a Nyitra megyei Menyhén. Bp., 1942. Néprajzi füzetek 9. sz. Bővebben l.: SCHRAM FERENC: Adalékok Betlehemes-játékaink dallamainak eredetéhez. Kodály-émlékkönyv. Zenatudományi tanulmányok VI. Bp., 1957. 487.

¹¹ Quart Hung. 3572. 12 f. 272×218 mm.

¹² Dallamazonosításuk megkísérlehető esetleg metrikájuk alapján. Csak a kis és nagy politikus formának találunk megfelelőit, vagyis a 3. és 5. számú énekeknek. A negyedik sz. ének a négyszer 7 + 6 szótagszámaival számtalan dallamra lenne ráhúzható, legrégibbtől legújabb énekeskönyveink anyagában.

A pásztorok nevei s az egész játéknak bukolikus hangja egyaránt az iskoladrámát juttatja eszünkbe, úgyszintén a tárgynak kiszélesítése. Nemcsak hosszadalmasabban szövegez meg minden jelenetet — mint pl. az útrakészülődés, Jézus köszöntése —, hanem más témákat is beleszó, mint a pásztorélet feldiszkálása, egész napjuknak leírása, a próféták jövődőlései. Különösen ez utóbbinak részletezése alapján gondolhatnánk papi szerzőre. A darabnak aránylag késői származása piarista szerzőre vallana, a pálosokat, minoritákat II. József ismert rendelete feloszlatta, a jezsuiták pedig a Dominus ac Redemptor bulla alapján hagyták abba működésüket 1773-ban. Sem ezekben a darabokban,¹³ sem a piarista drámákban¹⁴ nem találunk azonban nyomára játéknaknak.

A darab vége hiányzik, valószínű azonban, hogy ez csak a tanulásra (esetleg a pásztorok hazatérésére) szorítkozik, erre mutat a bevezetésnek az időtartamról mondott része. A hiányzó befejezés után lehetne találni valamit a játék körülményeiről, szerzőjéről, helyéről és idejéről, melyekről a kézirat egyéb helye nem árul el semmit. Így a mondottak alapján papi szerzőre, elsősorban piaristára következtethetünk, anélkül azonban, hogy elvetnénk azt a szintén valószínű lehetőséget, hogy az iskoladrámák mintájára valamelyik iskolamester (természetesen nagyobb hely, város tanítója) írta a darabot tanítványaival való előadásra, esetleg recordálási céllal. Elképzelhető, hogy a darab hiányzó végén erre is hallanánk félreérthetetlen célzást.

Karácsony-éjre való pásztori beszélgetés.

Éneklő

Kik e földön sohajtozunk
ez itzaka vigadozunk
Mellyben olyan időt érünk
minőt rég ohajtva kérünk
Im az egek fényeskednek
jó új hírrel kedveskednek
szívünkbul
lelkünkbul
Istennek hálát adjunk
és minnyájan vigadjunk.

Miket régen jövendöltek
azok már mind be tölték
kérésünk meg hallgattatott
Üdvözítőnk meg adatott
Ma étzaka el küldetik
ki egy szüztül születtetik
szívünkbul rep.

Könnyü ebbül észre venni
mi fog mai trilank lenni

Kisdi 1651: 65, 184, Szelepcsényi 1675: 22, Náray 1695: 215, 107, Illyés 1693: 134, Bozókí 1797: 7, 87, 182, Kovács 1842: I. 17, 20, 33, 31, Zsaskovszky 1855: 22, 83, Szemenyey—Kaposy 1871: I. 32 (1—2), 191, 264, Kersch 1901: 11, 25, Harmat—Sik 1931: 61. A harmadik ének a 8 + 7, 8 + 7, 8 + 8, 8 + 7 tagolású metrikájával is közkedvelt lehetett, ez azonban csak a XIX. században bukkan fel első ízben énekeskönyveink dallam anyagában. Kovács 1842: I. 131, 211, II. 23. Zsaskovszky 1855: 29, 56, 71, 230, 279, 301, Szemenyey—Kaposy 1871: I. 23, 25, 29 (1, 3, 4), 38, 180. Kersch 1901: 182, Harmat—Sik 1931: 238 sz. A hatodik ének pontos megfelelője nem került elő, nagy hasonlóságot mutat azonban a nyomtatásban először 1855-ben megjelent, valójában legalább 150 évvel korábbi: Mennyből az angyal kezdetű ének sajtósági metrikájával, a második rész 1—1 hangjának diminuálásával.

¹³ BAYER JÓZSEF: Pálos iskoladrámák a XVIII. sz.-ból. Bp., 1897.

¹⁴ PRÓNAI ANTAL: A piaristák színjátéka Pesten a XVIII. sz.-ban. Budapesti kegyesrendi főgimnázium értesítője, 1907. KOLOZSVÁRI JÁNOS: Magyar piarista iskoladrámák. Pécs, 1938. PRÓNAI ANTAL: A kegyesrendiek magyarországi iskoláiban 1670—1778-ban előadott drámák jegyzéke. ItK., 1915. 114—123. és 206—219. — Hagyatékából közr.: CSÁSZÁR ELEMÉR. Ebben darabunkhoz hasonló témát kettőt találunk: Desericzky Ince: Karácsonyi előadás. Pest, 1728 (122 l.) és Emerich Vince: Egy cím nélküli pásztorjáték. 1754-ben Veszprémben adatta elő. Általános összefoglaló irodalom: BAYER JÓZSEF: A magyar drámairodalom története. Bp., 1897. DOMBI BÉLA: A drámaírás kísérletei Magyarországon a XVI—XVII. sz.-ban. Pécs, 1932. ALSZEGHY ZSOLT: A XVII. század. Bp., 1935. Uő: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Bp., 1914. SÖVEGES DÁVID: A karácsonyi játékok. Bp., 1943. (Pannonthalmi füzetek 34. sz.) ZAMBRA ALAJOS: Metastasio és a magyarországi iskoladráma a XVIII. század II. felében. EPhK., 1919. DÖMÖTÖR TEKLA: Népies színjátékos hagyományaink és az iskoladráma. In: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészettudományi Karának Évkönyve, 1952—53. 194—218. Jó szolgálatot tesz NAGY SÁNDOR katalógusa a Magyar Könyvszemle 1883. és 1884. évi évfolyamaiban: Hazai tanodai drámák a Nemzeti Múzeum kéziratgyűjteményében. BENEDEK ANDRÁS: Les jeux hongrois de Noël. Folia Ethnographica, 1950. Bár játékunk témájánál és feldolgozásánál fogva csak katolikus lehet, megemlíti BERNÁTH LAJOS: Protestáns iskoladrámák (Bp., 1903.) c. könyvét. Fenti dolgozatokban nem akadunk közölt játéknak nyomára.

- Betlehemnek pusztájában
ekis játék summájában
Két óra közt meg láttátok
mik történtek meg hallyátok
szívetek
szemetek
Tsak reánk fordítsátok
és jól halgassátok.
- (2 f.) Damon Hala az Istennek! hogy tanyánkra jöttünk
Ujra egy szerentés(!) napot el töltöttünk.
Nintsen e társaim karotok a nyájban?
- Elek enyimben nints, detsak hogy nem lett dél tájban
Nyájamat a vadok nagyon kerülgették,
és a mint lathattam, harman körül vettek
Mint ama vad tigris midőn meg ehezik
még prédát nem talál addig igyekezik
Azok is szinten úgy ütöttek nyájamra,
de erős kutyáim voltak oltalmamra
Ketteit közüllök jól meg tanítottak
hogy kel juh húst enni mert vérét ontották
Harmadik elszaladt de az is meg kapta
jussát mert akutyám fülét el harapta.
Tudom azt, hogy még él, nem is kerülgeti
Nyájamat, ha kapott sebét emlegeti.
- Menalkás Én szerentsés voltam akét forrás mellett
Harmadik ebédkor hét juhom meg ellett
Hat közüllök jerke, és kos a hetedig, (!)
Ha rá nézek vélem szint úgy inderkedik.
- Damon De boldog ember vagy lam hogy gyarapodol
meg is mi előttünk mindég panaszkodol
- (2^v f) Hol ebben, hol abban mondd rövidséged,
pedig van mindened mire van szükséged.
- Menalcas Hogy ne panaszkodnék? mikor minden felül,
sanyargat bennünket mind hátul mind elől
A sok nyomoruság? annyi rajtunk abaj
mint adagadozó Tengeréken azaj.
Tudod magad is jól hanszor rövidséget
elünk életünkben s ihesztő inséget
Egyszer sartzol minket anyár szárazsága
máskor pedig atél nagy mustohasága
Ha pedig nyájunknak nintsen jó tartása
akkor tudod magad nints szaporodása.
- Elek Nehid azt Menalka! bár fogyatkozásunk
van olykor deismet meg tér ujlásunk
Egy jó tavasz egy nyár mind helyre potollya
amiben sorsunkat szükség ostromollya
Azért tsak tünnünk kel aztat békességgel
mert üstökben kapni nem lehet az éggel
Vagyon ugyan bajunk aztat nem tagadom
de hogy másnak több van véled fel fogadom
Azért mégis élnek és noha tengődnek
ollykor ollykor mégis meg engesztelődnek
E földön szebb, jobb nints apásztor eletnél
boldogabbat annál már nem kereshetnél.
- Damon Nevetem avilág tündér sok fiait
kik noha hogy birjak aföldnek javait
Dea szívek nintsen soha bátorságban
hanem tsak szüntelen nyukhatatlanságban.
Mi szegény Pasztorok sorsunkat meg érjük
és tsak minden napi kenyerünket kérjük
Hogy ha az meg vagyon már meg van
mindenünk
mi kell azon kívül jól tudja Istenünk.

(3 f.)

Világ fiainak nagy vendégségére
nem vágyunk sem tele töltött üvegére
Egy kis sajt, vagy hagyma, kenyér és forras viz
nekünk leg kedvesebb étel és leg jobb iz.
Nem vágyunk a világ bújá pompájára
sem újabb meg újabb tzipra ruhájára
Bár ugyan földözik azok atesteket
de bezzeg alattok találsz hany vetkeket?
Istan botsásd meg! tán rosszszul is beszéllek
midőn avilágrúl illy képen itilek
Mi nekünk egy ködmön esegy hoszszu szűrünk
elegendő, mellyben sok változást türünk
Esső vagy hó esik meg huzzuk magunkat
honnét fuj szél oda forditjuk hátunkat
Estve midőn haza jutunk aszállásra
nagy örömmel nézünk minnyájan egymásra
Egy kis tüzet öszve tördelt száraz fákból
élesztünk vagy mezőn fel szedet dudvákbul
Azután meg eszszük mi van tarisznyánkban
jól lakván le fekszünk száraz gulyibankban
Nem kell itt nyoszolya sem púha vetett ágy
a földön nyutodzunk szívünk másra nem vágy.

Elek

Jól mondod ezt Damon: a Pásztor életnél
szebbet evilágon már nem kereshtnél
Mikor más emberek mélyen gondolkoznak
akkor a Pasztorok kedvekre nyugosznak(!)
A Pasztor életnek van nagy boldogsága
Nem ád nyugodalmat világ méltósága.
Tsenedes élet sokszor nagyobb nyugodalom
mint sem afényesség és pompás hatalom
Télben a mezőre mikor nem mehetünk
öszve ölven ötenhatan beszélgetünk
Ha aztat meg ünnyuk, fogjuk furuglyankat
és fujjuk azokon Pásztori nótánkat.

(3^v f.)

Furollyázás közben meg ismet beszellünk
azis meg törtinik, hogy olykor mesélünk
Ritka orát töltünk mi el hivalkodva
Hanem dolgainkhoz latunk iparkodva
Ha üdeje eljön nyájunkat etettyük
és midőn jól laknak a vizre vezettyük
Onnet haza hajtván zárjuk az akolyban
és fris szénát rakunk nekik ajászolban.
Midőn pedig mulik atél kemensége
és aszép tavasznak el jön kedvessége
Ki hajtyuk nyájunkat az újult mezőre
el vezetven őket jobb legelőre
Le döllünk, hol tettzik afa árnyékaban
szépen tsörgedező pataknak folytában,
Ottan a táskánkat nyakunkból le veszszük
és eleségünket, jó izűn meg eszszük.
Jól lakván fogjuk tzipra kanalunkat
s azzal a forrásból mérjük italunkat
Juhaink legelnek, mi pedig heverünk
kutyáink vigyáznak, alunni is merünk
Semmi féle gondok nem gyötrik szívünket
a Lélek ismeret nem sajtol bennünket.
Nem vétünk senkinek, azért nem is félünk
... És miért is félnénk ha igazán élünk
nem parantsol senki el végzük dolgunkat
Es azert sokan is irigylük sorsunkat
Jól mondod azt Elek a Pásztor életnél
Boldogabbat soha már nem tserélhtnél
Midőn ezen helyre akivant tavasz ér

Mopsus

(4 f.)

Menalkas

Damon

Elek

Damon

Mopsus

Örül minden féle fűben fában azer
A ki zöldült fában meg újult ruhája
Oly kedves, hogy kiki örömmel néz rája
A gyönyörű mező mikor virágozik
az egész térségen sint(!) úgy illatozik
Valamerre ember fordította szemeit
Örömmel mindenütt lattya új neveit
Tavaszkor szedjük aszép gyöngy virágokat
Mellyek szolgáltatnak kedves illatokat.
Nyárban pedig tele kosárral epreket
szedünk midőn ősze járjuk aberkeket
Szedjük asok gombát, melyet hameg főzzünk
elegendőt abbul enni allig győzünk
A magyarott midőn somzik szedegettyük
Es telben délután tsak egy törögettyük
Ama hegy oldalban sok fákon gesztenye
terem amott meg alaposon berkenye
Almat körtvelyt szilvát teremnek sok fáink
a mellyekkel körül vannak atanyáink
Egy szóval valami terem etérésen
nekünk adta Isten nemveszszük költségen
Van ehát jobb élet a Pásztor életnél
— Boldog volná(!), hogy ha kedvedre élhetnél
semminek tartom én azt a boldogságot
Melly a földön nyúthat nekünk boldogságot
mind mulandók ezek, nem meszsze tenyésznek
Allig láttyuk őket és már el enyésznek
Ti tsak a világi dolgokról beszéltek
De ami örökös arrúl nem eszméltek
mit használ evilág kintszegzadsága
Hanints az embernek örök boldogsága?
e világon ugyan te itt boldog lehetsz
De boldogságodbul ugyan mi részt vehetz?
az nem sokáig tart, tsak egynehány hétik
Olyanra igyekez melly tart öröketig.
Mit használ e földön neked vigasságod?
Ha amas vilagon nem lesz boldogságod?
Ne felly az is meg lesz én bizok Istenben
Hogy, nem tsalatkozok meg reménységemben
Még Ádám Atyánkrúl mi átokban voltunk
Es általa tiltott gyümölsöt kóstoltunk
Atyáinkal együtt vagyunk setétségben
Kik ülnek szegények agyászos mélségben
Demár nem sokára vége lesz mindennek
Mert más rendelése vagyon az Istennek
Be kell tellyesedni Proféták szávának
Mert igazak azok amikat mondanak.
Majd küld üdvöztöt ki Ádám átkátúl
fel szabadit minket pokol rabságátúl
Azon arany idő demég mikor lészen?
Négy ezer esztendő el múlt már egyészen
Miolta Atyaink sirva és sohajtva
Várják vélünk együt, ötet szív szakadva
Oh pedig melly nehéz ott avárákozás
Midőn a dologban nagy avárákozás(!)
Azt az arany időt igaz régen várjuk,
De reménységünket azért kine zárjuk
Mikor nem is vélénk akkor el érkezik
A ki kételkedik ebben avétkezik.
Ne essünk kétségben, légyen reménységünk
Fel derül bizonynyal nekünk anap fenyünk.
Már anap fel nekünk nem etzer derüle
Meg is akik varunk vagyunk ő kivüle

Óh pedig melly nagy kin aztat el szenvedni
Ha akivánságban kezd asziv epedni.

Pásztorok johászzkodása.

Ének 2^{ik}

- 1° Melly gyászos az életünk
melly méltó a siralomra
(5 f.) Lefektünk fel keltünk
van szüntelen fájdalomra
Bár élünk nem égünk
Mert mindenkor félünk
Meváltót régen kérünk
denem érünk
- 2^{ik} A mikor üt az óra?
Bár tsak etzer már hangozna
Mellyben reménységünk jóra
és Atyáinké változna
A kik setétségben
Vélünk nagy inségben
Mint vannak reménységben
Ugy kétségben.
- 3^{ik} Magas Egek adgyatok
Minekünk már üdvözítőt!
Ah jaj el ne hadgyatok
Külgyétek azt asegitőt
Ki a bűn sullyátul
Pokol homályátul
Meg ment minket kinnyátul
rabságátul.
- Damon Törüld szemeid érzékeny könnyeit
s rakd azok helyébe örömmek tseppet
Isten ő fölsége tudod tsalhatatlan
Azért amit igért az el mulhatatlan
Ő pedig meg váltót ígért Atyáinknak
Vélünk együt minden maradékainknak
Kinek legyen tehát azokban kétsége
A miket fogadott Isten Ő fölsége.
- Elek Meg hiszem ígérte az Isten végzése
De mikor lesz annak be tellyesítése.
(5^v f.) Hiszen régen várjuk és még sem érkezik
Tán felőlünk már az ég is felejtkezik.
- Damon Úsd meg aszád Elek! most nagyot vétettél
Midőn ajakidbúl illy szokat ejtettél.
Bekell tellyesedni Próféták szavának
Mert igazak azok amiket mondanak
Egy két esztendővel előbb vagy később
hogy ha jön lehet é, azt venni kérdőben?
Meszsze illy gondolat! tán nem lesz egy óra
hogy kételkedésed válik leg jobb jóra.
En ugyan ki vetem leg kisebb kétségem
s meg érjük hogy el jön van nagy reménysegem.
- Menalkas Régi Atyaink is vannak reménységben
De aremény mellett ülnek setétségben.
Várjuk naprul napra szabadulásukat
De még sem érik el nagy kivánságokat.
- Damon Mért teremtett volna hát az Isten minket
Hogy ha kétségtetné igyen sziveinket?
Mi gyönyörűsége volna neki abban
Ha minket tartana kétségben hoszszabban?
Igaz az ő szava maga meg igrte
Hanem hogy med(!) adja kérjük ötet érte.

Menalkas Mért halasztya tehát annyi kérésünket
s mért nem tellesíti etzer reményünket.
Damon Nints még it üdeje meg nem érdemellyük
Hogy (?) azon meg váltót lassuk és tisztellyük
A világ vétkei és mi gonoszságunk,
Okozzák hogy nem jön kívánt orvosságunk
Nem élünk Istennek szent törvénye szerint
Ha vétünk meg bannyuk újra vetünk megint
Pedig meg kívánnyá ő aztat mi töllünk
Szent törvénye kine aludjon belőlünk
Hanem hogy szemeink előtt azt visellyük
s tselekedeteink aszerént rendellyük
(6 f. Demi azabolát ki vettyük aszánkbul,
Mellyet tapasztalunk tulajdon példánkbul
Tsuda lészen ehát, ha minket függöben
Üdvösségünk iránt tart hosszabb időben.
Elek Mind igazak Dámon, a miket beszéllesz
énis azt reménylem amit te reménylesz
De már a fias tyúk fel tettzet az égen
A három kaszás is utánna van régen
Hellyben hattuk hiszem minnyájan nyájunkat
Menalkas Tsendes nyúgovásnak adgyuk hát magunkat.
Én sem bánom pajtárs, mert ma sokat jártam
Hogy le nyugothassam már tsak allig vártam,
Nem féltem aklyunkban be zárt juhainkat
Melléjek rendeltük örvös kutyáinkat
A kik meg is örzik tudom jószáginkat,
és el távosztattyák minden kárainkat.
Mondgyuk hát Istennek haladó éneket
A ki ma meg tartott vélem benneteket.

Estvéli Ének 3^{ik}

1° Menynek Földnek teremője
Felséges Úr Istenünk
Kítul vagyon mozdulásunk
Életünk és mindenünk
Te szent neved szenteltessék
Mennyen földön ditsirtessék
Aldott légyen mi Teremtőnk
Meg tartónk s éltetőnk.
2^{ik} Hálát adunk szivbül néked
Hogy minket meg örzöttél
Minden veszedelemtől ma
és tanyánkra vezettél
Őriz tovább is meg minket
és gerjeszd fel sziveinket
Nagyobb ismételre
s buzgóbb szeretetedre.
(6 v. f.) 3^{ik} Mivel már be estveledett
le fekszünk szent nevedben
Azért kérünk ezen éjjel
Tars(!) meg minket kedvedben
Add meg nekünk jó álmunkat
Hogy ki nyugodvan magunkat
Holnap reggel ha erünk
Téged újra ditsirjünk.
4^{ik} Parantsold meg Angyalidnak
Hogy mellettünk legyenek
Magunkra is nyájunkra is
Őrizetet tegyenek
Kik ellenség sokaságát

Lelki s testi alnokságot
Töllünk meszsze üzzenek
Kártúl minket mentsenek.
Damon El végeztük immár szokot enekünket
Tegyük hát a földre el fáradt testünket
Ó te ditsőült nap! áldom le mentedet
De hányan nem érik holnap lementedet.
Minyájan, Jó északát társok és tsendes álmokat
... adgyon Isten néked szinte olyanokat.

Le fekszenek minnyájan muzsika tartatik a többiek elalusznak, de Elek nem alhatván, ide s tova forogván fel ül.

Elek Mi dolog lehet ez? hogy szememre álom
nem jön? Oh Istenem meg igen tsudáalom
Ennek előtte én így elnem fáradtam,
meg is ha le döltem mingyart el alhattam
Alusztok társaim! ez egyik sem felel,
kérdésemre fejet sem fület nem emel
Te Damon! Menalkás! el aludtak ezek
Mopsus! illy álmokról még nem emlékezek
No tsak aludgyatok ti szegény jámborok
Eleget szenvednek úgy is a pásztorok.
(7 f.) *Igazgatván feje alatt tarisznyáját*
Le dőlők még egyszer és majd meg próbálok
hogy ha szemeimre jöhetne az álom.

Forog és fel ül

Nem lehet hijjában, ugyan mit tsinállyak,
Tehat egész éjjel így ébren strazsállyak
Strazsalok örömet batran aludgyatok,
Tsak ellenem semmi rosszszat ne mondjatok.

Fényesség lesz a felyhőkben azt Elek látván fel kel tsudálkozván.

Mitsoda új látás tűnik aszememben?
még soha sem láttam illyet életemben.
Oh Egek engemet ne hadgyatok kérlek!
reszketek, örvendek reménylek és félek
Kérésemnek mi lesz akimenetele
nem tudom előttem de szörnyű ajele
Oh Isten! tán ugyan annyi esztendőktől
Kivant Üdvezitőnk most jön a felyhokból.

A félelemtől tántorogván.

Egy belső félelem szálta meg szivemet
ebreiben
De más részről érzem titkos örömemet.

Nagyobb fényesség lesz a felyhőkben Elek meg ijedvén költi társait

Kellyetek fel frissen te Menalkás Dámon
és tsudálkozzatok ezen nagy villámon
Ime őket miként húzom rántzígálok
Még is fel nem kelnek oh denagy az álom
Te Mopsus Menalkás! ti álmos emberek!
Kellyetek fel más kép mert majd rátok verek
Mint álom ezeknek hijjában beszélek
Én pedig meg vallom hogy felettébb félek.

Ismét nagyobb fényesség leszen, Elek retteg és futni akar.

(7^v f.) Egek őrizzetek! mert nagyon rettegek
Tán ránk szakad az ég, égnek a fellyegek

Egy látatlan Angyal

Ének 4

16 Pásztorok ne féltetek
Kik vattok itt széjjel
Hanem vigan legyetek
Minnyájan ez éjjel
Ime olyan újságot
Nektek most hirdetek
Amelly nagy vigasságot
Közöl ti veletek.
2 El érkezett az óra
mellyet rég kértetek
Már sorsotok vált jóra
meg váltot nyertetek,
A ki meg ígértetett
Ebben az órában
Épen mostan születet
Dávid városában.

Elek halván az éneket, örül, fél és külömb féle változásait mutatta.

3 Azért hát mennyetek el
gyorsan Betlehemben
Ez leszen néktek a jel
Én tölem mindenben
Egy gyermetskét találtok
Barmok jászollyában
Kit Istállóban láttok
takarva pólyában.

Vége lévén az éneknek ki jön az Angyal, Elek látván tsudálkozik, és bámul retteg.

Angyal Oh Pásztorok Kedves emberi Istennek
ne féltetek, helye nints itt félelemnek!
Im mostanság olyan arany időt értek
Minőtt régtől fogva szív szakadva kertek.
(8 f.) Nem vólt soha még illy szerentsés éjeltek
midőn ezen pusztan nyájakat legeltek
Mint e mai mellyben Jesustok születik
A ki ajaszolyban epen most tetetik.
A kit a Szent Atyák regen jövendöltek
és a Sybillak is velek enekeltek
Az emberi testet fel véven magára
El jött avilágnak nagy vigasságára
Mennyetek minnyájan tehát sietseggel
határos szállása közel etérséggel
Betlehemben kívül lattok egy istállót
mellyben talállyátok azt a kedves szállot(?)
Ringy rongy szakadozott pólyákba kötözve
sir ri könnyeitül agya van öntözve
Ágya egy rozsz jaszoly, kemény szalmán fekszik
szeretet véletetek ime mit tselekszik
Fázik melegedne nints melegítője
Hanem Ökör Szamár hideg enyhítője
Sűrög forog Annya mennél serényebben
oda áll honnét fúj a szél keményebben

Nevelő Attya is ötet apolgattya
 hogy nem segítheti szánnya és jajgattya
 Mennyetek hát frissen semmit sem késsetek
 Hogy mennél hamarább ottan lehessetek.

Az Angyal el tűnik nagyobb fényesség lesz.

Angyalok eneke 5^{ik}

A magosságban lakozó Istennek
 Ki üdvezítőt ma küldött mindennek
 Legyen anagy ditsőség
 Oh mennyei felsőség
 az embernek békesség
 földön legyen egyesség
 Istennek amagosságban ditsőség

(8^v f.) Elek

Meg bátorodva és vidámúlva.

Nohálá Istennek már felelmem meg szünt
 De hol van az Angyal előlem hova tűnt

A Többi Pásztorok egyenként fel ebredven és asitozván tsudálkozva.

Damon	Mitsoda ének szó hangzott afülemben és melly nagy fényesség tűnt vala szememben?
Menalkas	Óh Isten hol vagyok? még illy fényességet Nem láttam miolta lakom etérseget.
Mopsus	Mi dolog óh Egek jaj de meg ijetttem Mit láttam nem tudom midőn fel ébrettem.
Elek	Semmit se lattatok, ha lattatok volna amit én szívetek még többet gondolna.
Mopsus	Mert nem költöttél fel kerlek az Istenre Hogy vigyáztunk volna mi magunk mindenre.
Elek	Hisz nem etzer, hanem többször költöttem Titeket de sehogy fel nem verhettem.
Menalkas	Ej nagyott hibáztál hogy fel nem költöttél és ha fel nem keltünk rank mert nem ütöttél.
Elek	Ne tulajdonítsad azt nekem vétkemnek Mert eleget tettem kötelességemnek Sokszor rangattalak s vontalak titeket fel nem költöttem még is benneteket.
Mopsus	Közzöld tehát vélünk aztat az újságot hogy mi is vehessünk abbul vigasságot.
Elek	Midőn le feküdtünk elébb nem régiben s ti el aluttatok volna egyszeriben Szokatlan fényesség latzott az egekben minőt én nem láttam még etérsegekben Nem lattak Atyáink, sem az ő Attyai Tudom nem is látnak soha magzattyai Szép Angyali sereg az égből le szállott és itten felettünk tsoportosan allott.
(9 f.)	Nem ragyok atsillag jobban, mint aző ruhájok rettegve állottam midőn néztem rájuk. Tüzünket sem láttam anagy fényességtől Mellynek terjedése földig volt az ágtól Kellemetes hangot az égben emeltek ha jól emlékezek imig(!) enekeltek Ditsőség legyen az Istennek mennyekben és Szent békesség aföldön emberekben Sőt egy ki atöbbit nagy fényességével Meg haladta, mint anap aholdot fénnével Le szállott s mellettünk itt meg állapódott

	<p>mellyre egész nyájunk fel is haborodott Meg vallom magam is igen meg ijtettem Demás részről titkos örömet érzettem.</p>
Mopsus	<p>Ki ne ijedne meg illy nagy ritkaságon minő még nem történt soha evilágon Én ugyan meg vallom: hogy talán kétségben estem volna lévén olly nagy fényességben Beszeld tovább kérlek, addig nem nyukhatok</p>
Elek	<p>Még mindent egészen kinem tanulhatok Halljad hogy meg allott épen tsak mellettem igy szóllot és szavát igen jól értettem Ne felly Pasztor semmit, ne reszkess előttem örömet hirdetni nem félelmet jöttem Nem vesz már a pokol rajtatok hatalmat Hanem már tik vesztek azon diadalmat Im üdvözítőök épen most született ki régenten nektek meg jóvendeltetett Értetek emberi testben fel öltözött rongyos istállóban fekszik barmok között Mennyetek hát hozza gyorsan el minnyájan Ezen mezőségben vattok valahányan Betlehemben kívül egy istállót láttok mellyben meg váltótok fekvé találjátok.</p>
(9 ^v f.)	<p>Ezt mondván el tüne s azonnal az égben Ujra enekeltek nagyobb fényességben Ditsőség Istennek amagos mennyekben és Szent békesség aföldön emberekben.</p>
Dámon	<p>Óh te kívánt óra áldott légy ezerszer mellyben már meg váltónk el érkezett egyszer.</p>
Mopsus	<p>Hat ugyan Atyáink eként hallották é vallyon az Angyalok tudtokra atták é?</p>
Elek	<p>Tudom Isten küldött oda is követet Aki hírül vitte ezt az izenetet.</p>
Dámon	<p>Mennyünk tehát látni azt anagy újságot melly orvendeztetí az egész világot Szegény tanyáinkban amit találhatunk keressük ki néki mivel szolgálhatunk Ami szallasunkon termett szükségére, Attyának Annyának vigyük élelmére.</p>
Dámon(!)	<p>El megyek előre hát én Bethlehembe <i>indúl</i> mert repedesz szívem érzékességemben.</p>
Menalkas	<p>Meg ally egy kevésé hald meg beszédemet <i>tartoztattya</i></p>
Dámon	<p>...Ne távoztasd kérlek tovább örömemet Vagy te is jöjj velünk vagy eresz bennünket látni meg váltónkat ne epeszd szívünket.</p>
Menalkas	<p>Tehát el hagygyuk anyáját éjféltájban hát ha valamelly kár történik anyáiban Bezzeg ha a farkas aklyunk meg próbállya és Pasztorok nélkül juhaink talállya Ki fogja majd őket kérlek védelmezni avad ellen melly nem szokot kegyelmezni Őszve foltogattya mind őket kedvére Ugy hogy holnap válik szived keservére.</p>
Dámon	<p>Ne fellyetek semmit, bátran el mehetünk meg őrzik az egek nyájunkat helyettünk</p>
(10 f.)	<p>Azon kívül pedig vannak jó kutyáink kikkel ditsekednek az egész tanyáink.</p>
Menalkas	<p>Kérlek meg is Dámon, hagygyunk itt valakit Akar engem akar pedig más akar kit mert meg vallom néked, hogy én igen félek Nintsen más jószágom anyáimból élek Hat ha addig avad tesz egy mesterséget Ki pótollya nekem kia rövidséget.</p>

Mopsus Óh dehis hitű vagy! hiszen nem küldetnenk
 Menalkas Betlehemben, hogy ha kárunktól félhetnénk
 Kérlek még is pajtás nagy barátságunkra
 légyen gondod ezen mi kised nyájunkra.
 Mopsus Ne tartóztasd kérlek elmeneteletem
 Mert meg rövidited azzal életemet
 Ne gondolly anyajjal bizzuk az egekre
 Tudom hogy gondjok lesz ő nekik ezekre.
 Dámon Híjjátok mind öszve pasztor társainkat
 akik lakják velünk ezen tanyáinkat
 Hogy lehessen részük azon vig újságban
 melyben részeltetnek élők evilágban.
 Mopsus Hát a bojtárjaink el jönnek evélünk?
 Dámon ... Hogyne jönnének el hiszen együtt (?)élünk
 Nem tennénk mi akkor semmi igasságot
 Ha meg vonnánk túlök azt a vigasságot
 Együtt van abajunk és szomorúságunk
 Közös legyen tehát havan vigasságunk
 Azon halhatatlan dolgot kiki lássa
 mellynek még soha sem vólt e földön mássa,
 Kitsiny és nagy aki lakja e tájékat
 Jöjjön és magával hozzon ajándékot,
 Elek Egy baranykam vagyon, épen ma négy hetes
 Mivel jó tejjel él, kövér s kellemetes
 Meg váltomnak viszem aztat ajándékban
 és amellet édes tejet egy fazékban.
 (10^v f.) Mopsus Két pár kötés szőlőm vagyon kamarámban
 aztat nyújtom neki kezi kosárkában
 Tudom Édes Anyja hogy kedvesen vészi
 és ő jegyessével jó ízűn meg eszi.
 Menalkas Ennékem úgy tettzik, hogy aszállásomon
 két pár galambotkám vagyon padlásomon
 Minő fejer ahó, szinten olly fehérek
 ajándékul adom, ha Jesushoz érek.
 Dámon Egy kis sejtes mézem van írós vajam is
 viszek én azokból ő nekik magam is
 Ezt Menalkás Mopsus hozzátok mind elé
 azután indullyunk el Betlehem fele
 Mopsus Mennyünk es mingyárt itt leszünk mind azokkal
 az Üdvezítőnek szánt ajándékokkal.
 Elek Azon meg valtonkhoz miképen járullyunk
 Dámon ... mihelyest meg lattjuk artzunkra borulunk
 Földig meg alazzuk előtte magunkat
 imádván mutassuk be ajándékunkat
 Kerjük szent áldását töle minnyájunkra
 vélünk egygyütt hogy azt terjeszsze nyájunkra.
 Menalkas Itt vagyon már minden mit parantsoltatok
 Elek ... hát még mást valamit miért nem hoztatok
 Mopsus Eztet adja kinek más semmie sintsen
 úgy is tudom nem kap akised a kintsen
 Dámon Indullyunk el tehát, óh Isten utunkat,
 rövidítsd s őrizd meg addig is nyájunkat.

Két vagy három lépést tesznek azomban ki nyitattik aszín.

Ez azon istálló mellyben van aza kints
 mellyhez még hasonló nem vólt nem lesz és nints
 Latode odabent anagy fényességet?
 Elek — Látom és érezek nagy érzékenységet.

Ki jönnek a bojtárok is ajándékokkal.

Dámon Jarullyunk hozzája alázatossággal
 és imadgyuk ötet méltó buzgosággal.

(11 f.) Mopsus Ah félek rettegek eleibe menni
és oly nagy méltóság előtt meg jelenni
Mert én bűnös vagyok, és nem érdemelem
hogy egy hazban legyen üdveztöm vélem.
Damon Ne fély semmit, gyere bátran be hozzája
látod, hogy mosolyog reánk az ortzája
Mintha hina minket, magatok látyátok
Tehát le borúlva jertek imádgjátok.

Két felőltrül tédre borulva aPasztorok abojtarokkal kezdődik amuzsika.

Ének 6^{ik}

1° Imádni jöttünk, ki vagy előttünk
tegedet, küldetett
Világ meg váltója, Pokolnak rontója
Üdveztünk
2^{ik} Földre borulván, Hozzád járulván
szívünket, Lelkünket
Nekem(!) fel aldozzuk, és ajándékozzuk
Meg hódulván.
3^{ik} Hozzád sohajtunk, könyörülly rajtunk
Nyájunkra, Magunkra
Adgyál Jesus áldást mert te kívüléd mást
nem ohajtunk

Ezen eneket 4 enekli vége lévén egy kevés vártatva

Damon Óh szentséges gyermek jobb világ kezdete
Kinek onnen felül van az eredete
Hát el jöttél hozzánk, hogy abün súllyátúl
meg mentenél minket pokol rabságátúl
El jöttél, hogy minket mennyek országában
Be vigyél az Atyák szent társaságában?
Négy ezer esztendő, mult hogy sohajtottunk
és érkezésedért imigy kiáltottunk.
Egek onnan felül oharmatozzatok!
És fellyegek nekünk igazat hozzatok!
Nyillon meg már aföld annyi várásunkra
s Teremjen meg váltot vigasztalásunkra
Demeg hallgattattunk be tölt kívánságunk,
már itt vagy előttünk omi boldogságunk.
Ma töltöd be foldet s eget vigassággal
azért hozzád jöttem alázatossággal
Ajándékúl adom tenéked szívemet
egy kis iros vajjal esejtes mézemet.
(11^v f.) Ugy is azt hallottam öreg emberektül
kik aztat hallották azö elejektül
Tudni illik vajat és mézet fogsz enni
hogy tudgy ajó s rosz közt külömbséget tenni
Vedd tehát meg váltóm ezt tölem kedvesen
látod hogy áldozom neked örömesen.
Elek Oh te drága kised, világ reménsége!
Üdvözlegy emberi nemzet üdvössége!
Melly boldogok azok, kik te hajlekodban
laknak és ditsirnek nagy miltóságodban
Enged hogy tégedet is ditsirjelek
lábad meg tsokollyam, megis öllelyelek!
Te Isten Báránya ki világ bűneit
el jöttel törteni, és annak szennyeit
Ha kedvesen vettéd Izsák helyet az kost
tsékely áldozatom meg ne vesd kerlek most!

Oh Bárány! ebárányt vedd tőlem kegyesen.
 Lattya az ég és föld hogy adom szívesen
 Ez lészen záloga az én hívségemnek
 hozzád meg váltómhöz és szerelmemnek
 Többel is tartoznék denem telik töllem
 hogy pedig az igaz hitesd (!) el felőlem
 Üdvözlégy ezerszer régen vart gyermetske
 Üdvösségünkre el küldött kis dedetske!
 Enged méltalannak elődbe járulni
 és szent színed előtt földig leborulni!
 Oh gyönyörű szemek! mellyek nagy kintseket
 meszsze felül múltak, és drága kintseket
 Midőn rátok nézek örömben ájulok
 lelkemben s testemben egészen újulok
 Nem elég anékem hogy csak most szemlélek
 hanem napjaiban még emezőn élek
 Minden nap te véled leszek ohszent gyermek!
 Bár hol legyek nappal de estve itt termek
 Neked áldozom ekis ajándékomat
 ne nezd azt hanem az én jó szándékomat.
 Valamint e galamb bir egygyűgyűséggel
 úgy te hozzád szívem van nagy szívűséggel.
 Imádlak tégedet világ meg váltója
 Jesze gyűkerének ki nyílt szép bimbója!
 Szent jaszolod előtt artzomra borulok
 és tőled kegyelmet s malasztot koldúlok
 (12 f.) Oh te szentséges Szűz az Aszszonyok között
 kitül ma eföldre olly magzat küldetett
 Melly földet az éggel egygyűve kaptsollya
 van e méltóságod aki el titkollya
 Te üdvösségünknek vagy egygyik szerzője
 azért holtig lészek neved tisztelője
 Oh szent öreg Atya melly boldoggá lettél
 midőn meg váltónknak attyával (!) tétettél
 Ime én tinektek ajándékul hozok
 egy pár kötes szőlőt mellyet fel áldozok
 Nem hozom ugyan Engádi Hegyérül
 hanem atanyámon nyölt szőlő tövérül
 De mégis jó edes szaga kívánatos.
 Kerlek nallatok ne légyen utallatos.
 Oh te haladatlan Betlehem varosa
 mellynek nem ember devad minden lakossa
 Mért nem attál szállást ezen ártatlannak?
 ...azert kebelében mert tigrisek vannak.
 Hisz kinem döntötte volna az ház falát
 sem pedig bastyadnak kösziklás oldalát
 Ugyan drága kisdéd én gyönyörűségem
 életem reményem minden édességem!
 Mért nem jöttél hozzánk szálni atanyára
 hol jobb szállásod lett volna bizonyára
 Jól be vagyon földve ottan meg nem áznál
 akár melly hidegben tudom meg nem fáznál
 Hagyd itt az istállót, gyere hozzánk szálni
 meg látod hogy fogunk te néked szolgálni
 Mi nálunk nem lészen(!) tudom ilyen bádgyat
 mert kunyhónkba vetünk néked puha ágyat
 Vagyon jó fris szalmánk, van szűrünk bundánk is
 azon kívül pedig meleg gulibánkis
 Ha el jössz bár kitsiny vagyok, és erőm nints
 deha kezem közé veszlek óh drága kints
 Meg is majd el viszlek kár nélkül ölemben
 csak hogy ne lássalak ilyen győtrelemben
 Hogy pedig nem jössz ime bört levészem

(12^v f.) Silon

nyakambúl és aztat testetskédre tészem
Tiszta és jó meleg nem fázol alatta
emlékez meg, hogy egy kis ded pasztor atta
Oh el jött meg váltónk Pasztorok Pasztora
Kit imád az egész egeknek tábora
Előtted kis bojtár le borúlván állok,
parantsolly mit akarsz, mindenben szolgálók
Látom nints it senki(!) ki valamit tenne
parantsolatidra ide s oda menne
Azért jöjj el hozzánk, nem messze van tanyánk
meg latod, hogy szolgál néked ami Anyánk
Ott mi Juhásznénk majd ápolgatnának
midőn édes anyád alszik ringatnának
Néked édes tejet vagy pépet főznének
mihelyt meg érkeznél mingyárt etetnének
Egyik tenne téged lágy meleg fürdőben
másik helyheztenne aringó bötsőben
Hol néném hol hugom venne téged kézre
és hogy már másnál vagy akkor vennéd észre.

Lýcius

Engem ötséimmel éltető reményem
ez éjjel fel derült régen várt nap fényem!
Én is hozzád jöttem mert ohajtottalak
aldott azon óra melyben megláttalak
Óh te drága kisdéd olvadok szivemben
midőn ragyog szemed rád néző szememben
Óh vajha örökre véled itt lakhatnék
Vajha mindég kegyes ortzádra nézhetnék
Akkor fogná öröm el az én szivemet
boldognak mondanám akkor életemet
Denékem anyájhöz el kel vissza menni
azért oh meg váltóm ha el fogod venni
Ime egykis kalátsot ajándékban hozok
amellyet szivemből neked fel áldozok
Üdvözlégy ezerszer világ meg váltója
minden setétségnek világosítója
Mért nem tettset venni néked nállunk szállást
hogy találtál volna tsendesebb, s jobb hálást?
Dehogy ha így tettset légyen akaratom
kétség kívül avolt ate gondolatod
Tudni illik hogy te magad meg aláznád
alazatossággal apoklot gyaláznád.

Agon

A darab dramatizálásáról látjuk, hogy az nem a népi betlehemes játékokéval rokon. Nem Lukács evangéliumának a Kézdíszentléleki betlehemesnél már idézett helyeit eleveníti meg, hanem a messiás-várast állítja elénk. A pásztorélet feldicsérése, bukolikus boldogságának emlegetése észrevétlenül torkollik ebbe bele. Vergilius eclogáját csak úgy felvonultatja itt mint Isaiás adventi énekben is ismert jövőndölésének parafrázisát (45., 8.). A negyedik énekben már az evangéliumot halljuk, az énekelt részeket az angyal utána meg is magyarázza. A recens anyagban álmukban kapnak a pásztorok angyali figyelmeztetést, itt Elek ébren hallgatja végig, s adja tovább a hírt felébredt társainak. Az ajándékvívés, s az ajándéktárgyak (bárány, tej stb.) már ismerősek a népi játékokból, valamint azok átadása és Máriától való kedvesen fogadása is. Hasonlóképpen Máriának és Józsefnek köszöntése is. Jézus köszöntése után. A köszöntésnek biblikus hangja (pl. zsoltáridézetek, Ábrahám áldozata, Ain hegye, profetikuss jöslások) miatt újra papi szerzőre kell gondolnunk.

A színpadon való előadást bizonyítja a mozgás jelölése, pl. a pásztorok elindulásánál „2 vagy 3 lépést tesznek” utasítást találunk, ezzel érzékelteti, hogy úton vannak. Gondosan megjelöli a darab a mozdulatokat is, kiírja a dinamikára való utasításait. Ha egyik szereplő a másik szavába vág, ezt pontokkal jelzi a kézirat.

Mindezek alapján, bár a játék iskoladráma jellege elvitathatatlan, átmeneti típusnak kell tartanunk a népi betlehemes játékok felé, ezért is érdemi meg történeti játékok társaságában való közzétételét.

A három játék bemutatása után az első, ami szembetűnik, hogy közöttük semmiféle rokonság nem áll fenn, nem variánsai egymásnak. A pannonhalmi a dőri betlehemesnek vál-

tozata, a harmadik pedig egyes soraiban több recens játék töredékeit juttatja eszünkbe.¹⁵ Közös a három játékban, hogy mindegyik litterátus szövegnek látszik, bővebben vagy gyérebben megtűzdelve népi fordulatokkal.

Módosítja-e fenti játékok előkerülése, valamint az eddig közzétett négy történeti darab a betlehemes keletkezéséről kialakult véleményt? A régebbi kutatás¹⁶ álláspontja szerint a betlehemes játékok a középkori misztériumjátékok leszármazottai. Az újabb felfogás — Benedek András már idézett kitűnő tanulmánya — a XVII—XVIII. század idejére teszi a játék kialakulását, amikor az ellenreformáció az akkor még élő pogánykori alakoskodásokkal s a reformációval egyszerre kezdett harcba. Felhasználta ehhez az akkor fellendülő hazai nyelvű népeklest, az iskoladráma tapasztalatait, pásztorokká szelídítve a pogány regösöket, kukákat.¹⁷

A hét történeti játék ismeretében változtathatunk-e valamit ezen a felfogáson? Nézetünk szerint — anélkül, hogy a betlehemes mai formájában a középkori misztériumjáték utódának tekintenénk — bizonyos összefüggést nem lehet a kettő között tagadni. Nemcsak az éjféli mise számos népi szokására gondolunk, hanem arra az 1597-ben, a sellyei jezsuita rendházban feljegyzett tényre is, hogy a mondott évben már játszottak magyar nyelvű betlehemes játékokat. „In Residentia Scheliensi feriis Nataliciis Domini ad excitandum populum, qui maiori ex parte adhuc est haereticus, recitati sunt a pueris, angelos cultu albo referentibus, *ritmi hungarici*.”¹⁸ Mivel ilyen korai évszámról van szó, joggal gondolhatunk arra is, hogy a szokást nem a jezsuiták vezették be Sellyén, hanem egy még a reformáció előtt meggyökeresedett szokásról van szó.

Figyelembe kell vennünk azt is, hogy hazánkban a papnevelés a tridenti zsinatig (gyakorlatilag a XVI. század végéig) nem szemináriumokban történt, hanem az egyes plébániák, minden plébánosnak volt néhány növendéke, akiket előkészített a papságra, így biztosították az utánpótlást. Nagyobb helyeken az egyik káplán feladata kizárólag a klerikusok nevelése volt, számuk tehát 10—20 között változhatott,¹⁹ elegendő arra, hogy egy kisebb lélegzetű karácsonyi játékot bemutathassanak. Ahol ez nem volt lehetséges, ott az egyház a templomból kiszorítva a félig pogány szokásokat, azok „megkeresztelésével” igyekezett azokat ellenőrzése alá vonni, s az általa kívánt mederbe terelni. A pogány alakoskodók egyre jobban értelmét veszített mondanoki helyett karácsonyi énekeket énekelve járhattak a klerikusok házára házra. Valószínűleg ez is közrejátszott abban, hogy a Pázmány-féle Rituale (1625) Vízkereszt napján (tehát a karácsonyi ünnepkör legkiemelkedőbb napján, mely az ünnepek kihirdetésével a farsang kezdetét is jelentette) tartja a házszentelést, szemben a Rituale Romanummal, mely nagyszombaton tartja a zsidók egyiptomi kivonulásával kapcsolatos események emlékére. Vízkeresztkor még a három királyok köszöntésének dramatizálása is kínálkozott, melynek szintén számos nyoma maradt mind a népi, mind az írásos kultúrában. Idők folyamán a szerepeket a klerikusoktól átvették a világi diákok — céhek — konfraternitások, mint azt az ecsegi betlehemes is bizonyítja, melyet céh számára jegyeztek fel.²⁰ Az egyre szaporodó iskolamesterek kezében pedig később recordálási alkalommal is vált, s bizonyára nagyobb jövedelemre tettek szert, ha a kántálók mellett egy-egy játék betanításával is tudták szórakoztatni tanítványaik szüleit. Ahol az ellenőrzés meglazult, ott tréfák is kerültek a betlehemesbe, amely amúgy sem tudta — még papi, iskolamesteri kézen sem — a pogány eredetet teljesen levetkőzni.

Az énekelt kántáló és megelevenített cselekmény közötti összefüggést mutatja még, hogy a hét játékból három (dőri, pannonhalmi és a Karátsonyi beszégetés) karácsonyi énekeket hoz dramatizálva. Ugyancsak kántálószerű, de inkább köszöntő, mint énekelt jellegű a kézdiszentleleki is, melyet a cselekmény ötvöz össze kerek egésszé. (Említettük, hogy cselekmény nélküli, csupán kántáló a Czombó-féle betlehemes is.)

Lukács már többször idézett evangéliumi elbeszélésének dramatizálása mellett a karácsonyi énekek egy bizonyos fajtája is szinte kínálta a cselekményt, ezeknek a később pasz-

¹⁵ Meg kell jegyeznünk, hogy a kézdiszentleleki játék a csaknem 300 évvel később ugyanott gyűjtött betlehemesről teljesen különbözik. L.: BALÁZS MÁRTON: Adatok Háromszék vármegye néprajzához. Sepsi-szentgyörgy, 1942. 80—86. Két másik ugyaninnét gyűjtött játék magántulajdonban lévén, nem volt számkra hozzáférhető.

¹⁶ GYULAI PÁL: Karácsoni misztériumok és vízkeresztli játékok. Magyar Népköltési Gyűjtemény I. Bp., 1872. SOLYMOSSY SÁNDOR: A betleheme a népmisztériumokban és a dráma történetében. EPhK, 1894. 295. SEBESTYÉN GYULA: Betlehemes játékok és karácsonyi énekek. M. N. Gy., VIII. VISKI KÁROLY: Betlehemeszés. Magyarság Néprajza. Bp., é. n. III. 335.

¹⁷ Véleményünk szerint ez csak részben helytálló, hiszen a pásztorok a misztériumjátékoknak — köztük a győri Tractus Stellae-nek is — szereplői voltak.

¹⁸ Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár: Jesuitica 118. G. 13. Annuae Provinciae Austriae 1575—1607. 373 p. Idézi: SZABÓ FLÓRIS: Adatok a legrégebbi jezsuita drámákról. Kézirat.

¹⁹ Vö.: BEKEFI REMIG: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Bp., 1910. Uő: A népköltés története Magyarországon 1540-ig. Bp., 1906.

²⁰ Vö.: BENEDEK ANDRÁS I. m. és Dömötör Tekla: Történeti rétegek.

torelláknak nevezett énekeknek elsője volt a Csordapásztorok kezdetű, XVI. sz.-i ének.²¹ A XVII. de főleg a XVIII. sz.-ban egyéb énekek is járultak e mellé, elsősorban Péczeli Király Imre verse, a Krisztus Urunknak áldott születésén, majd a XVIII. sz.-ban a Mennyből az angyal, Pásztorok keljünk fel, Ne féljete pásztorok. Szemügyre véve a Magyar Népzene Tára II. kötetét, alig találunk betlehemes, melyben a fenti énekek valamelyike ne szerepelne.

Hogy régei a most közölt kéziratokhoz hasonló feljegyzést tartalmazó gyűjteményeknek nagyobb szerepe lehetett, bizonyítja, hogy a M. N. Gy. anyagunkat tartalmazó kötetei (különösen az I.) nagyon sok játéknál megjegyzi, hogy „kéziratból való”. Ezeknek a népnél való szerepére már rámutatott a legújabb irodalom.²²

Hét történeti betlehemes, különösen ha összevetjük a recens anyag 1872 óta gyűjtött több, mint félezernyi darabjával, kevés ahhoz, hogy vizsgálatukból ne ilyen szerény eredményeket legyünk kénytelenek levonni. Be kell érniünk azzal, hogy a középkori és barokk játékok közti esetleges összefüggést próbáljuk adataik nyomán elképzelhetővé tenni, s ehhez az eddigi kronológiát módosítani. Reméljük, hogy a további kutatások néhány szerencsés lelete újabb adatok birtokába juttatva nagyobb távlatok felderítését teszi lehetővé.

József Farkas

ZALKA MÁTÉ ISMERETLEN LEVELEI

Zalka Máté unokahúgához, F. Laurához (Lőcsei Józsefné) 1934 őszétől 1937-ben bekövetkezett haláláig írt leveleit adjuk közre az alábbiakban. E nyomtatásban mindaddig meg nem jelent levelek több vonatkozásban is kiegészítik Zalka 1936 őszétől feleségéhez írt leveleit, amelyek a *Zalka Máté Válogatott elbeszélései* c. kötetben (Bp., 1952.), felesége, Vera Zalka kommentárjaival láttak napvilágot. Főként spanyolországi élményeiről számol be feleségéhez írva, ezért természetesen gyéribbek az irodalmi vonatkozások e levelekben. F. Laurához írt levelei nagyrészt békés időkben íródtak, s gondolatilag szélesebb témakört ölelnek fel, bár e levelek is, miként a feleségéhez írottak, elsősorban magánjellegűek, telítve családi vonatkozású mozzanatokkal. Ilyen állandóan visszatérő momentum bennük például az anyagi támogatás ügye; Zalka rendszeres pénzküldeményekkel támogatta unokahúgát.

E levelek jelentősége, hogy sok apró mozzanaton keresztül képet kapunk belőlük Zalka Máté gondolkodásmódjáról, irodalmi-esztétikai nézeteiről; több esetben szól bennük írói terveiről, pl. *Doberdo* c. regénye megírásának indítékairól. Utalásokat találhatunk e levelekben a hazai irodalomra vonatkozóan is, főként az olvasmányairól tett megjegyzésekben. Köztük talán legfontosabb az az új momentum, hogy ismerte, olvasta a Világirodalmi Szemle és a Gondolat számaint s kapcsolatot keresett szerkesztőségükkel, bár ez a kapcsolat végül is nem jöhetett létre. Ugyanakkor néha épp e levelekben tett megjegyzései mutatnak a korabeli hazai irodalomtól való nagyfokú elszigeteltségére is. Az irodalmi vonatkozásokon túl Zalka írói portréját is számos életrajzi adattal teszik teljesebbé e levelek, s mindenek előtt talán emberi jellemvonásainak, írói-emberi arculatának belső feltárulásával hozzák közelebb Zalka Mátét a mai olvasóhoz.

F. Laura, Lőcsei Józsefné már a húszas évektől rendszeresen levelezett Zalka Mátéval; levelei főként Csehszlovákián vagy Franciaországon keresztül érkeztek a Szovjetunióból. 1933-ban azonban egy rendőrségi feljelentés s az azt követő házkutatás és kellemetlenkedések miatt az addig gondosan őrzött Zalka-leveleket megsemmisítette. Így Zalka hozzá írt levelei csak 1934 őszétől maradtak meg a birtokában, s e leveleket az ötvenes évek elején a Párttörténeti Intézetnek, illetőleg a Honvédelmi Múzeumnak ajándékozta. A Zalka-levelek közül jelenleg a 4., 6., 9., 11., 12., 13., 15. és 20. sorszámú levelek a Párttörténeti Intézet Archivumának Zalka Máté gyűjteményében találhatók; az 1., 2., 3., 5., 7., 8., 10., 14., 16., 17., 18., 19., 21., 22., 23., 24., 25. és 26. sorszámú levelek, valamint a 27. sorszámú távirat s a haláláról értesítő (jegyzetben közölt) levél a Hadtörténelmi Múzeum emléktárában gyűjteményében lelhető fel.

A leveleket keletkezésük sorrendjében, szövegűen közöljük, csupán a nyilvánvaló elírásokat (a gépen írt levelekénél) javítottuk, s egyes rövidítéseket — szögletes zárójelbe téve — kiegészítettünk. A 7. és 15. sorszámú levelek egy-két szavas hiányos részeit (ugyancsak szögletes zárójelbe téve) értelemszerűen szintén kiegészítettük. A keltezés általában a helységnevet is feltünteti, csak a 4. és 12. sorszámú leveleken nincs helységnév, de valószínűleg

²¹ Vö.: SOHRAM FERENC: Adalékok népénekeink és népdalaink szövegkapcsolataihoz. Néprajzi Közlemények, 1956. 87.

²² PESOVÁR ERNŐ: Az istenszolgák székelyek betlehemes játéka. Egyetemi szakdolgozat az ELTE folklor-tanszékén 1950/51. FÖLDES LÁSZLÓ: A Budajenőre telepített székelyek betlehemezése. Ethn, 1958. 209—259.

(tartalmukból ítélve) mindkettő Moszkvában íródott. Az 1., 2., 3., 6., 8., 13., 16., 17. és 25. sorszámú levelek géppel íróttak, a többi levél Zalka kezeírásával, de a gépellt szövegben is előfordulnak kézzel írt betoldások, mivel azonban ezeknek különösebb jelentőségük nincs, a szövegben folyamatosan, külön jelzés nélkül közöljük.

Végül köszönetet mondunk Lőcsei Józsefnek, aki e levelekre ráirányította figyelmünket, fényképmásolatukat rendelkezésünkre bocsátotta, s egyes vonatkozó adatok szolgáltatásával is segítségünkre volt. A leveleket e fényképmásolatok alapján közöljük, de szövegüket az eredeti levelekkel is egyeztetjük.

1.

Moszkva, 1934. VII. 22.

Kedves Laura hugom.

Már nagyon régen nem láttam kedves dőlthetűs soraidat és az igazat megvallva nagyon árván érzem magamat. Amint látod meggazdagodtam, mert ez az írógép, amelyen ezt a levelet írom, nem kölcsönkért dolog, hanem a tulajdon gépem, amelyet az amerikai elvtársaim — olvasóim — küldtek nekem ajándékba. Ilyen ám a proletár olvasó. Nem sokat esztétikázik, hanem az íróit komolyan tudja becsülni. Úgy örülök ennek a kis figyelemnek, hogy ki se tudom fejezni. Látod, izgalomban még a gépem is téveszteni kezdi a szavakat.

Újságot csak annyit írhatok neked, a munkakedvem helyreállott és most keményen nekikezdek a dolognak. Az utóbbi időben már meg is írtam 7 elbeszélést. Egy kötetet tervezek 12 novella, mindenik a világháború témáját öleli fel.¹ Ez a szomorú aktualitású téma engem nagyon érdekel. Ez az a téma, amelyen keresztül az intelligens embernek kemény igazságokat kell mondania koráról. Én, mint író, még felette keveset mondtam írásaimban erről a témáról. Márpedig erről írni kell. Írni, mégpedig igazi hévvel, igazi szívetmarkoló fájdalommal.

Az európai és amerikai bal-polgári irodalom nem egyszer nyúlt már ehhez a kérdéshez és mindannyiszor bebizonyosodott, hogy nem olyan egyszerű a kérdés. Nem elég az, hogyha az író reális tónusban bemutatja a háború kimondhatatlan szenvedéseit. Felelni kell arra is, hogy: ki háborúja ez? Kié? Ki csinálja és kiért? Ez a téma neheze. És legtöbbször erre nem tud válaszolni a szerző. Ezt némelyik azzal indokolja, hogy maga az olvasó levonja a konzekvenciát, — ő maga elfelejti azt, hogy ha ott nyakoncsípnek, maga se tudna rendes választ adni a témát illetőleg. Ezzel a szándékkal ülttem neki a háború témájának, mert hiszen ez, hogy a háború kezdetének éppen 20 éve múlik a napokban, nem kisebbíti meg az új háború veszedelmét.

Várom a leveledet. Tudom, ideje megint egy pár doll[ár] küldésének. Meg is próbálom a napokban.

Vera és Tála csókolnak szeretettel², én persze még nagyobb.

Bátyád
Máté

2.

Moszkva, 1934. VIII. 5

Kedves Lauráskám!

Természetesen az a kurtafarkú kis levél, amelyet te Pesten kaptál nem adott neked kielégítő választ arra a sok és komplikált kérdésre, amellyel tele volt a két utolsó leveled.

De az ilyen kérdésekre jobb is nem felelni, mert van egy egész sor olyan kérdés az életben, amelyre senki se tud helyesebb választ adni, mint az, aki feladja. Ilyen a te eseted is. Megtaláltad a magad emberét, nem egészen egyeztek meg világtérfogás kérdésében. Az ő nemzeti mértéke szűk a te nézeteid számára, értem, hogy ez kellemetlen, különösen kellemetlen akkor, ha a vonzalmad komoly. Te átengeded magad a kétségek és meggyőződések szenvedéseinek. Pedig az eset nagyon egyszerű. Vonzalom — van, világnézet — világos.

Mit jelent két öntudatos lény egyesülése? Egymás komoly segítése, egymás komoly megértése. Én azt nagyon jól tudom, hogy a családi életben az „egyensúly” legtöbbször egymás teljes vagy részleges elnyomásán alapszik. Ez a családi „boldogság” legelterjedtebb formája. De az öntudatos ember éppen az különbözteti meg a többitől, hogy ez tudja a dolgok és jelenségek között fennálló összefüggéseket és el tudja háritani jóelőre azokat az életnehezítő körülményeket, amelyeknek rontó hatása néha végzetesen kihat az egész életre.

Miben rejlik az öntudatos ember ama fölénye, amellyel meg tudja oldani a mások által „sors”-nak nevezett, legyőzhetetlennek tetsző jelenségeket? Ez az egyszerű bölcsesség nagyon könnyű kulcsra jár.

¹ E novelláskötet tervét spanyolországi küldetése, majd ott bekövetkezett halála miatt Zalka már nem tudta megvalósítani.

² Vera és Tála: Zalka Máté felesége és lánya.

Ha férjhez is mégy valakihez, őrizd meg az anyagi önállóságodat. Ha az a férfi téged szeret, akkor igyekezzék téged úgy alátámasztani, hogy ez magasabbra emeljen téged mint embert. Ha ő téged úgy akarna szeretni, hogy mindenáron a tulajdonává, játékszerévé, a háziállatjává akarna tenni — inkább csapd arcul, mielőtt a rabságába mennél, minthogy egy végzetes törvényített³ középkori disznóságnak legyél az áldozata, amit — házasságnak neveznek.

Hogy messzebb ne menjünk, emlékezz csak arra a hosszú sor veszekedésre, vödör könnyekre és hangos átkokra, amellyel szeretett szüleid egymást illeték füleid hallatára. Szép kis élet volt ez ugyebár? Pedig ha édesanyád csak a bábaasszonyi teendőket ismerte volna — olyan önálló, olyan független lett volna, akár a madár.

Az egzisztenciális függetlenség a házastársak boldogságának igazi és egyetlen kulcsa. Ezt ajánlom neked ebben a percben, ha éppen van jogom — ajánlani. Legyen ez a válaszom előbbi leveledre.

Augusztusban megpróbálkozom egy kis összeggel a banknál. Hátha sikerül átutalnom. Igaz, hogy Fridus nővérem is nagyon számít a segítségemre, de hát azt meg kell értenetek, hogy így is nehéz a helyzetem az átutalásokat illetően.

Újságot nem mondhatok semmi különöset. Családom nyaral, én meg a városban kergetem az ügyeim folyását.

Kedves szüleidet és testvéreidet csókolom. Az ápolónői dolgot nagyon ajánlom.

Csókoklak szeretettel:
Máté

P. S. Sok a hiba az írásban, lassan mégis csak hozzászokom a géphez.

3.

Moszkva, 1934. VIII. 31.

Kedves Laura húgocskám.

Köszönöm hosszú és okos leveledet. Megértettem belőle a helyzetedet. Ígérem, hogy segítségemre leszek mindolyan kérdésedben, amely intellektuális előmeneteled biztosítja.

Hidd el, hogy nemcsak nekem, de valószínűleg másnak is sokkal jobban imponál az a magabizó, világos hang, ahogy te most az életre nézel, mint az az előbbi nosztalgia. Az optimizmus az erősek és nagyjövőjűek vallása. Optimistának kell lenni. Nem szabad viszont túlságba vinni a dolgot. Az emberi mérték nem nagy, de éppen elég arra, hogy emberfelettit tudjon az ember produkálni.

Leveledből azt veszem ki, hogy te elővetted a jobbik eszedet és kemény határozottsággal mégy az életmegoldásod elé.

Én nagyon jól tudom azt, hogy ma százszor nehezebb a helyzeted, mint a békeidőbeli kezdőnek, bár akkor se nagyon lehetett válogatni a különböző jókban. Megpróbálom a bankban megint egy nagyobb 2—15—20\$ folyósítását. Máig nagyon el voltam foglalva az írók nagy-konferenciájával⁴, amelyen melleleg részt vett, amint te is tudod, két magyar író-társ is. Az egyik Illyés Gyula költő, a másik Nagy Lajos prózaíró. Az utóbbi nagyon derék és nagyon tehetséges író, akinek a könyveiből majd megértheted, milyen nehéz kispolgári bensővel forradalmi tendenciát táplálni.

Némelyek azt hiszik, hogy a forradalom az a Lázadás-utca és vonat-harc, amikor a nép elkezd tombolni és megtagadván az engedelmességet, nekimegy az állami hatalomnak. Nem így áll a helyzet. Ez csak egyik külső és elsődleges formája a forradalmi kirobbanásnak. Maga a forradalom az többnyire hosszadalmas történelmi processus, amelynek alapértelme a társadalmi viszonyok radikális, erőszakos és — ami a legfontosabb — egy jobb, tökéletesebb, életerősebb rendszer érdekében való megváltoztatása.

Pardon, kedves Laurácskám, itt egy kissé eltértem a magántémától, hisz' én neked megígérttem, hogy politikáról nem fogok levelezni veled. Nade, hogy precízek legyünk, az, amit én írtam, nem politika, hanem filozófiai reskripciója annak, amit közönségesen politikának szeret nevezni az egyszerű felfogás.

Laurácskám! Nincs kedvem tovább gépelni. Kézzel fejezem be ezt a levelet. Én kedves húgocskám beteg vagyok. Kedélybeteg (féle). Erről eddig nem is írtam neked. Az idegeim egy kissé rosszul állanak azután az autókatasztrófa után.⁵ De az autóbaleset az csak

³ Helyesen: törvényesített.

⁴ A Szovjet Írók Szövetségének I. kongresszusával.

⁵ Egy teherautó felszaladt a járdára és megsebesítette.

külső ok. Az igazi, a benső, az más. Az a túlfáradtságtól, a nagy feszültségtől való. Az utóbbi időben sok kellemetlenségeim voltak.

Magán és társadalmi jellegű kellemetlenségem. Éppen ezért ne haragudj rám, ha néha furcsákat írok. (Röviden és hidegen.) Na, most én befejezem ezt a levelet. Megyek a bankba a te és Frida ügyeiben. Ha sikerülne! Olyan kellemetlen, ha nem sikerül. A fene egye meg. Milyen átkozottan buta helyzet!

Na se baj! Majd ez is elmúlik.

Csókollak benneteket nagy és
bánatos szeretettel
Máté

Halló! Ricsiéről nem tudsz semmit?!⁶

4.

1934. XI. 19.

Kedves Laurácskám!

Nem tudom elképzelni, hová lett a levelem, amellyel válaszoltam utolsó, Pestről frott leveledre? Én jól emlékszem, hogy a levelet személyesen dobtam be a postaszekrénybe.

Eloolvásán az írásodat, világosan megéreztem, milyen lehetetlen a munkaszituáció ott. Megéreztem azt az éles könyöklést, azt a könyörtelen csörtetést — ami ott van. Ez a csörtetés és könyökharc volt az alapja a kap[italista] termelésnek mindig és dialektice ez az „alap” az, amely mikor torz és vad jelleget ölt, ki is csúszik a lába alul. Nade ez mind történelmi koncepció és a történelmi koncepció és az emberi élet méretei között olyan a különbség, mint a hegycsúcs és a kenyérmorzsa között.

Olvasván leveledet, nekem az jutott az eszembe — nem volna-e érdemes, ha már egy kis megalkuvás, egy kis benső opportunizmus árán is, segítségért fordulni a te kérdésedben egy olyan egyénhez, akit én a fogságból ismerek és aki most abban a kis országban „nagy” ember?

Az illető elég aljasul viselkedett politikailag — annakidején, de velem személyesen nagyon jóban volt. Megpróbálom és írok neki egy pár sort. Nagyon kérlek, mikor hozzá mégy, sokat rólam vele ne beszélj. Mondd meg, hogy hol vagyok és mit csinálók — a többitől te magad se tudsz.

Ez az illető — Dr. Fábián Béla min. tanácsos vagy mi a fene.⁷ Keresd fel és add át neki ezt a mellékelt levelet. Nagyon érdekel, segít-e rajtad. Az, hogy ő segíteni tud — vitán felül áll, másképpen hozzá sem fordulnék semmiképpen. Megpróbálók a napokban 5 dollárt is küldeni.

Csókollak és elismerem a bátorságodat. Kemény lány vagy!

Máté

5.

Moszkva, 1934. XII. 12.

Kedves Laura hűgocskám.

Megkaptam leveledet, melyben értesítesz arról, hogy milyen eredménnyel járt dr. Fábiánnál tett vizited. Amint látom, nem maradtam jeltelenül becses emlékében. Na ez is jó, ez is szép tőle. Megfigyelésed teljesen helyes és éppen ezért kérlek, dobj félre minden intellektuális keskedő álszemérmert és addig járj a nyakára, míg tényleg nem csinál neked valami okosat. Arra ne adj semmit ha a doktor úr öngyógyítása lázározkodik. Mi nagyon jól tudjuk ám azt, hogy ökelmének nagy és szépen fejlett befolyása van a főváros és vidék sok és különböző társadalmi intézeteinél úgy, hogy ha a dr. úr tényleg akarja és meg lesz győződve a felől, hogy te addig míg nem segít rajtad nyugton nem hagyod... Na és azon kívül az a koncepció amit te már észrevettél nála a levelem átadásakor, okvetlen csinálni fog ügyedben valami hatását — és ez az ami neked kell, ez az ami neked megéri azt is, hogy egy párszor felnézz hozzá, habár ez se neked, se neki nem hoz semmi különösebb örömet.

Drága kis Laurácskám, mennyit kell szenvedni ebben a vad és berendezetlen életben csak azért, hogy elementáre egzisztálni tudjon az ember. Milyen körömvéres harc folyik a száraz kenyérért. Hol van ettől az élet magasabb filozófiaibb értelme? Hát a föld és a világ ura-e az ember? Nem. Ott egyelőre csak egymás kapzsiságának a rabja.

⁶ Ricsi: Heidrich Richárd, Zalka hadifogolytársa volt, később hazatért Nagyváradra, s itt fakeskedő lett.

⁷ Dr. Fábián Béla ügyvéd, Zalka Máté hadifogolytársa volt. A levél megírása idején nemzetgyűlési képviselő, s szerepet játszott a főváros törvényhatósági bizottságában is. A további levelekben Zalka több ízben visszatér személyéhez.

A mi érank harcamak alaptémája e rabságból való felszabadulás kérdese. Azt, hogy te elszédültél és elestél, ennek a harcnak egy kis ütközetében való sebesülésednek tekintheted. Laurácskám, én tudom, hogy e harcban én keveset segíték neked, de te azt tudod, hogy ez főleg rajtam kívül álló okokból van. Megpróbálok a napokban megint küldeni neked valamicskét, ez most neked nagyon, nagyon kell a tél beálltával.

Vera, Tála, Béla^{*} és én ezerszer ölelünk téged és kitartást, morális és fizikai erőt kívánunk kemény harcodhoz.

Szerető bátyád
Máté

6.

Moszkva, 1935. II. 3-án

Kedves Laura húgom.

Ne haragudj, hogy úgy megvárakoztattalak ezúttal, de nem én vagyok az oka, hanem az, hogy megint úton voltam, amit nálunk „kommandirovkának” neveznek. Nehéz szívvel olvastam az itthon talált leveleidet. Ebből látom, milyen bátor, milyen kemény akaratú ember vagy te. Gratulálalak. Az olyan jellem, mint a tied, az sose vész el se vízen, se szárazon. De éppen azért kell téged jobban támogatni, mint bárki mást.

Holnap futok a bankba és ígérem neked, hogy veszekedni fogok az elvtársakkal, mint az utolsó kofa és kiverekstem náluk egy jelentősebb küldemény engedélyezését. (10, 15 — lehet, hogy 20 dollárt).

Addig is fogadd testvéri csókomat — ezt a levelet ne tekintsük válasznak az előbbi leveleidre —

Szeretettel csókolunk:
Máté, Vera és Natasa
Máté

Persze 10, 15, 20 dollár nevetséges összeg — nemhogy jelentős, ahogy én írom — de hát a körülmények olyanok, hogy többre még csak reményem sincsen. A bankpolitika a valutát rettentő, hogy szorítja.

Csókollak még egyszer és mikor elérem a célomat, írok egy hosszú levelet.

Máté

7.

Moszkva, 1935. febr[uár] 8.

Kedves Laurácskám!

Tényleg nagyon régen írtam neked utoljára. De hogy a levél részét az elején elintézzem — értesítelek — egy könyvet se kaptam meg az elküldött három elnevezésből. Ugyanis — légy szíves, ird meg Szabó Dezső és Dékány András könyvének a címét is. Zilahy könyve: A két fogoly. Ezt megírtad. Meg akarom itt, a moszkvai postán reklamálni a dolgot, de a könyvek pontos címe nélkül nem megy a dolog.

Januárban nem küldtem neked segítséget. Ugyanis, kedves Laurácskám, az újév kezdetével mindig banknehézségek vannak. Remélem, a napokban megengedik és akkor én egyszerre kéthónapos összegben lódítok feléd 10—12 dollárt.

Most pedig a hallgatás okát: Én minden nap vártam tőled levelet, éppen úgy, mint ahogy te tőlem vártál. — Ez az oka.

Úgy látom, a helyzeted még mindig nehéz. Pangódás — tengődés. Fájó szívvel olvasom a leveledet. Innen nézve, el se tudja már az ember képzelni, hogy is lehetnek még ilyen viszonyok a világon. Kedves anyádnak írj egy pár sort nevemben. Csókold meg öleld meg szegény jó nővérkemet.

Laurácskám. Ez évben lesz 20 éve annak, hogy én a Dnyeper errülső oldalára kerültem. Hát szép kis idő, mi?

Az idők, amelyeket átélünk és átélünk egyarányban nagyszerűek és nehezek. Ezt nevezik aktív történelmi éveknek. Thü, mikor az iskolába jártam, de vágytam utánuk. Nade panasza nincs okom. Bőven kijutott belőle.

A napokban — a Pesti Naplóban — valaki írt rólam, hogy én megtaláltam a magyarok egy elődnépességét, a Dzsungárokat. Ez igaz is. De ez nem 1919-ben, hanem 1929-ben történt. Nade ez már mindegy — a Dzsungárok tényleg léteznek és sok-sok magyarosan hangzó

^{*} Béla: Zalka Máté unokaöccse, 1928-ban ment a Szovjetunióba Mezőkaszonból; pilóta lett, s később ő is részt vett a spanyolországi harcokban. 1940-ben egy ejtőernyős ugrás közben halt meg a Szovjetunióban.

szó van a beszédjükben. Többek között a hálaszav[uk] az „tileg bondogzuk”⁹ ez pl. a mi boldogságunkra hasonlító szó. Éppen azért kívánok már egyszer neked is szerencsét és boldogságot.

Én. Vera. Tála. Béla. Csókolunk. M.

8.

Moszkva, 1935. III. 14.

Kedves Laura húgocskám.

Már a kezemben van a küldeményre szóló engedély. Ezúttal egy kicsit enyhébbek voltak, mint rendesen. Arany-rubelnyi-20 — azaz húsz-rub[el]nyi összegre adtak engedélyt. Hogy pengőben mennyi lesz ez, azt nem tudom. Mindenesetre kétszer annyival több, mint rendesen szokott, és ez is jó egyelőre.

Ami a Te morális kérdésedet illeti — bízom az ösztönödben. Hisz' nem vagy már gyerek.

Fő dolog az, hogy semmi körülmények között ne váljál társad háziállatjává. Persze ezt nem szabad szerződésekkel és deklarációkkal kikötni. Erre úgy kell rávezetni az emberedet, hogy még csak észre se vegye. De ha arra kerül a sor, hát a számadás világos legyen. A dolog kulcsa tisztán ökonómiai. U. i. neked ki kell harcolnod az anyagi önállóságot. A munkát nem szabad háziasszonyi teendőkre váltani, bármilyen nehéz legyen is ez a kérdés. Ha Te önálló vagy, ez nemcsak imponál, de hat is. Éspedig olyan szituációk között hat, mikor is az egymás között való viszonyt kardinálisan beszélnek meg a házastársak. (Ez elő szokott fordulni.)

Na látod, milyen türheterlen egy alak vagyok. Ahelyett, hogy gratulálnék, hát prédikációkkal foglalkozom.

Na seba! ez sem árt néha.

Egyszóval gratulálok és nem féltetek téged a legveszedelmesebb állattól, még a férfinek nevezett dúvadtól sem.

Ellenben sajnálom lúgmarta kezeidet és szeretem azt a mind konkrétebben gondolkozó proli-bensődet.

Tála, Vera, Béla csókolnak.

Maradok szerető bátyád:

Máté¹⁰

9.

Lipici, 1935. VII. 23.

Hát nem szoktál-e még hozzá kedves Laurácskám, hogy nyáron én igen rossz levélíró vagyok. Most is gyakorlaton vagyok és szeptember 15-ig itt leszek.¹¹ Képzeld, együtt vagyunk Bélával. Egy csapatnál. Gratulálok a vizsgád sikeréhez. Ember vagy a talpadon.

A napokban úgy gondolom elmegy számodra (Nyházára) a köv[etkező] átutalás. Petőfit megkaptam. Rossz példányt vettél. Az olcsókönyvárusoknál kellett volna venni egy régi — de legalább jó példányt. Ez egy roppant slendrián kiadás. Tele hibával és ferdtésekkel. Azért mégis csak köszönöm neked.

Te valami régi kérdésekre akarsz választ? No csak írd meg azokat a kérdéseket. Tedd fel őket — hamarosan. Válaszolni fogok rájuk részletesen.

Vera és Tála csókolatnak. Béla a legtestvéribb üdvözetet küldi. Add át üdvözetünket Mamádnak és apádnak — húgodnak.

Maradok szerető bátyád

Máté

10.

M[oszkva] 1935. VIII. 17.

Kedves Laurácskám!

Igazad van, hogy az utóbbi időben keveset írok és azt is amúgy sebtiben. Főrtelmesen el vagyok foglalva. De az elfoglaltság az nem játszik fontos szerepet a levélírásnál. Ezt hazudják csak mások és másnak — nem pedig Neked és pedig én — aki nagyon jól tudom, hogy a levélírásnál nem az elfoglaltság játszik szerepet. Főkérdés itt az, hogy van-e miről írni és van-e hozzá hangulata az embernek. (Igaz, hogy az elfáradt embernek nagyon zavaros a

⁹ Zalka — mai tudásunk szerint — itt alaptalanul rokonítja a dzsungárokat a magyarokkal. A húszas években több hasonló kísérlet is volt, mely néhány szó pusztán véletlen összecsengése alapján rokonságot feltételezett.

¹⁰ Az e levél után következő, Moszkvában, 1935. április 28-án és május 10-én kelt levelek közlését, mivel azok kizárólag az anyagi segítség ügyével foglalkoznak, elhagytuk.

¹¹ Unokahúga emlékezete szerint Zalka rendszeres időközönként bevonult katonai továbbképző gyakorlatra, így 1935 nyarán is.

hangulata.) Mármost aztán persze — mert meg kell neked magyaráznom, hogy miért nem volt hangulatom vagy pedig tényleg olyan kevés dolog történt körülöttem és bennem olyan kevés émoációt váltott ki az élet, hogy nem volt mivel osztozkodnom neked irandó levelemben. Nem!

Sokminden történt, sokat átéreztem, átgondoltam és átcs. — azaz keresztül — cselekedtem, de ezek olyan igazán bennső és specifikus kérdések, amiről nem akaródzott írni senkinek — annál is inkább, mert nagyobbbrészt kellemetlenségek voltak és az ilyesmiről jobb, ha hallgat az ember.

Apropos: éppen tegnap küldtem el neked 6 dollár 98 centet. Ezt valószínűleg a napokban megkapod.

Szeptemberben szintén megy. — Légy e felől teljesen biztos.

Nos, többet erről nem írok — mert te nem szereted a pénzügyeket, mint a legtöbb milliomos — inkognitóban.

Visszatérek a levélíráshoz és a lakonikusság kérdéséhez. Szóval kedves Laurácskám, ez volt az oka a felette telegrammos stílusnak és nem más.

Te arra kérsz, hogy írjak neked magamról és családomról.

Magamról csak azt írhatom, hogy én még ma is igen fiatalnak és erőteljességében lévő embernek érzem magam és sokszor még magam is csodálkozásba jövök a felett, hogy én úgy teszek, úgy nézek az életre, mintha éppen tegnap léptem volna bele.

Nekem olyan érzésem van, hogy el tudnék élni akár 120 évig és nem unnám meg. Ez egyrészt jó, másrészt nagyon fárasztó dolog, mert ideje már, hogy az ember befejezze a „be-rendezkedést”, — ideje már le is ülni arra a székre, amelyet eddig faragtam, megpihenni, meg összegezni — s aztán frissült erővel tovább menni azon az úton, amely a napfényes távol-ságba hív, amely új és új perspektívát ígér.

Az utóbbi időben gyakran gondolok arra, hogy voltaképpen mi is az élet célja. Furcsa: az ember akaratán kívül születik, akaratán felül hal meg. — Az élet? ... Mi az élet? Mind-annak az összege, amelyen keresztül megy — és ami keresztül megy az emberen — és abból, amit maga után hagy halála (azaz távozása) után. Mindenki maga után hagy egy oszlado, és értelmét, harmóniáját veszítette kihűlt organizmust, amely kémiailag és fizikailag szét-esik. (a hulla) De az, aki olyan maradandót hagy maga után, amely évtizedekig, évszázadokig, évezredekig használatában marad annak, aki itt maradt idefent a felületen, az hal-hatatlan.

Az, aki a halhatatlanság akarata nélkül csinálja végig ezt a „szülőklinika és a krematórium közötti teret és időt” — az kevésben szárnyalta át a baromfi-féléket.

Minden, amit ezek a „halhatatlanok” csináltak, vagy csinálnak — összegzi a kultúrát, civilizációt, technikát, történelmet, tudományt és — az élet amaz oldalát, amely meg-könnnyíti, széppé, kényelmessé, okossá, könnyűvé, kellemessé, értelmessé, boldoggá tudja varázsolni azt a rövid tartamot, amelyet mi életnek (nagy É-vel) nevezünk.

Na látod, hogy elcsevegtünk.

Üdvözlöm kedves barátodat, remélem már kigyógyult. Csókollak. Küldj valami olcsó, régi jókai, Mikszáth, vagy más magyar klasszikus könyvet (egyet),

csókollak
Máté

Vera, Tala, Béla üdvözölnek.

Halló! Ne vegyél új könyvet, drágát. Mennél antikosabb, annál jobb, csak jó régi magyar klasszikus legyen — költő vagy próza — mindegy.

11.

Moszkva, 1935. IX. 17.

Kedves Laurácskám!

Tegnap küldtem el számodra kéthónapi járadékot. Augusztusban nem tudtam küldeni elfoglaltságom és otthon nem levésem mián. Fogadd testvéri szeretettel.

Megkaptam a küldeményedet. A Mikszáth-könyvet. „Nemzetes uraimék”. Jó könyv. Ezt kaptam csak. — Egyet küldtél? Írd meg. Laurácskám, ilyen természetű könyveket küldjél. Ha tetted, Möricz „Sárarany”-át (öregben — azaz használtan) szerezd meg.

Ha olcsó és új könyvre bukkansz, úgy légy jó, küldj olyat is néha.

Na most egy organizációs kérdés. Kedves Laurikám. Azzal, hogy te helytelen ortho-gráfiával írod a címet — alaposan megnehezítéd leveleid és küldeményeid hozzámjutását.

Mégegyszer elmagyarázom neked a moszkvai postai szokásokat.

Először is úgy írd: МОСКВА 19.

A tizenkilencet el ne felejtöd, mert ez fontos.

Na most az utca. Az utcánk neve Ulica Dimitrija Furmanova — ami így néz ki oroszban:

ul. Dm. Furmanova.

írva: ул. D. Фурманова

nyomva: ул. Д. ФУРМАНОВА

a többbit tudod.

A Kb. annyit jelent, hogy kvartir, azaz lakás.

Ne téveszd össze a betűket. Ne siess, mert így 3—4 nappal később kapok meg mindent.

Én tudom, hogy az orosz betűk magyarul való olvasása nagy derűtséget vált ki a magyar olvasóban. Mikor fogságba estünk, nagyon sokat neveltünk ezen. Nade annak már kedves Laurácskám, éppen 20 éve — és ez bizony nem is olyan neveltséges ilyen messziről. Légy szíves, írj egy jó, szép, kimerítő levelet magadról — Matolcsról, Pauláról,¹² a barátodról, a hazaiakról (Nyíregyháziakról). Szóval ami engem szenvedélyesen érdekelni tud.

Hogy állsz az állás dolgában? Nem tennéd-e meg, hogy megegyeszer (most már képzetten) felmennél dr. Fábianhoz, aki mint én tudom, megint regimében van.¹³

Találkozol-e Kassáékkel?¹⁴ Egyáltalán, hogy smakkol neked híres szép városunk Bépest? Pesten nekem van egy ismerős családom, azok svédek. Ha esetleg nem leszel ellene majd megadom a címüket és felkeresheted őket. Ezúttal én 13 dollár 87 centet küldtem neked. Ezt információ végett közlöm, nehogy a Bank elokoskodja felét.

Nos kedves Laurácskám be is fejezem ezt a levelet. Béla öcsénk itt alszik a díványon és nem kötöm fel, mert egész éjszaka repült a gazember. Repülget repülget, ugrálgat (éjtő-ernyővel) és még engem is rábeszél, leugrottam is háromszor, 600, 850 és 1270 méterről. Vera majd elájult mikor megtudta.

Nade ez még semmi — fentről lefele ugrani az könnyű, de most mi majd feltaláljuk, hogy kell lentről felfelé 1200-at ugrani. Ez lesz aztán a világszenzáció. Nade mi már ilyenek vagyunk.

Vera, Tála, Béla és én csókolunk számtalanszor. Barátodat üdvözlöm

Máté

12.

1935. 1/X.

Kedves Laurácskám!

Azonnal válaszolok hosszú, szép és okos, de szomorú és reálisan rémes leveledre. Először is alá akarom húzni azt, hogy aggódásod alkalmasint nem minden alap nélküli.

Szeptember 16-án elküldtem számodra 13 dollárt és 87 centet. Ezt te nem kaptad meg 25-ig — ez nagyon gyanús!

Légy szíves, nézz utána. Az is lehet, hogy Miki¹⁵ egy fals felhatalmazással kihalásztta ezt az összeget a bankból. Ilyen és hasonló esetről már hallottam.

Nade az is lehet, hogy én ártatlanul gyanúsítom azt a fiút és akkor előre — bocsánat. Barátod tetszik nekem. Jóképű szöke gyerekek látszik. Nyílt arca van. Proli.

A Mikszáth-könyvet megkaptam — és küldj ilyen olcsó öreg könyveket — és puha-fedelűeket. Nem a fedél a fontos, hanem ami benne van.

B. A. kérésének nem tettem eleget. Én az igazat megvallva nem járok be a magyar emigrációba. Nagyon kevés közösséget érzek velük. De ha kell, akkor directe bemék oda, hogy pontosan megtudjam a dolgot: itt van-e az az író és mi van vele.¹⁶

Azt, amit a munkaviszonyokról írsz, az határos a borzasztóval. De az, hogy veled éppen kenetteljes hittársaid bánnak úgy ki, még érdekesebb és tanulságosabb.

Laurácskám! Kérlek — ülj le — ha lesz erre egy pár órád és írd le egy novella formájában azokat a szaladgálásokat és megaláztatásokat, amelyen te átmegy és mentél.

Írd így: A lány az elején legyen még naiv, a neveltségei frazeológiájának hatása alatt. Hadd higgyen a társadalomban, az erényben, vallásban, a polgári humanizmusban.

Találkozik egy fiúval (a barátod), aki neki „cinikus” igazságokat mond. A lány elfordul tőle. Neki van egy magasabb pártfogója, egy befolyásos embere (F-n dr.,¹⁷ aki majd elintézi, hogy az ő (személyes) igazsága győzni fog.

¹² Paula: Zalka Máté nővére.

¹³ Fábian dr. Zalka kérésére szerzett unokahúgának ápolónői állást. F. Laura ekkor tette le az ápolónői vizsgát, erre utalnak Zalka „most már képzetten” szavai. Lásd még a 7. sz. jegyzetet.

¹⁴ F. Laura több ízben is felkereste Kassákat, egyszer Zalka „A hadjárat vége” című, Moszkvában kiadott elbeszéléskötetét adta át Kassáknak, amelyet illegálisan hozott át Csehszlovákiából. Visszaemlékezése szerint Zalka a húszas évek végén egyik (később megsemmisült) levelében így írt Kassákról: „Kassák érdekes figurája a magyar irodalomnak, de az irányzata zavaros”.

¹⁵ Miki: Zalka Máté unokaöccse.

¹⁶ F. Laura szerint Zalka itt konspirációs okból fogalmaz így. A Zalkához intézett kérdés B. A. — Balla Aladár — ügyében történt, aki az illegális kommunista párt tagja volt és Gödön egy illegális összejövetelen lebukott. Zalkát unokahúgán keresztül felkérték, érdeklődjék utána Moszkvában, Balla egykori ismerősénél, ő azonban ezt elhárította magától.

¹⁷ Fábian Béla dr.

Leírni az iskolát. Hogy néz ki az „iskola” — a szegények számára. A sok reményt és bizalmat — amelybe beletemet minden megaláztatást. És végre *diplomás*. És végre *joga van a munkára*. És akkor azt, ami veled történt, *ingyen dolgoztatják*.

Laura. Ha te ebbe beleöntöd minden könnyedet, minden mérgét a maliciádnak — Ha neked sikerül dühös igazán megábrázolni ebben az elbeszélésben a mai ottani társadalom teljes tehetetlenségét és bankrotságát — ebből fényes dolog jöhet ki.

Próbáld meg. Hiszen az életnek, akármilyen vadul rossz is — megvan az értelme, ha jól és művészi igazsággal megábrázolhatja az ember.

Te itt leírhatod a család szétesését, a társadalom önző, tehetetlen bukottságát, a nemzeti, faji és osztály-kérdést. Megábrázolhatsz egy egész galéria (sereg) alakot — orvosokat, tanárokat, betegeket, örülteket — és szabadon járó gazembereket stb.

Próbáld meg, drága Laurácskám. A leveledből érzem, hogy te ezt a témát jól felkaphatod — csak az a fontos, lesz-e annyi erőd hozzá, hogy megírd.¹⁸

Haragudnod kell, nagyon haragudnod — és akkor megírod.

Tala, Vera, Béla — csókolnak.

Üdvözlöm barátodat.

Maradok szerető bátyád
Máté

13.

Moszkva, 1935. XI. 14.

Kedves Laurácskám.

Én egy aljas dög vagyok, akit nem érdemes nemcsak, hogy szeretni, de még csak gondolatban tartani se.

A leveled itt hever már jó három hete és nem bírtam még rá válaszolni. És ne hidd azt, ha azt írom, hogy nem volt rá időm, mert időm az tényleg nem volt, hanem ha az embernek nincsen ideje, hát szakít rá valaki másnak az idejéből... márha azt fontosnak tartja.

Igy van az kedves egy húgocskám. Le kell, hogy leplezzem azt a lusta magamat, aki nem írt választ a te kedves leveledre. És irgalmatlanul le is leplezem a pimasz frátert, hogy máskor ne álljon közénk.

Most pedig egy pár egyszerű szót.

Tegnapelőtt elküldtem számodra 10 rubelt, azaz 8 dollárt és 66 centet. Viseld, azaz fogadd egészséggel. Ha tudsz minden, abszolút minden áldozat nélkül egy öreg könyvet küldeni — akár régi, akár új íróktól — használt és olcsó példányt, engem, pl. felette érdekelnek a hadifogságot megírt könyvek Zilahy Lajos: Két fogoly, pl. — csak attól félek, hogy azok drágák, — úgy küldjél valamit ezúttal is. A Weisz Miklós-féle emberről nem tudok neked semmit se írni.

Pengőket se lehet küldeni csak dollárban. Ez a bankok konvenciója. Az, amit az életkörülményeidről, a késhegyre menő életharcról írsz, az megrendítő és felháborító. Az a csodálatos, hogy tarthatja magát ez... egyáltalán kedves kis húgom. Komolyan kérek, ne neheztelj rám a hallgatásomért.

Vera, Tala, Béla csókolatnak:

maradok szerető bátyád
Máté

14.

Moszkva, 1935. XII. 15.

Kedves Laurácskám!

Most jöttem csak haza.

A napokban elküldte a Bank — deponált havi összegemet — de ezúttal, az apjuk istenit, keveset küldtek.

Nálunk az élet keményen föllendült. A nagy építkezési nehézségek után — amikor a szegény ember épít — a szájától is megvonja néha — mi pedig szegényesen — de önállóan éltünk, mert nem akartuk eladni függetlenségünket senkinek — most aztán a befektetett tőke kezdi hozni a %-ot. De hogy?!

Máról holnapra felismerhetetlen lesz a város. Az emberek vadul öltözködnek — mulatnak, élvezik az átszenvedett elmúlt nehéz évek gyümölcsét. És ebben az örömben van több nyugalom és a jogosság nyugodt tempója, büszkesége. Egyáltalán nagy eredményeink vannak, de még nagyobb eredmények előtt állunk.

Az árak szaladnak lefelé, a munkabér marad a régi, sőt sokban emelkedik is. Te halottál Sztachánovról?

¹⁸ F. Laura ekkor már régebben kísérletezett novelláírással, Zalka ezért biztatta. Egyik novellájával Kassákot is felkereste, így ismerkedett meg Kassák körével, lásd még a 14. sz. jegyzetet.

Ez egy derék bányász (doni), aki egyszerű munkaracionalizálással olyan rekordot csinált, amelyet se Amerika, se Európa nem ismer.

Sztáchnov ma az ország első hőse. Munkahős.

Ez igen! Ez döfi. Micsoda legények, micsoda lányok, öregek, fiatalok úgy dolgoznak, mint ahogy azelőtt csak háborúzni tudtak az emberek. Igazi hősi rohamok.

Éppen azért ne csodálkozz rajta, ha január után egyszerűen le fogják venni a valutatiltalmat nálunk és én küldhetek neked teljesen szabadon mindig, amikor csak tehetem.

Ez még nem biztos, de valószínűleg így lesz — mert arany nálunk van dögivel — mi bányásszuk az aranyat és nem spekulálunk vele.

Kedves Laurácskám. Elolvastam keserű leveledet és egy kicsit szomorú lettem tőle. Hogyne, mikor olyan óriási különbség van a te ottani vergődésed és a mi itteni életünk között. Nade csak egyet mondok rá. Az ember sohase tudja pontosan megállapítani — mi a hasznosabb — kitérni a nehézségek elől vagy pedig átélni és levonni a konzekvenciát.

Én átéltam a háborút. 18 sebet szenvedtem el azért, hogy védelmeztem azt, ami most nálatok van. És a 18 seb, a 2 éves fogság, a 23 hónapos fronti szenvedés — ha ezek nem lettek volna — ma is valószínű én is egyszerű foglya lennék az egész ottani rendszernek. Éppen ezek a szenvedések voltak az én tanító mestereim.

Tudom, neked már elegend van belőle, ugye — was zu machen?

Ez nem sors! Ez állapot és az állapotok törvénye: a változás.

Nos Laurácskám. Ezúttal nem voltam szüksézü — csak attól félek, hogy esetleg valami feleslegeset ne írjak. Látom én jól az ottani helyzetet. Sok minden, amit százezrek meg se tudnak érteni — számunkra 2×2.

Hiszen éppen ez a mi jövőnk alapja, a dolgok világos látása és tudása.

Béla, Vera, Tala üdvözlönek, én csókollak számtalanszor

Máté

A könyvet még nem kaptam meg. Fenti

15.

Moszkva 1936. III. 2.

Kedves Laurácskám!

Levélod már régen itt fekszik — válaszolatlanul. Azóta a könyveket megkaptam. Nagyon szépen köszönöm. Egy kis zűrzavar támadt a körül a könyvek körül — ugyanis nem hoztam kézbesítették, hanem a szomszédoknak, aki... míg ki nem olvasta őket bé családjával együtt (magyarok) — nem szólt nekem a ganéj! Nade ki is kapott érte.

A Dékány könyv — rossz. Szabó Dezső — stylusos — üres. Zilahyt még nem olvastam.¹⁹ Azt mondják, hogy ez ügyes.

Mit írjak neked magamról, családomról. Jól vagyunk mindnyájan. Béla öcsénk már rég Moszkvában él. Még mindig nőtlen — és szerintem az ő foglalkozása olyan, amely nem nagyon predesztinál a családalapításra.

Én most egy nagyobb dolgon „ülök” (költöm). Ez az én 1916-os olaszfronti élményeimnek a feldolgozása. Ennek az az értelme, hogy mai szemmel nézve az imperialista háborút, felfedjük annak igazi mozga[tó erőit] és levonjuk belőle egy leendő, közeli új imperialista háború formáit, tartalmát és indító okait.

A könyv címe: „Doberdo keresztmetszete” — lesz.

Kedves Lórikám. Remélem azóta megkaptad a dollárokat vagy pengőket. Márciusban és áprilisban szintén várható.

Írjál. Vera, Tala, Béla és én csókolkunk szeretettel. Barátodnak add át üdvözlömetet és még egyszer csókollak.

Máté

16.

Moszkva 1936. IV. 4.

Kedves Laurácskám.

Jó ideje, hogy nem írtam neked, de közben én elküldtem számodra a márciusi dollárokat. Megkaptad-e őket? Arra a címre küldtem, amelyet te utolsó leveledben megjelöltél.

Nálunk lassan, vissza-vissza térve múlik a tél. Nálatok azóta valószínűleg már nyárisan jár a nép. Nehéz idők járnak. Mindenképpen belénk akarnak kötni keleti szomszédaink, a japánok. Nincs olyan nap, hogy kellemetlenség ne volna velük. Az[t], hogy azóta lángba

¹⁹ Dékány András „Gyár”, Szabó Dezső „Az elsodort falu” és Zilahy Lajos „Két fogoly” c. művét küldte el ekkor F. Laura Zalkának.

nem borult a világ, igazán csak annak köszönhetjük, hogy a mi államfőink nagyon jól tudják, mit jelent a háború és sokkal jobban szeretik azokat a népeket, akik rájukbízta sorsuk intézését, minthogy akármilyen okból is, de ők legyenek egy új világkatasztrófa kezdeményezői. Soha, ezt nem mi fogjuk kezdeni! De az egész biztos, hogy mi fogjuk befejezni.

Bocsáss meg, hogy ilyen általános dolgokkal foglalkozom e levelemben, de úgy tele van a világ japán és német puskaporral, hogy az ember akaratlanul beleheli oda is, ahol legszemélyesebb dolgokról van és lehet csak szó.

Magamról és családomról csak a legjobbakat írhatom. Az élet nálunk rövid egy éven belül nagyot ugrott előre. Minden nagyszerűen és tervszerűen folyik... csak az a gaz háború füstőlgeti robbantó csávját a még távolról sem békés levegőben.

Kedves Laurácskám. Ez év június 18-án telik be annak 20 esztendeje, hogy én fog-ságba estem. (Igaz, hogy 1918 elején én már nem voltam fogoly.) Azóta sok-sok idő eltelt. Húsz év, kedves Laurácskám, nagy idő egy emberöltőben. Eltelt húsz év. És milyen húsz esztendő? Ohohó... egy kissé szomorúvá tesz ez az összegezés. Nade még ami elől van, az nem kevesebb. Reméljük, hogy így is lesz. Nagyszerű idők. Nagyszerű, komor témák. Én a háborúk és a szocialista-forradalmak témájának szenteltem a tollamat. Mi az imperia-lista háborúk és a szoc. forradalmak korszakát éljük.

Csak azok az írások maradandók, amelyek a korszakukat fejezik ki. Komor, szép korszak, nehéz és veszedelmes nagy korszak a mienk. Az, aki nem érti meg, avagy nem akarja megérteni korszaka vezető eszméit, az vagy morale, de gyakran fizikailag is kárhozatra van ítélve.

Na ezúttal sokat filozófálok és valószínűleg meg is haragszol rám. Egy pár szót a könyvekről. Mind a három könyvet megkaptam. Szabó Dezső majdnem olvashatatlan. (Túl-ságosan fellelőző a stílusa.) A gyár: unalmas és fals. Zilahi nagyon érdekesen ír. Nagyon tehetséges romanista. Kár, hogy olyan felületes és jellem nélküli konjunktúra lovag. A szem lék fényesek. Küldjél megint valamit az újak közül.

Vera, Tala, Béla csókolnak.

Forrón a szívemhez ölelve maradok szerető bátyád

Máté

P. S. Írj a családról. Paulárról, Fridáról, a tieidről.

M.

17.

Moszkva. 1936. IV. 22.

Kedves Laurácskám.

Először is köszönet, köszönet és köszönet... A Világirodalmi Szemlékért: óriási rokonszenvet váltottak ki bennem okos és ügyes cikkeik. Oh ha te tehetnéd és az összes régi és újabb számokat elküldenéd? Nem tesz ez anyagilag tönkre? Ha teheted csináld meg, na persze, ha nem kerül sokba.

Ma kaptam meg a Móricz és Mikszáth könyveket.²⁰ Köszönet értük. Ma küldtem el számodra az áprilisi dollárokat. Úgy hiszem hét dollárt engedélyeztek ezúttal. Legutolsó leveleink keresztezték egymást. Nade se baj. Kérlek írj egy pár tisztán családi hírt. Paulárról, Fridáról, aki egész bizonyos, hogy nagyon neheztem rám és háládatlan kölyöknek tart. Pedig nincs igaza. Ha tehetném bizisten elküldeném neki keresetemet felét is. Pedig az az ottani viszonyok mellett fedelmi összeg lenne. Nade én korlátozva vagyok ebben nem akaratom-ban. Nekem csak egy valakit szabad támogatnom és én kedves Laurácskám apám halála után téged éreztelek még hozzám legközelebb állónak. Tudom, tudom, hogy ezt soha senki-nek a nővéreim és a többi rokonaim közül nem lehet semmiféle logikával megmagyarázni. Úgy se értik meg. Éppen azért írj róluk, hogy élnek, mint élnek, mert ők nekem már évek óta nem írnak s persze az ő írásaikra nem is számítok. Írj Lajosról is. A szüleiről persze.

Kedves Laurácskám, fut az idő, mint a fakó csikó. Íme ez év jún. 18.-án telik be húsz éve hogy elkerültem otthonról. Én a háborúba mentem meghalni vagy győzni. Huszon-egy éves gyereke voltam én akkor, mentem őszintén, egyenesen és azzal a szent naiv-sággal, amit az iskolákban loptak belém. Nade hisz így ment az egész had. Ez volt a tömeg tragédiája. Nos és a háború utatlan útjain én rátaláltam arra az ösvényre, amely ma az emberiség egyetlen és legigazibb útja lett. Biztos kiút abból az ellentmondásokkal tele helyzetből, amely ma húsz év múltán megint háborúba akarja vinni a véres korszak után felnőtt generációt. Húsz év múlt el, milyen nagyszerű, milyen megrendítő húsz év.

Tála, Béla, Verácska, na és én persze sokszor is szeretettel csókolunk, szerető bátyád

Máté

²⁰ Móricz „Sárány” c. regényét küldte el unokahúga Zalkának, a Mikszáth-mű címére már nem emlékszik.

P. S. Ha utadba esik, menj be a Világirodalmi Szemléhez, és beszélj velük, megkapták-e a leveletem? A szerkesztőségnek küldtem. Lehetséges, hogy ez rossz dolog, így írni, de lehet, hogy megkapták és akkor, ha akarják lehetek a levelezőjük innen Moszkvából.²¹

18.

Moszkva, 936. VI. 12.

Kedves Laurácskám!

Megkaptam hosszú és tartalmas leveledet — amelyben megrázó egyszerűséggel lefestetted azt az indirekt rabságot, mely most kézzelfogható formát öltött erre a hathetes időre.

Micsoda embertelenné vált „humanizmus”. Milyen eltorzult képe az irgalmasságnak, jósnak, emberiségnek. Minden-minden ekonomiai és morális tehetetlenség — kapkodás — ádáz könyökvialad, görcsös szorongatása a letépett „darabkának”. — Ez a rendszer anarchiája, az anarchia rendszere, ez a kielétség, a felfordulás előtti rémület összeszorítottsága, egybekapcsolódása.

Mi, akik a saját új életünket építjük, néha el-elfáradunk — szintén. De ez a fáradtság, más. Ebben a fáradtságban van eredmény, ebben a fáradtságban benne van a pihentetés nagy joga. Elképzelem, milyen tompa ez a fáradtság, amelyről te irsz. Milyen szédületesen, állatian nagy az a megaláztatás, ami a dolgozót, a termelőt éri. Mind a jogfosztottság — a klikk-kényszer diktátorságából van.

Mondd, kedves Laurácskám, mit írjak annak a „hölgynek”?²²

Hiszen ez egy szerencsétlen regime-kukac. Nem őtöle függ az, ami történik, hanem a regimétől, amelyben ő egy vastag, zsíros-kukac.

Tudom, hogy őtöle függ sok más. Az emberiség lehetősége, a bánásmód, a figyelem egy legcsekélyebbje és főleg azon jog látszatának nem tiprása, amely minden munka első joga: a megfizettség. Ha akarod, bár megremegek az undortól, ha erre gondolok — én írok neki, mint ahogy (nem kevesebb undorral) a doktor F.-nek is írtam.²³

Ha úgy hiszed, hogy ettől megkönnyebbül a sorod, azaz sokkal inkább figyelembe vesznek, azaz a megérdemelt munka ellenértékét jobban meg fogják ezáltal adni, — írok — sőt szívesen is írok, mert célja, igazságcélja lesz a levelemnek.

Légy szíves — csak válaszolj gyorsan fiam, mert rövidesen elutazom. Két hónapra és onnan nehezebb lesz a levelezés.

A küldött folyóiratokért nagy köszönet. A Világirodalmi Szemle nem olyan rossz, mint ahogy te gondold, de a „Gondolat” is érdekes. Egyáltalán nagy köszönet értük.

Tegnap küldtem el számodra a májusi és a júniusi dollárokat. A Bankba leadtam 10 dollárnyi összeget, nem fudom, mennyit vesznek le belőle. Viseld jó egészséggel. Vegyél asztalt, széket, bérelj szobát, rendezd be magad. Te azt képezed, hogy egy ilyen berendezkedési álomot nem érdekes elolvanni a leveledből? Te azt hiszed, hogy ez nekem unalmas? Nem! Minden, aminek igazi életszaga van, az érdekes — vérezen érdekes.

Az unalom a hazugságoknál, a kigondolt szavaknál, a szókigondolás — fellengzőségeknél kezdődik.

Az, hogy te álmodol egy kis tiszta, egyszerű szobáról, ahol végre egyedül lennél, ahol kialudhatnád a sok kialudatlanságot, ahol a barátod megérezné a kezed otthonosságát, asszonyvarázslóságát; ez olyan kedves, olyan édesdeden olvastam el, hogy még a nyálam is elcsordult (figurálé persze). Ez az élet egyik legnagyobb, de legelnyomítottabb valósága. Egy kis kedves, okos, tiszta szoba. — És ez az a kedves, tiszta, okos kis szoba — amelyet úgy megtagadtak, úgy elraboltak a legtöbbektől. Ez principiálisan egyik legkomolyabb kérdése az emberiségnek, az emberiségnek.

Légy szíves Laurácskám, írdál gyorsan, mert úgy 20-a táján elutazunk. Írd, megkaptad-e a dollárokat.

Béla már kint van a repülőtéren és néha megjelenik az utcánk felett és förtelmesen kurblizza a motorját, ezzel ijeszti a környékbeli — macskákat. Jó gyerek lenne Béla, csak egy kicsit túlságosan egoista a fiú. No — ez természet dolga. Kérlek, ne vedd ezen elszólásomat panaszkeppen.

Tála és Vera — üdvözlnek.

Maradok szerető bátyád
Máté

²¹ Zalka e terve nem valósulhatott meg; a Világirodalmi Szemle 1936 júniusában, alig egy hónappal e levél elküldése után megszűnt.

²² A hölgy: a kórház gondnoknője, melyben F. Laura dolgozott; embertelenül bánt beosztottjaival.

²³ Fábán Béla dr., lásd a 4. sz. levelet.

Kedves Laurácskám!

Éppen itthon kapott a leveled. Hazarepültem Alexej Maximovics Gorkij temetésére, vidékről, ahol már nagyban folyik a falusias nyaralás. Megint ott nyaralunk, ahol ezelőtt 5 évvel voltunk.

Szt. Lescsinovka.

Beliki

Poltavszkij okr.

Z. M.-nak.

Itt leszünk augusztus 25-ig és légy szíves, írd ide. A füzeteket küldd el. Az előzőket hiány nélkül megkaptam. A füzeteket küldd a moszkvai címre. Úgy sokkal jobb lesz. Légy szíves, ha küldesz valamit, pontosan jelezd, hogy mit küldesz! Ezzel kettős ellenőrzés alá vesszük a postát, mely a háborúk és forradalmak óta bizony alaposan belekontárkodik a kliens magánjogaiba.

Hát bizony Laurácskám — meghalt az öreg Gorkij. De kár ám érte. Kemény ember volt ő az utóbbi öt évben. Világautoritás és kiválóan konzekvens irodalompolitikus.

Az egész ország temette. Rettenetes népszerű ember volt az öreg. — Kár, kár! Nagyon sajnós, hogy még az olyan halhatatlanoknak is, mint ő — formalite — meg kell halniuk, hogy eleget tegyenek fiziológiai kötelességüknek, egyben megcsalják a közvéleményt arról, hogy ők halhatatlanok.

Pedig így van. Gorkij halála tisztán fizikai távozás. Szellemileg közöttünk maradt és az ő hatalmas zsenije érezhető a mi mindennapiságaink ügyeiben. A „Gondolat” c. folyóirat szintén nagyon érdekes. Az, hogy a Világirod. Szemle beszünt, nagyon kár. Jól indult. Nade az érthető, hogy beszünt. Túlságosan okos és egyenes írás volt az az ottani állapotokhoz viszonyítva.

Laurácskám! Légy szíves írd meg, megkaptad-e a május—júniusi dollárokat. — Kívánok neked ezer jót és kellemesét. Kívánom, hogy a szívedet és az eszedet élesre köszöröld, mint a kardot és a beretvát. Kívánom, hogy úgy lásd az életet okos szemmeddel, mintha csak mikroszkóp alá tetted volna.

Kívánom neked azt, hogy az élet rosszasága, az emberek rosszasága — minden-minden — elveszítse számodra a talányiságát és egyszerű, kérlelhetetlenül egyszerű számtani tétellé váljon, amelyet meg lehet oldani egyszerű szorzással, osztással, kivonással és összeadással — mindenféle álgebraizmus nélkül.

Na, most pedig csókokkal családoddal együtt.

Szerető bátyád
Máté

Kedves Laurácskám!

Már régen itt fekszik a leveled, de még csak ma válaszolok rá. Úgy benne voltam a munkában, hogy még egy levélírásnnyira se akartam félbeszakítani, mert az írásnál néha minden apróság nagyon fontos. Tudniillik az íráshoz szükséges csend-hangulatnál.

Most aztán, mert az idegeim túlságosan belefeeszültek és már nem tudtam másképpen, mint belül könnyező szemmel nézni a be nem fejezett fejezetekre — már nem tudtam olvasni a megírt sorokat szívszorulás nélkül — most aztán egy kétnapos pihenőt adtam magamnak és ezt azzal kezdem, hogy válaszolok azokra a levelekre, amelyekre feltétlen válaszolni kell és elsősorban a te leveleidre.

Először is köszönöm az elküldött Gondolat-számokat, még nem kaptam meg őket, valószínűleg a moszkvai lakásomra már meg is jöttek — de ide nem küldetek magam után semmit. Én itt csak dolgozni akarok és mikor nem dolgozom, akkor egy-két napig — gondolat és hangulat nélkül vegetálok.

Köszönet a családi hírekért: Tudod, bármennyire sötétek, bármennyire reménytelenek is — de mégis — tudod, kellemes azokról hallani, akik mégis a legközelebbink voltak valaha. Szegény Paulát nagyon sajnálom. Micsoda elrontott élet! Valóságos „társadalmi” regény-téma. Sajnos ez a téma az übertipikussága folytán már kiírta magát. Hanem Lajos²⁴ a milliomos papucsfukar — az igen. Ezt egyszerre megláttam két sorból. Nade nem fogok innen — a távolból ítélkezésekkel foglalkozni. Ne ítélj, hogy ne ítéltesz!!!

Ami pedig téged illet, drága húgom, ne légy szentimentális — és ne nagyon költekezzél ilyen famílienünnepekre. Fenét. Sokkal többet ér az majd, ha te tényleg megmenekülsz abból a közös lakásból, amely annyi idegedbe kerül.

²⁴ Lajos: Zalka Máté bátyja.

Az utóbbi leveledben keveset vagy egyáltalán semmit se írsz a barátodról. Történt valami? Hogy van ő? Mi van veletek egyáltalán ezen a vonalon? Vagy talán nem is szabad eziránt kérdezősködnöm?!

Az, amiről én most írok, a — Doberdo — nagy témája. Az a Doberdo, amelyen négyszázezer magyar (osztr.) és hatszázezer olasz katona veszett el. Doberdo témája — a háború symbolizmusává nőtte ki magát előttem. Ezen dolgozom. De ne hidd, hogy symbolikus dolgot írok. Szó sincs róla. Csupa véresen-szürke realitás.²⁵

De szeretném, ha magyarul elolvashád Laura! Mostanság egy Kőrmendi Ferenc — magyar író könyvei kerülnek mindgyakrabban hozzám. Ügyes író, temperamentumos, de igen sokszavú. Ha véletlenül meg tudnád a címét — írd meg nekem. De speciel keresni nem kell. Írnék neki két-három barátságos szót.

Na Laurácskám! Szept. elseje nem olyan messze — és Tála ez évben végzi a gymnasium i maturának megf. tanulmányait. Vera és Tálának szept. egyre bent kell lenniök Moszkvában — Én még 10—15. napig úton leszek.

Addig is, ha aug. 25—30-ig tudsz ide írni — írd, ha pedig nem — írd később haza — Családom küldi üdvözlését.

Szeretettel ölelek
Máté

Címem itt: Szt. Leminovka.
Beliki. Poltavszk. okr.

21.

M[oszkva], 1936. X. 14.

Kedves Laurácskám

Ne hidd egy percre se, hogy én haragszom rád azért, mert eleget tettél a nővéri és lányi kötelezettségeknek. — És főleg ne gondold, hogy azért késtek ezek a soraim. Ez aztán tényleg tyranikus önhietség lenne részemről, ha annyira rád oktroálnám az akaratomat. Azonkívül erről szó sincs. A legnagyobb élvezettel tölténék el egy görbe estét a testvérek között — bármennyire s elválasztanak tőlük az idő és sok minden más kori különbség — de a testvérek — annai kell maradnia. Minél nagyobb a távolság, annál nagyobb a vonzalom. Jól tetted, hogy keutasztál. Jól tetted, hogy ajándékokat vettél drága jó anyádnak — aki egyáltalán nem hibás abban, hogy egy egyszerű, elmaradt vidéki kispolgári asszony — éppen úgy, mint ahogy nem hibásak a többiek sem (még Paula is) az elmaradottságukban. Képzeld el, ha ők tanulhattak volna, milyen kemény intellektüellek lettek volna azok. Lajos se ejt csodálkozásba. A pénz az — ront — ha pénzen kívül más sincsen semmi.

Most pedig a pénzküldésre vonatkozólag. Okvetlenül küldök. Ezúttal nemcsak Neked, de kedves Frida nővéremnek — sőt ha tehetem, úgy rajtad keresztül Paulának is küldök egy pár francot.

Ugyanis — egy kis pénzmaghoz jutottam Párizsban — és utasítást adok ott élő barátomnak, Lukács Palinak — (Nagyszombati gyerek — együtt tanultunk Szatmáron az iskolában. — Majd ő mindezt megírja neked levélben) — akinek most egy kis könyvkereskedési üzlete van — valahol Csehszlovákiában. (Trnaván — úgy hívják most Nagyszombatot) — Ő majd átküldi neked azt az összeget, amelyre én utasítást adok neki. Pali jelenleg Párisban van — és a pénzt onnan fogja átutalni.²⁶

Laurácskám. Én jelenleg nagyobb ideig nem leszek idehaza. Valószínűleg részt veszek egy expedícióban a Thjan-Schan-hegyvidék felkutatására. Ha a térképen meg akarod keresni ezt a helyet — úgy — keresd Közép-Ázsiában, Kirgizia és Kína között húzódik egy nagy hegylánc — az a Thjan-Schan. Mivel most nem leszek idehaza, te ne folytasd a folyóiratok és könyvek küldését. Majd ha megjövök, azonnal értesítelek. Ugyanis, ha nem vagyok idehaza — a barátaim szétkapkodják a könyveket és „szétolvassák” úgy, hogy én a nyomukat se látom.

Nos — várd a levelet Palitól — és a pénzküldeményt is.

Vera, Tála, Béla üdvözlönek,

én csókollak nagyon nagyon sokszor és gyengéden —

szerető bátyád
Máté

²⁵ A „Doberdo” oroszul 1937-ben, magyar nyelven 1947-ben jelent meg először.

²⁶ Valójában Zalka Máté vette fel a Lukács Pál nevet s utazott néhány nap múlva Párizsba, majd onnan Spanyolországba. Itt és a következő levelekben konspirációs célból, a postai cenzúrát megtévesztve Lukács Pál néven nem létező barátját szerepelteti.

Kedves Laurácskám!

Te nemsokára kapsz tőlem egy levelet Párizsból — ahonnan én továbbutazom délfelé bizonyos kereskedelmi kérdésekben. A spanyol kultúrával akarom felvenni a könyvcseréviszonyt, hiszen ez most nagyon aktuális. Úgy gondolom, hogy hosszabb időt ott fogok maradni és ott fogok működni — irodalmi téren. Még egyelőre pontosabban nem tudok írni neked, de Verácska és Tálócza nagyon kérnek téged, hogy közvetítsd azokat az üdvözléseket, amelyeket Lukács Pali nagyszombati (most Trnavának hívják a várost) illetőségű barátom fog küldeni bátyád családjának. A portóköltségeket majd Lukács Pali megtéríti neked. Én ugyancsak megpróbálok majd egy párszor onnan segíteni — amit sajnos mostmár egyidőre nem eszközölhetek. Igaz, én Bélát megkértem, hogy járjon el a banknál ebben az ügyben tovább is, de nem sok reményem van benne. Nem azért, mintha nem bíznék a fiúban — de tudod, az úgy el van foglalva munkakörével, hogy tényleg nem szakíthat időt, hogy a reggeli órákban a bankba menjen — márpedig oda munkaidő után hiába megy az ember.

Most pedig kedves húgom, arra akarlak kérni — e levél vétele után menj el a Gondolaték szerkesztőségébe és kérdezd meg tőlük — akarják-e, hogy nekik legyen közvetlen levelezőjük Spanyolországban most? Ha igen, úgy megkérem Lukács Palit, akit mellel a Práger Presse és a „V. I.” folyóirat szintén megbíztak ezzel a kérdéssel.²⁷ Kaphatnék tőle eredeti karcolatokat és novellákat, színes és ha kell, színtelen riportokat — eredeti fényképeket és más egyebeket. De Lukács feltétlen kéri, hogy küldjenek el neki egy hitelesített nyomtatott (géppel írt) levelező igazolványt — Lukács Paul nevére — mert ilyen igazolványra egyáltalán szükség van. Másképpen neki nem lesz módjában egy sor írást se küldeni onnan neki. Honorárium kérdésében Lukács Pali nem nagyon pretenciózus gyerek. Fizessenek neki annyit, amennyit a kávéházban vagy dolgozószobájában írott cikkekért fizetnek — pedig ezek a cikkek — unter uns gesagt — ott fognak íródni, ahol a fegyverek ropognak. Nade ismerni kell Palit. Az még szereti is az ilyesmit — különösen, ha értelme van neki. Pali stramm gyerek. Együtt voltam vele a frontokon. Négy érme volt — egy Signum laudis és — főhadn. rangban esett fogságba. 1921-ben ment haza és azóta csendes könyvkereskedéssel, írogatással foglalkozott 1923-ig. Akkor hat hónapig a törökök oldalán verekedett a görögök ellen. Majdnem pasát csináltak belőle, később Afganisztánban volt Mammamulla királynál — aztán onnan elkerült Kínába — ahonnan tavaly jött haza ellőtt lábbal — de hogy a vér nem válik vízzé — most megint megy a gyerek. Amint látod, kemény fiúról van szó. Add át a barátoknak, hogy ha akarják, Pali dolgozni fog nekik is.²⁸

Most pedig várd a levelemet Párizsból — addig is szeretettel csókollak

bátyád
Máté

23.

Paris 8^e
19 Rue Pauthier
Hotel Paris

Paris 1936. X. 22.

Kedves Laura kisasszony!

K. Bátyja megbízatásából írom ezt a pár bevezető sort — Még az állandó munkakörömmel nem vagyok kellő biztosságban, éppen azért még nem fogok kérdésekkel fordulni Önhöz, bizonyos természetű szívességek végett. (Nővéremmel való kibékülésünk ügye.) A napokban valószínűleg utazom délnek — egy turista társasággal. — Ha esetleg tudok majd valami újabbat írni, okvetlen küldök levelet.

K. Bátyja utasítása szerint a napokban elküldöm a rám bízott kevés összeget, amelyet Ön azelőtt is rendesen megkapott.²⁹

Maradok meleg üdvözléssel

Lukács P.

24.

Paris, 1936. X. 26.

Kedves Laura kisasszony!

A helyzetem kezd kialakulni. Ma utaztam tovább. Remélem, megkapta már az előbbi levelemet, melyet kedves bátyja feleségének írtam, szíves engedelmével, hogy átküldje neki.

²⁷ Zalka kapcsolata a Gondolat szerkesztőségével nem valósult meg. F. Laura akkori körülményei, következtében nem is tudta felkeresni a szerkesztőséget Zalka üzenetével. Zalka e szándékáról Vértés Györgynek, a Gondolat szerkesztőjének nem is volt tudomása. (VÉRTÉS GYÖRGY szóbeli közlése.)

²⁸ Zalka itt saját életének részleteit írja le, hogy unokahúga felismerhesse, Lukács Pál vele azonos.

²⁹ E levélről kezdve Lukács Pál névvel írta Zalka a leveleit, melyekben képletesen utal a spanyol polgárháborúban betöltött szerepére.

(Címét elveszítettem). Ugyancsak k. bátyja kérésére az ő általa átadott 20 dollárt is elküldtem. Máté kérte, hogy értesítem Frieda nővérét afelől, hogy neki is küldött 10 dollárt, de a búcsúzkodás sietős pillanatában (mi a brüsszeli aerodromon váltunk el—), elfelejtette ideadni a címét. Annaira emlékszem, hogy Hajduhadházáról van szó, de se családnevét, se utcát nem tartottam meg az emlékezetben. Én kedves bátyjának adósa maradtam és úgy állapodtunk meg, hogy apró részletekben átküldöm azt Önnek — már ha persze módomban lesz Barcelónából vagy pláne Madridból (Ön valószínűleg tudja, hogy ott most egyelőre polgárháborús viszonyok vannak.) Én meghívást kaptam a madridi főkönyvtár (Bibliotheca Academia del Hispaniae)-ba, ahol igen érdekes munka vár rám. Át kell szerveznem egy nagyon fontos osztályt. Ez a specialitásom. Képzelje el — magyar az mindenütt van. Mongóliában, ahol nemrég voltam — a földműv. miniszter egyik helyettese magyar — (Farkas Gyula nevű úr — aki hadifogsága óta ott van Ulan-Batorban (a fővárosuk). Nem félek tőle, egész biztos, hogy M.-ban is találok honfitársat, bár ez nem fontos. Szóval, ha a viszonyok megengedik — és ha Ön nem lesz ellene — apró részletekben — le fogom Önön keresztül róni adósságomat. Ugyancsak nagyon kérni fogom arra is, hogy néha továbbítson egy-két sort azon ismerőseimnek, akiket nem akarnék informálni hollétem felől, mert hasonló dolgok csak izgatnák képzelőtehetségüket.

Nagyon kérem, ne haragudjon ezen kért szívességek — terheltetéséért, de igazán nincs kihez fordulnom e kérdések végett. Portó és más költségeket persze én fedezem és ahogy megjövök haza (Nagyszombatra), azonnal, ha csak tehetem, átrándulok Pestre, hogy személyesen is megköszönjek mindent.

Kedves bátyja azóta már régen megérkezett rendeltetési helyére — és hamarosan megint hazamegy, de addig is engedje meg, hogy néhanapján háborgathassam Önt...

Ja, igaz, Hedrich Ricsivel régen váltott levelet? Hogy vannak? Nem tudja? Ha esetleg kap tőlük és róluk hírt, úgy adja át nekik üdvözetemet, de speciale ezért nem kell külön zavartatnia magát.

Mégegyszer köszönök mindent előre.

Maradok teljes tisztelettel
Lukács Pál

PS. Utolsó pillanatban: Nem tudtam Párisból elküldeni az összeget, éppen azért kérem, várja majd egy pár nap múlva.

L.

25.

Albasetta (Madrid alatt), 1936. XI. 30.

Kedves Laurácskám!

Nehéz dolog ezen a spanyol gépen magyar nyelven írni. Nem mintha nem volnának rajt meg a kellő betűk, de hát tudod így egyszerre nehéz hozzászokni. Én itt egy nagy regény-témát tanulmányozok ki. A regény prózában lesz írva, de azért beleillik majd költői műfajba is. Erről tud — Béla is.

Egy szép lovastörténet lesz az, három lovasezred fogja játszani a főszerepet benne, ez spanyol kortörténeti mű lesz és én előre is büszke vagyok rá, hogy engem bíztak meg e mű megírásával. Persze óriási nehézségek előtt állok, de ez nem riaszt egy cseppet se, nem olyan fiú vagyok én, ismerhetsz. — Na egyelőre szervusz. Üdvözöllek és csókolak szeretettel

Kis bátyád, Matteo del Miguello—
Én is üdvözlöm sokszor Lukács Pál

Választ ide ne írjon. Én utazom tovább.

LP.

26.

Madrid, 1936. XI. 6.

Kedves Laurácskám!

Egy ismerősöm Párisba utazik, azon keresztül küldöm neked ezt a pár sort. Remélem, hogy pénz is megy ezúttal. (Megbíztam ezzel.) Ha jó és sok pénz megy — adj egy keveset Fri-nak. Írj ide, ha teheted. Címem: Hispania. Albacete. Socorro Rojo Chambre 2 — Lukács Paul.

Röviden írok. Nincs időm és — arról, amiről írni tudnék — még jókor beszélni. Remélem az úti leveleimet megkaptad.

Csókollak forró szeretettel
bátyád

P.

Moszkva 19.

Ul. Furmanova 3—5 kv. 19.

Mate Zalka

27.

1937. jan. 28.

Távirat.

Andreas Josefue Murányi 48
2 18 Budapest 7 =

Valencia 5 13 27 1335 Viaradio

Egészséges vagyok levelemet várd = Lukach³⁰

³⁰ E távirat volt Zalka utolsó jeladása unokahúgához; 1937 júniusában a huescai frontszakaszon elesett. A haláláról értesítő levelet itt adjuk közre:

július 5. 1937.

Kedves Elvtársnőnk!

Drága Elvtársunkhoz, bátyádhoz intézett leveled már nem találta őt életben. Lukács elvtárs, generálisunk, vezérünk, szemünkfénye és büszkeségünk, a dolgozók szabadságharcának dicsőséges katonája, a spanyol nép és az internacionalisták, a világ proletariátusának példaképe, a csatatéren június hó 9-én³¹ elesett. Nem keresünk és nem találhatunk más vigasztaló szót számotokra, minthogy olyan ügyért halt meg, melynek győzelme milliók számára szabad és boldog életet jelent. Ravatalánál a világ proletariátusa tiszteltgett és különös büszkeséggel hajtottuk meg előtte zászlónkat mi, magyar antifasiszta harcosok, hogy ezt a sok vérrrel öntözött vörös zászlót most még magasabbra emeljük halott generálisunk örökké élő nevéért és emlékéért.

Forró üdvözléssel
A Spanyolországban harcoló magyar antifasiszták
központja.
Ladislav

SZABOLCSI MIKLÓS: FIATAL ÉLETEK INDULÓJA

József Attila pályakezdése. Bp. 1963. Akadémiai K. 634 I.

József Attila jelentőségét, központi helyét kora irodalmában még legértőbb barátai sem ismerték fel. Különös egyénisége, de még inkább bonyolult, ellentmondásoktól szabadult kora volt az oka, hogy még vájtfülű esztéták sem ismerték fel igazi költői nagyságát, hiszen ellentétes világnézetük miatt nem értették meg lírai-esztétikai újszerűségét sem. Ez a polgári sikertelenség mintha saját táborát is befolyásolná, Lukács György, aki Bécsben még jelentős költőnek tartja a húszévest, később, egészen a felszabadulásig, le sem írja a nevét. Révai József, aki nagyszerű tanulmányokkal bizonyítja a forradalmi örökség mély megértését, szintén nem tud róla. A felszabadulásnak, szocialista fejlődésünknek kellett elkövetkeznie, hogy József Attilának a szocialista irodalomban betöltött központi szerepét elismertessük. Hogy ez a folyamat még 1945 után sem volt töretlen, arra leginkább Révai felfogásának fejlődését kellene idéznünk, aki az ötvenes években jutott el ennek a szerephez a felismeréséhez, ha Ady tanulmánya színvonalán már nem is tudta megfogalmazni.

Szabolcsi Miklós számára a felszabadulás hozta meg József Attila és a szocialista irodalom élményét. Kís hiján két évtizedet töltött el az életmű gondos filológiai sáfáraként, az ő nevéhez fűződik a JAÖM első három kötete, az a nagyszabású és precíz filológus detektív-munka, amellyel a versszövegek és a kortársi emlékek anyagát menti meg a haladó időtől. De ennél sokkal több, annak a Bartók-i pályának ütegyengető munkája is, amelyet József Attila költészete kezd befutni Nyugaton is, hiszen Szabolcsi számtalan külföldi előadásban, tanulmányban, antológia-utószóban mutatta fel a magyar költő kapcsolatát az európai lírával, a kortárs irodalommal.

Szabolcsi Miklós könyvének nagy anyaggazdagsága, teljességigénye, történeti, elvi, esztétikai módszeressége József Attila helyének megnyugtató kijelölését, sőt ezen túl a szocialista magyar irodalom geneziséét ígéri. A szerző új tudományos diszciplinát valószínűleg megmonográfiájában, a kutatásnak valóban olyan komplex módszerét, amely példa-

mutató irodalomtörténetírásunk számára. Az életrajzt a filológiai módszer alaposságával, a művet valóságos mikrofilológiával vizsgálja át. Nemcsak könyvészeti-hírlapi anyagot tanulmányoz, hanem szinte a riporter valóságsszomjával jár utána József Áron legendás sorsának, a ferencvárosi lakásoknak, Öcsöd, Szabadszállás, Makó a versek koloritját is meghatározó színtereinek. De anyakönyveket, lakcímgjegyzékeket, munkakönyveket, gyámhatósági iratokat, törvényhatósági jelentéseket tanulmányoz át, szóbeli visszaemlékezéseket rögzít, fényképez és levelezést folytat, hogy minél hívebben rajzolhassa meg a családi-társadalmi miliőt. Kényelem vagy figyelmetlenség miatt egyetlen lehetséges vonatkozást sem hagy homályban.

A gyermekkor rajza József Jolán hibáiban is páratlan művére épül, Szabolcsi szerényen azt írja: „adatait, élményeit kényszeríti hiteles sorrendbe”. Valójában az igazságot deríti fel a családtörténet és az életrajz teljesen új összefüggéseiben: József Áron származását, az „Amerikába” való kivándorlás legendáját, Pócze Borbála és szabadszállási családjának sorsát, József Jolán első házasságát, Makai Ödön megtört életpályáját, az abbáziai gyermeknyaraltatási akciót, a Tanácsköztársaság időszakát, a makói éveket világítja át igazságkereső szenvedélye.

E sok, valóban új összefüggés közt mindössze egy ponton támadt hiányérzetem: nem látom világosabban azt az emberi-lélektani rejtélyt, hogy ti. miért hagyta ott József Áron a családját, miért hidegülték el egymástól a házastársak? Szabolcsi igen sokféle lehetséges magyarázatot felvillant, de nem szögezi le magát egyik mellé sem. Pedig úgy sejtem, hogy az apa pszichológiai alkata sok mindent, így fia egyéniségének nem egy vonását is megvilágítaná. Csak a felelőtlen, rossz apát lehet látni benne? Miért szeretné magához venni gyermekeit egy év múlva? Mit jelentene Szabolcsi megítélésében a pszichiáter jellemzése: József Áron „abulias teleopata, akit J. A. tulajdonképpen nem ismer, de mint fogalmat, gyűlöli” (Varga Ervin: J. A. betegségéről). Megértem, hogy Szabolcsi

nem akart kegyeletstörténet lenni, de a szülők házassága, József Áron egyetlen fennmaradt levelének néhány mondata ilyen alapossgú munkában indokolást igényelt volna.

A lélek rejtelmait tények híján csak találgatni lehet, de a kor szükségyszerűsége vas logikával érvényesül az egyén akaratával szemben. „Bármennyire is egyedi egy életsors — írja Szabolcsi —, magán viseli az általános bélyegét, mély társadalmi-politikai-gazdasági erőknek szinte jelképes megvalósulása; s bármennyire is 'egy író furcsa élete' a József Attiláé, a sok furcsaság, kitérő s kaland is jellegzetes.” Valóban, már József Áron életében egyéni és történelmi sors, véletlen és szükség-szerű makacs szorítását tapasztalhatjuk. Fia úgy tudja, hogy apja Amerikába vándorolt, hogy „lefűlelje bátoran a természetes jó-szerencsét” — Szabolcsi meggyőzően mutatja ki, hogy a századeleji magyar kivándorlás számarányban második célpontja Románia, a jobb kereseti viszonyok, a szakmunkás-hiány valósággal csalogatja a magyar nincsteleneket is. Nem magyarázza-e a gyermekeiért foggal-körömmel harcoló Mama sziszifuszi küzdelmét mélyebben a szociológia adatai, hogy ti. az egyedül maradt asszony egésznap munkával is férje keresetének mindössze egyharmadát-egynegyedét kaphatta? A férfi fenntartó nélkül maradt család nyomát szinte lehetetlen pontosan követni a Ferencvárosban, félévenként, háromhavonként költöznek máshová, a lakáshiány, a túlszűfoltóság, a lakbérzsorsza, a magas élelmiszer-árak — tehát a mohón nekilendülő kapitalizmus személytelen uralmát nyögi a félárva család.

A kor általános tendenciáit így hozza kapcsolatba a szerző a József-család különös sorsával. Még a történelem, a társadalomrajz adatai is élettelen telnek meg, hiszen sohasem téveszti szem elől az élmény és a mű aspektusát. Rendkívül találó az is, ahogyan a századeleji főváros, közelebbről a Ferencváros sajátos couleur locale-ját megrajzolja, amely minden bizonnyal József Attila külváros-élményének legmélyebben megőrzött alap-
rétege.

A környezet, a nagyvárosi milliók közül, milyen lehetett a gyermek József Attila kis világa? Valóban feltűnő, hogy mennyire más, mint az a tiszta, derűs, tündérien játékos környezet, amely Tamási Áron, Illyés Gyula gyermekkorát olyan gyönyörű fényvel ragyogtat be. A paraszti és proletár gyermek-környezet különbségét érdemes volna megvizsgálni, mennyivel személytelenebbül, tehát félelmetesebben éli át a proletárgyerekek az elnyomás, a kiszolgáltatottság tényét, mennyire más a viszonya a valósághoz, a természethez, mint a falusi környezetben felnőtté stb. De József Attila gyermekkorának legfőbb hiánya „a játék és az oltalom”.

Pontosan írja le ezt is Szabolcsi: „... a gyermekkor kezdetétől fogva már nélkülözések, elhagyatottság, nehéz és kínos helyzetek emlékéit; a fizikai éhezését és a lelki megalázását” jelentette számára, s az öcsödi tartózkodás is úgy maradt meg emlékében, mint „a legnagyobb idegenség, a legszörnyűbb megaláztatás, a kivetettség időszak, mint mértéktelenül kemény munkáé s a nemérmélt büntetéseké, a megszenvedett veréseké”. Még ha a freudizmus komorabbá is színezi ezeket az emlékeket a valóságosnál, annyi sérülést szenvedett már gyermekkorában, hogy azok egy egészséges alkat egyensúlyát is megbonthatták volna. Szabolcsi nem híve az átöröklés biológiai elméletének, amelyet — valljuk be, sokszor annyira tudománytalanul, sőt sematikusán alkalmazott a polgári irodalomtudomány —, ezért a gyermekkorban keresi a betegség első nyomait: „... az itt elszenvedett sérelmek egyik összetevőjét alkották későbbi neurozisének, s hozzájárultak egy adott szerencsétlen pillanatban egyensúlya felbomlásához”. Addig azonban még több, a gyermekkorhoz hasonló „ütés” érte.

Ha most arra a kérdésre keresünk feleletet, mi az új, irodalomtörténetírásunk számára is megszívlelendő vonás Szabolcsi munkájában, akkor először a mások által is elismerően komplex tudományos módszerére kell utalnunk. A kor története, a társadalomrajza, művelődés- és irodalomtörténete, esztétikája, a költő és kortársainak lélekrajza jelenti összetett-árnyalt tudományos látásmódját. A történetész elismeréssel emelte ki azokat az eredményeit, amelyekkel a rokon tudományokat megajándékozta. Én mégis inkább azt a tanulságot húznám alá, hogy az irodalomtörténésznek, még újabb, marxista történeti feldolgozás birtokában is, a maga munkája közben át kell élnie a kort, annak sokarcú vonatkozását. Szabolcsikönyve még jobban megerősített meggyőződésemben, hogy a legújabb kor bonyolult problémáit lehetetlen más módon, elvileg határozottan és mégis árnyaltan tükrözni, csak színvonalas, mély történeti ábrázolással. Ha el akarjuk kerülni a normatív irodalomtörténeti módszer szükségzerű torzításait, akkor feltétlenül a legmélyebb értelemben történeti módszer látszik legalkalmasabbnak. Teljes mértékben helyénvaló Klaniczay Tibor megállapítása: „A múltból a jelenen át a jövő felé vezető fejlődési útnak a törvényszerűségeit csak minden eddigénél alaposabb, a dialektikus és történelmi materializmus szempontjait következetesen alkalmazó széles körű történeti kutatás derítheti fel. A múltba néző normatív irodalomtudományt a jövőbe tekintő történetnek kell felváltania”. (MTA I. O. K. 1963.—1—4—sz. 66.) Szabolcsi objektív szemlélettel, a korhoz, annak általános ten-

denciáihoz, lehetőségeihez és torzulásaihoz méri a fiatal költő kezdő lépéseit is, anélkül, hogy szemlélete megragadna a kor színvonalán. A szocialista irodalomnak teljesebb, napjainkban megvalósuló eszményével veti össze a közelmúlt eszmei-irodalmi mozdulatait s eredményeit. A kezdő költőt nemcsak mestereivel minősíti, hanem a vele együtt induló magyar s európai nemzedékkel, azzal az eszmei esztétikai korhangulattal, amelyből táplálkozott és felnőtt eredeti művésze.

Szabolcsi Miklós polemikus vénájú író. Egyetlen jelentősebb korábbi vélemény sincs, amellyel ne vitázna. Sokszor a nagy adatgazdagság, a sokféle vélemény idézése meg is nehezíti az olvasást, érdeklődésünket mégis ébren tartja a minden sorát átmelegítő igazságkereső szenvedély. Stílusában nincs semmi szépelgő irodalmiság, a filológus és nem az esszéista irodalomtörténészek közül való. Aki többre becsüli a gondolat puritán pontoságát a kifejezés kimódolt szépségénél, az az igazság lényegét nem áldozza fel egy tetsetős stílusírisz fordulatért vagy kézenfekvő, de megalapozatlan általánosításért.

Teljesség-igényéből következik, hogy valósággal mikroszkóp alá tartja az életet és a művet. Ez a rendkívül közeli nézőpont mégsem belefelejtkezés a részletekbe, hiszen egy rendkívül erős ideológiai készség, széles körű irodalomtörténeti szemhatár minősíti. Az előforduló hibák — elsősorban az ismétlés veszélye — abból adódnak, hogy túlságosan is rövid szakaszokra bontja az életrajzot, a költői művet, így aztán akaratlanul is jelentékegyébbe nagyít a fejlődés nagyobb etapjából nézve kevésbé jelentős motívumokat. Így például feltétlenül túlrésztelített az ifjú szegedi költőkről és irodalmi lapokról szóló fejezet. A tehetség minősítése itt is, valamint a forradalmi írók esetében is alárendelődik a kort-életérmészt-hangulatot tükröző sajátosságoknak.

El lehet-e lesni a folyamatot, amely alatt a bábból pillangó lesz? Az egész József Attila oeuvre vizsgálatában aligha van nehezebben ábrázolható probléma, mint eredeti költői hangjának megtalálása, mestereitől való fokozatos elszakadása. Weöres Sándoron kívül nincs magyar költő, akire annyi elődje és kortársa hatott volna, mint József Attilára. Szabolcsi Miklós nagy apparátussal mutatja ki Ady, Juhász Gyula, Berzsenyi, Kemény Simon, Kosztolányi, Babits, Baudelaire, Whitman nyomait a fiatal költő első kötetében. Legtöbb elemzésével egyet lehet érteni, azonban általánosságban kell a komparációról leszögezni valamit. Mesterek-kortársak fiatal költőkre gyakorolt hatását csak úgy gyümölcsöző vizsgálni, ha a formális egyezés (jelzők, szóképek, versforma stb.) kimutatásán kívül azt is megállapítjuk, hogyan s mennyiben mozdította vagy gátolta a mo-

corgó lírai eredetiséget. A fiatal tehetség akaratlanul is magára ölti a bálványozott mester kosztümjét, amely nemcsak modort, de mondanivalót is sugallhat. Ady költészete kétségtelenül nagy hatást gyakorolt a fiatal József Attilára. Azzal viszont már nem tudok egyetérteni, hogy „Ady költészetében találja meg azokat a motívumokat, amelyek saját helyzetének legjobb kifejezésére alkalmasak.” Adytól tanulhatott politikai látásmódot, forradalmi hitet, költői hivatástudatot, de a saját helyzetének kifejezésére alkalmas motívumokat a legkevésbé. Egyetlen olyan Adyfogantatású verse sincs, amelyet remekműnek lehetne nevezni. Szabolcsi ugyan egyezést tétel fel az *Elhanyagolt véres szívünk* és *A város peremén* néhány sora közt, ez azonban nem nagyon meggyőző. Költői alaptermészetük, lírai egyéniségük annyira elütő volt, hogy mélyebb lelki-költői rokonságot nem eredményezhetett. A szerelmi, lírai önarckép témájú verseiben a fiatal költő valósággal stílus-szerepjátékot folytat, a kifejezésnek a valóságos élményhez alig van köze. Hogy Ady művének igazi folytatója legyen, túl kellett lépnie Ady költői eszközeinek próbálgatásán.

Amit Juhász Gyula hatásáról ír a szerző, az már sokkal közelebb jár az általam említettetekhez: „Jól megértette, magába szívta Juhász Gyula költészetének levegőjét, — s át is vett belőle lényegét és formát, magatartást, tájlatást, szavakat... Juhász Gyula rejtett bánata, hamu alatt izzó forradalmisága, sőt nemzeti fájdalom, vidékies, szomorú magánya, másfelől szépségkultusza, művészmagatartása is visszhangot lel az ifjú József Attilánál”. Ez a költői hatás azért lehetett mélyebb, mert szemlélődő-meditáló alaptermészetük is rokon volt. Az igazi vonzás sokszor a legkevésbé mutatható ki azonos szavak és formák találkozásában, valójában sokkal mélyebben rejlik: a szemlélet és hang hasonlóságában. Így tanulta el és fejlesztette tovább a fiatal költő Juhász Gyula lényegében impresszionista, mégis nagy távlatokat (sokszor a végtelenséget) felvillantó táj-ábrázolását, a *Tiszazug*, a *Holt vidék* falusi tájában is jelen van a *Tápai lagzi* és a *Magyar tél* szemlélete-hangulata, pedig formális egyezést aligha lehetne kimutatni.

Az első három év költői termését Szabolcsi több síkon is elemzi: először életrajzi adalékként, majd a hatások kimutatásánál, az önálló mondanivaló jelentkezése, végül a kötet esztétikai összképeként. Tegyük hozzá: könyvének ezek a fejezetei nem maradnak alatta az életrajznak, ugyanaz a gondosság, mindenre kiterjedő figyelem, alkotáslelektan és stílusvizsgálat, tartalom és forma együttes kezelése eredményezi mindezt. Nemcsak értelmével közelít a versekhez, füle is van hozzájuk, világnézet, érzés, hangulat, forma együtt-

teséből hallja ki a mondanivalót, a mutáló kamaszból az érett költő finom felhangjait. Ami a *Szépesség koldusa* sokféle hatásának előremutató értelmét jelenti, teljes mértékben helytálló: „József Attila nem a konzervatív népnemzeti iskola epigonjaként indult, nem is az arra épülő munkásköltészet folytatójaként. Másfelől: nem követte kortársai legtöbbjének útját s nem a szélsőséges avantgardizmus, a formák szétrombolása útján kezdte pályáját; nem Kassák epigonjaként s nem expresszionistaként lett költővé. Ahhoz a nagy költői-politikai forradalomhoz csatlakozott, amely az ő fellépése előtt másfél évtizeddel élte virágkorát: Adyhoz és a *Nyugat* lírájához... A magyar költészet, s rajta keresztül alapjában az európai költészet legigazibb, legtermékenyebb fő áramába kapcsolódott...”

Az eddigi véleményekkel szemben két irányban is polemizál: akik proletár-élményeket olvasnak ki a korai versekből s akik utánzásnál nem vesznek többet észre. Úgy látom azonban — ha árnyaltabban is — Szabolcsi az először említettek álláspontját osztja: az aratás-versekben én nem fedezem fel a „plebejus indulatot” s a „mély proletárélményeket”. Még a művészileg legsikerültebb *Éhség*-ben sem találok nyomát a plebejus indulatnak, a vers újdonságát éppen a parnasszista ábrázolástechnika és a reális megfigyelés ellentétének feszültsége adja, az ábrázolás szempontjában pedig a dolgozó emberrel való mély együttérzést látok. Az *Aratás előtt* záróképeiben is túlzásnak látszik „rejtett fenyegetést” érezni, amint hogy a *Fiatál életek indulója* mögül nem hallom ki a forradalmi dalok melódiáját. Kár, hogy Szabolcsi nem mondja meg, mire alapozta mindezt, az eredeti *Induló* címet nem érzem bizonyítéknak. Azt sem látom be, miért lenne ez a nagyon bátor költemény tudatos lázadás, ha nemcsak a maga,

de a kor fiataljai nevében szól is? Kikristályosodott, körülhatárolt-e, világnézet-e az a „békevágy, lázadás, világmegváltoztatás... forrongó indulat”, amelyet a szerző olvas ki a e költeményekből? Az *Arany kalásztól*... kezdetűből Szabolcsi „inkább a szegénység, az elnyomott nép s a reménytelenül küzdő fiatalok panasztát hallja, mintsem a nemzetét”. Bizonyíték: „a versek színtere s hangszerelése — az is, amit ekkori baráti körének nézeteiről tudunk”. A versek „színtere” a Juhász Gyula módján színezett Magyar Ugar. Makói ismerősei, még a legtisztábban látó Espersit is így élte meg Trianont. A probléma később is foglalkoztatja. Miért idézné különben az *Ének 1923-ban* a nemzethalál vízióját?

Ezeket a verseket tehát a szerző is egy árnyalattal pozitívabbnak értelmezi a valóságosnál. Pedig nincs szükség rá, annyira rövid ideig tartó, múltó pillanat az életében, hogy később nem találkozhatni nyomaival.

Az utolsó fejezet (Kitekintés és korkép) mutatja meg igazán Szabolcsi Miklós művének arányait és a következő kötet nagy lehetőségeit. Tulajdonképpen több is, mint amit a monográfia megkívánna: korkép, irodalomtörténeti fejezet a huszas évek első három esztendejéről. Alapvető megállapításait mindenki hasznosítani fogja, aki csak a kor problémáival foglalkozik. Arról győző meg bennünket, mennyire valóságos törest jelentett a kor valamennyi jelentős írója számára 1919 ősze, hogy alig van korszak a magyar irodalomban, amely kuszáltabb és bonyolultabb képet mutatna. És mégis: ebben az időben kovacsolódik ki századunk leghaladóbb irányzata, a szocialista irodalom.

Ennek az útnak szintetikusán ábrázolt, alapos és nagy távlatú képe Szabolcsi Miklós műve, s ezért nyeresége marxista irodalomtudományunknak.

Bokor László

KLANICZAY TIBOR: RENESZÁNSZ ÉS BAROKK

Tanulmányok a régi magyar irodalomról. Bp. 1961. Szépirodalmi K. 597 l.

Nem véletlen, hogy több mint másfél évtizednek kellett eltelnie, míg a marxista irodalomtörténetírás a stíluskorszakok és stílusirányzatok bonyolult kérdését tudományos igénygel felvehette. A hallgatásban szerepe lehet bizonyos baloldaliaskodó nézeteknek is, melyek a szellemtörténeti iskola ellenhatásaként kaptak ideig-óráig lábra, de a valódi ok inkább a feltételekben keresendő: hiányoztak a tudományos szinten mozgó részlettanulmányok, s az elmélet alkalmazásának biztonsága, amelynek nyomán a rendszerezés lehetővé válik. Előbb egész fejlődési szakaszok

már ismert anyagát kellett átvizsgálni, új írókat feltárni és helyükre illeszteni, s eközben a marxista elmélet alkalmazásában megmutatkozó kezdeti bizonytalankodást leküzdeni, hogy megteremtődjenek a szintézisalkotás tárgyi és szubjektív előfeltételei. Klaniczay Tibor tanulmánykötetének megjelenése a fordulatot jelzi: az irodalomtörténetírás már elérkezett ahhoz a ponthoz, hogy a legbonyolultabb problémákkal, a többi közt a stíluskorszakok, stílusirányzatok kérdésével — beleértve azok elméleti vonatkozásait is — szembenézzen.

Ezzel jeleztük is, hogy a kötet gazdag tartalmából éppen a nagy stíluskorszakok: a reneszánsz és barokk kérdéseivel foglalkozó tanulmányokat érezzük a legjelentősebbeknek, amelyekben felvetődő kérdések előzetes tisztázása nélkül többek között az új Balassi-, Zrínyi- és Pázmány-portré sem készülhetett volna el. Nemcsak azért a legjelentősebbek, mert több vonatkozásban ismeretlen anyagra támaszkodva az eddigi felfogástól — beleértve a marxista eredményeket is — eltérő álláspontokig jut el Klaniczay, hanem azért is mert a tudományos módszer következetes alkalmazásával mintát kínál más bonyolult kérdések megközelítésére is. Klaniczay kiindulási pontja: az irodalomtörténeti jelenségek, a művészeti stílusok vizsgálatában nem helyezkedhetünk sem a leicsinylés, sem az apológia álláspontjára, hanem a jelenséget a maga történetiségében kell vizsgálni. Ez a szempont a jelenség létrejöttének, hazai és európai összefüggéseinek konkrét vizsgálatán túl azt is megkövetelte, hogy Klaniczay a szemügyre vett korszakot, írókat alakulásban, mozgásban levőnek tekintse, hogy a belső fejlődés irányát, tendenciáit kitapinthassa. E módszer helyes érvényesítése megóvta attól, hogy előre kialakított normák mércéje alá helyezze az írókat, melyet ha nem ért el, a pár évvel ezelőtti gyakorlat szerint korlátokról kellett volna beszélnie. A tanulmánykötetben erőteljesen érvényesül az az álláspont, hogy senkitől sem várhatunk többet, mint ami abban a fejlődési szakaszban elérhető volt, hogy a kor által megteremtett objektív lehetőségekből kell kiindulni, hogy nem azt kell mérlegre tenni: miben marad el a vizsgált jelenség egy korabeli vagy későbbi fejlettebb osztályviszonyok között kialakult hasonló jelenségtől, hanem elsősorban azt, hogy a konkrét viszonyok között milyen lépést jelent *előre a múlt*hoz viszonyítva! A marxista módszer alkalmazása tehát elsősorban a *kor* mérlegre tevését jelenti, hogy kiderüljön: mire vállalkozhatott az író az adott feltételek között. Ebből logikusan következik, hogy ha a társadalmi viszonyok még nem tettek lehetővé fejlettebb álláspontot, ott nem kell korlátokról beszélni, mert az objektív helyzetből adódó lemaradásról van szó. A történetiség elvének érvényesítése, a jelenségek egymással való összefüggésükben és fejlődésükben, alakulásukban való szemlélete vezetett arra, hogy több ponton igen értékes, új eredményekre jutott Klaniczay s hitelesebb, árnyaltabb, egyes fejlődési szakaszokon egészen új képet alakított ki a letűnt századok irodalmáról. Nem vállalkozhatunk arra, hogy e rendkívül gazdag kötet anyaga által felvetett valamennyi problémát érintsük. Inkább arra törekszünk, hogy azokhoz a kulcskérdésekhez szóljunk hozzá, amelyekben különösen megnyilvánul ez új

eredményeket biztosító koncepció és módszer.

Az első ilyen központi kérdés, amelyben Klaniczay több ponton új eredményekre jut, a magyar irodalom *reneszánsz korszaka*. A felszabadulás előtti és utáni reneszánszkutatás eredményeinek bírálatában Klaniczay abból indul ki, hogy a zavart a reneszánsz humanizmus, reformáció fogalmainak pontatlan használata, valamint összefüggéseik és különbözőségeik tisztázatlansága okozta. Ezért mindenekelőtt e kategóriák tartalmát és összefüggéseiket tisztázza. A reneszánszt az európai művelődés *nagy korszakának*, tehát történeti kategóriának tekinti, melyben a fel-törekvő polgárság *műveltsége, magatartása, művészetének* — beleértve az irodalmat is — *stílusa* jut kifejezésre; a humanizmus ezzel szemben szűkebb jelenség: elsősorban a polgárság *világi* ideológiája, mely összefonódott a *klasszikus műveltséggel* és — legnagyobb képviselőiben — sajátos etikai magatartással, melynek legfőbb tartalmi eleme: törekvés az elnyomottak helyzetének könnyítésére.

E kategóriák tartalmának világos, tudományos meghatározása után — európai összefüggésbe ágyazva — megvizsgálja a magyar reneszánsz fejlődését; társadalmi alapját, az új műveltség viszonyát a különböző társadalmi osztályokhoz és rétegekhez, s ennek alapján jut el a korábbi reneszánsz értelmezés és korszakolás revíziójához. Klaniczay szerint a XV. század derekától a XVII. század első harmadáig tartó időszakot a magyar irodalom reneszánsz korszakának kell tekinteni. E több mint másfél évszázadra terjedő fejlődési szakasz első fele a reneszánsz első korszaka. Meggyőző érvekkel igazolja, hogy a Hunyadiak és a Jagellók korát nem lehet a reneszánsz fénykorának tekinteni — amint korábban hitték —, mivel az új műveltség ekkor még igen korlátozott területen jelentkezett, latin nyelvű volt, s főleg, mert a köznép- és kisnemesség — melynek törekvéseit támogatta ez az új ideológia, a humanista irodalom — tömegeiben még *távol állt* az új, haladó műveltségtől. Csak élenjáró képviselői jutottak el saját érdekeik felismeréséig, de a nemesség többségének kultúrája középkori jellegű. Az élenjáró kultúra és potenciális osztálybázisa közötti ellentmondásból vezeti le Klaniczay a Mátyás-kori humanizmus belső feszültségeit, többek között azt a törest is, amit Janus élete utolsó felének költői alkotásaiban tapasztalhatunk: a tematika összeszűkülését, a költői érdeklődésnek befelé fordulását, a tónusváltást, a koncepció elerőtlenedését, Janus viszonyának megváltozását a körülötte folyó eseményekhez.

A reformáció közbeékelődő évtizedeivel egyidőben bontakozik ki a magyar reneszánsz második korszaka, a *virágzás*. E korszakban a reneszánsz osztályalapja megváltozik: a

Mohács után telemelkedő új főnemesség válik e kultúra hordozójává, amely már részben maga is alkalmazkodik a gazdasági fejlődés új formáihoz, s épp ezért is teheti magáévá a reneszánsz kultúra, életstílus egyes elemeit. A történetiség szempontjának érvényesítése révén Klaniczay világosan látja és fejtja ki ez új osztály pozitív és negatív vonásait, melyek a gazdasági-társadalmi viszonyokból s a század középső évtizedeinek zavaros politikai helyzetéből szükségképpen következnek. Ekkor bontakozik ki teljes szélességében és válik az egész társadalomra jellemzővé — a reformáció által már nyelvén is magyarrá tett irodalmat is beleszámítva — a reneszánsz műveltség. Nyilvánvaló, hogy helyes Klaniczay konklúziója: csak ekkor, a középkori gondolkodásmód, művelődési formák kiküszöbölése, háttérbe szorulása, részben átalakulása után beszélhetünk a reneszánsz virágzásáról, melynek képviselője Balassi Bálint, akinek művészetében ugyanakkor a korszak nagy ellentmondásai, belső feszültségei is tükröződnek.

Igen lényeges a tanulmánynak az a része, mely a reformáció és a reneszánsz viszonyát, a reformáció e korban betöltött szerepét vizsgálja. Klaniczay rámutat a két jelenség bonyolult, ellentmondásos viszonyára, s erőteljesen hangsúlyozza, hogy a reformáció „a katolikus középkort a reneszánszhoz hasonlóan megtagadva, a feltörekvő társadalmi osztályok, elsősorban a polgárság haladó társadalmi törekvéseként jelentkezik. A reformáció társadalmi gyökerei tehát szinte azonosak a reneszánszéval: ugyanannak a gazdasági és társadalmi átalakulásnak a terméke mindkettő (16. l.).

A tanulmány e fontos megállapítása a kezünkbe adja a kulcsot a kétféle minőségű gondolatrendszer közötti kapcsolatok és ellentmondások megértéséhez, s lehetővé teszi a gondolat sor bizonyos fokú kiegészítését. Ha a reneszánsz és a reformáció azonos társadalmi gyökerekre vezethetők vissza, akkor ez azt jelenti, hogy a középkorvégi gazdasági fejlődés ezt a két ideológiát bontakoztatta ki — a sajátos körülményekből adódóan — a korabeli Magyarországon; azt jelenti, hogy a társadalom egésze ezeknek a gondolatrendszereknek a jegyében és segítségével lépett át a középkorból az újkorba. Az elmaradt osztályviszonyokkal magyarázható, hogy míg a reneszánsz műveltség a XVI. században elsősorban a főnemesség és a nemesség tömegeit, tehát a társadalom kisebb részét hatotta át, a reformáció — mely Engels szerint az elméleti humanizmus teológiai, vallási folyománya — a paraszti és félpaszti tömegeket, tehát az ország népének zömét távolította el a középkori típusú vallástól, s tette fogékonnyá a polgári gondolatok befogadására. Más szóval: a reformáció rohamos

térhódítása a jobbágy- és mezővárosi tömegek között azt jelezte, hogy számukra ez az eszmerendszer jelentette a középkorítól való eltávolodást, a *tovább lépést* egy új, magasabb rendű társadalom felé. A főleg paraszti tömegekkel rendelkező országokban a nép számára még csak ez az út volt a járható, s nem a másik, a humanizmusé, amelyben a polgárság már világi fegyverekkel küzdött jogaiért. A magyar társadalom többsége számára a polgári viszonyok kialakításáért való harc tipikus formája a reformáció vallásos ideológiája volt.

Ebből következően nemcsak azt kell meg látnunk, hogy a reformációban megnyilvánuló vallásos szemlélet és a reneszánsz világi szemlélete között ellentmondás van, hanem sokkal inkább azt, amiben a régi és az új típusú vallásosság különbözik egymástól, hogy a középkori és a reformáció-korabeli vallásosság lényeges eltérést mutat, hogy a reformáció *tovább lépést* jelent a régihez viszonyítva. Ebben a különbségben tükröződik a reformáció polgári jellege. Mind Szkhárosi, mind Balassi költészetében világosan megmutatkozik, hogy az isten és ember közötti viszony felfogásában gyökeres változás következett be: míg a középkori himnuszoktól végtelen távolság választotta el istentől, a reformáció írói számára az isten szinte elérhető közelségbe került: szövetségre lépett az emberrel s a szövetség (foedus) feltételei mindkét fél részére kötelezőek. Ha az ember betartja az isten parancsait (elfogadja a reformáció tanítását) az istennek *kötelessége* megsegíteni őt! Bornemisza szerint „ha mindennap hetvenhét embert ölnék meg, hetvenhét paráznaságba esném, hetvenhét szer loppnék, istent hetvenhét szer szidnám, káromolnám” ... „ha őszintén megbánom bűneimet, az istennek „meg kell bocsátani”; Balassi vallásos lírájának belső fejlődését sem érthetjük meg másként, mint hogy erősen élt benne az isten és ember közötti új viszony gondolata: korai verseiben őszintén megvallja ifjúkora vétkeit, s szinte önmarcangoló hévvel ostromozza magát, hogy bocsánatot nyerjen; egyik késői versében azonban már ilyen sorokat ír le:

De te mindazonáltal szomjú lelkem
ne félj,
Sőt régi uradban minden ellen remélj,
Bizván kegyelmében, higj és csendesén
élj,
Gonoszt hozzá ne vélj.

A vers utolsó sorai jelzik, hogy a bocsánat késlekedése miatt — ami a költő számára ellenségeitől való megszabadulást, régi helyzete visszaállítását jelentette — Balassi küzd az isteni gondviselés ellen lelkében feltámadó kétellyel.

Mindezzel arra akartunk rámutatni, hogy a reformációban tükröződő vallásosság igen lényeges *elmozdulást* jelent a középkori alapról: e vallásosság középpontjában az ember áll. Ismeretes, hogy a reformáció, különösen a kálvini változat, milyen nagy szerepet játszott az eredeti tökefelhalmozás megindításában azzal, hogy megszabadította a vagyonszerzést a tradicionális kötöttségektől: a takarékoságot s ugyanakkor a folytonos szorgalmas munkát a kálvini etika alapjává tette, s az ilyen életmódból származó anyagi gyarapodást az isten „áldásának” tekintette.

Abból adódóan, hogy a reformáció eredeti formájában az elnyomott osztályok törekvéseit, vallási, erkölcsi nézeteit tükröző ideológia volt, következik, hogy erőteljesebb *osztályharcos* tartalom nyilatkozik meg benne, mint a humanizmusban, s hogy terjedése az *anyanyelvű* műveltség térhódításához volt kötve, hisz a nép másképpen nem értette volna meg, s nem fogadhatta volna be eszméit. A reneszánsz virágkora pedig — amelynek egyik lényeges *feltétele* a humanista eszmék magyar nyelven való jelentkezése — éppen az által vált lehetségessé, hogy a reformáció mozgalma kiszorította a latin nyelvet a szépirodalom területéről. A magyar irodalom reneszánsz korszakának tehát fontos és szükségképpen jelensége a reformáció: még csak ez a mozgalom tudatosíthatja az ország többségét alkotó elnyomott tömegekben a polgári törekvéseket. A reformáció-hirdetők nézetek természetesen behatoltak — megszelídített formában — az uralkodó osztály soraiba is, de elsődlegesen a jobbgáyság és a mezővárosi lakosság törekvéseit fejezték ki. Teljesen megalapozottnak tekintjük tehát Klaniczay megállapításait a magyar irodalom reneszánsz korszakáról, s benne a reformáció szerepéről: „a reformáció csak a reneszánsz korában képzelhető el, s megjelenése nem a reneszánsz végét, hanem virágzását jelzi.” (17. l.) A humanizmus és a reformáció a konkrét magyar viszonyok között egymást kiegészítő, egymást feltételező jelenségek, s *együttesen*, egymást áthatva alkotják a magyar reneszánsz korának két alapvető áramlatát. Mielőtt a kötet további problémáit érintenénk, ezért először a magyar reformáció irodalmával foglalkozó tanulmányra térünk ki, amely a reneszánsz korszak e sajátos irányzatának rendszerezését végzi el.

A tanulmány célja annak kimutatása, hogy a reformáció mozgalma miképpen alakít ki egy jelleget és formáját tekintve is új típusú irodalmat, s eközben a magyar reformáció irodalmának legjellegzetesebb íróira és alkotásaira korlátozza figyelmét. Klaniczay mindenekelőtt leszámol azzal a polgári állásponttal, mely szerint a reformáció nem a társadalmi harcok vetülete, hiszen azt az uralkodó és kizsákmányolt osztályok tagjai egya-

ránt elfogadták és szinte egyszerre álltak az új tanítások mellé. Fejtegetéseit abból a rendkívül fontos felismerésből indítja el, hogy a reformáció e gyors és általános térhódításának az a magyarázata, hogy mind a feudális, mind az antifeudális erők újat akartak, s ezért fordítottak hátat a középkori egyháznak és ideológiának, persze osztályérdekeiknek megfelelően értelmezve a lutheri tanításokat. A kizsákmányoló osztály tagjai mindvégig megmaradtak azon az állásponton, hogy a keresztény szabadságról szóló tanítást csak a lelki, a hitbeli dolgokra szabad alkalmazni; az elnyomottak ellenben az anyagi viszonylatokra is ki akarták terjeszteni, s lehetőséget láttak új, elviselhetőbb viszonyok kialakítására. Erre a biztos perspektívára építi azután hatalmas tény-anyagra alapozott szintézisét, mely valójában e bonyolult jelenség első tudományos rendszerezése, a középpontban azzal a gondolattal: kik őrizték meg a reformáció eredeti, antifeudális törekvéseit, és kik adták fel e célokat, meghátrálván az erősödő feudális nyomás előtt.

Világos koncepció vonalán mozogva, a reformáció fejlődésében két szakaszt különböztet meg, s mindkettőt a maga bonyolult összefüggésében vizsgálja. Az első: a *mezővárosi* szakasz az 1530-as évektől az 1550-es évek derekáig tart s ideológusai Dévai, Ozorai és Farkas András; törekvéseik célja a központosított monarchia. E szakasz kiemelkedő írói: Batizi, Benczédi, Sztárai és Szkhárosi, a kedvelt műfaj pedig az ének és részben a dráma, mely ekkor indul fejlődésnek. Az 1550-es évek közepétől az 1570-es évek derekáig tart a *második*, a megoszlás szakasza: a reformáció *radikalizálódásának*, de egyben megalkuvásának időszaka is, mely az előbbivel párhuzamosan bontakozik ki. Az 1550-es években, főleg Kálmáncsehi Sánta Márton fellépése nyomán a reformáció radikálisabb tanításait követő *sacramentarius* irányzat terjed el, majd fellépnek a nép forradalmi törekvéseit leginkább kifejező *anabaptista* áramlatok, s végül az 1560-as években létrejön a legmerészebb vallásos újításokat hirdető *antitrinitarizmus*. A reformáció köntöszében jelentkező osztályharc betetőzése az 1569–70. évi parasztfelkelés.

A mintegy két évtizedre terjedő periódus vizsgálatában Klaniczay nem a dogmatikai állásfoglalást tartja lényegesnek, hanem hogy a reformáció eredeti, antifeudális célkitűzéseit fejlesztik-e tovább az írók, vagy pedig annak megmerevedését készítik elő; a reformációt mint társadalmi mozgalmat képviselik-e, vagy pedig az egyes irányzatok nyomán létrejött valamelyik egyházat. Az evangélikus, református, unitárius *egyház* kialakulása voltaképpen azt jelenti, hogy a reformáció feudalizálódott, s az eredeti célokat követő írók többé-kevésbé szembekerül-

tek a keletkezőben levő egyházakkal. Jó példa erre Dávid Ferenc, aki az antitrinitáriusok vezére volt, de a mozgalomból létrejövő unitárius egyház épp a vele vívott harcban, az ő bebörtönzése során jött létre. Hasonlóképpen Bornemisza is igyekezett az evangélikus egyház keretei közé beilleszkedni, de mert kitartott az antifeudális program mellett, ellentétbe került saját egyházával. A XVI. század második felében tehát élesen elválík a társadalmi mozgalmat, az antifeudális osztályharcot képviselő író a feudalizmushoz simuló egyházi írótól.

Az írók ilyen alapon való elkülönítése nem okoz nehézséget, mivel a reformáció mint *haladó mozgalom* és az egyházak mint *hatalmi intézmények* más magatartást s más jellegű tevékenységet kívántak íróiktól. Az antifeudális harc szószólói, Sztárai és Szkhárosi kezdeményezését folytatják tovább: nyílt, osztályharcos politikát folytatnak s ebből szükségképpen következik, hogy a megoldatlan kérdések erőteljesebb felvetésére, a valóság hiteles bemutatására vállalkoznak. Az egyházi írók viszont teológiai értekezéseket, templomi énekeket írnak, s tartózkodnak a valóság ábrázolásától (Mélius, Szegedi Kis István). A tanulmány, tekintet nélkül felekezeti hovatartozásukra, ebben a fejlődési szakaszban azokra az írókra helyezi a súlypontot (Heltai, Dávid F., Bornemisza, a drámák), akik tovább haladtak, sőt előre léptek mind eszméi, mind irodalmi vonatkozásban azon az úton, amelyen a mezővárosi reformáció elindult. E szakaszban tehát társadalmilag radikálisabb mondanivalóval fellépő és művészebb, a művészietlen elemeket fokozatosan levelező irodalom születik. Ezért válik itt a legerőteljesebb műfajjá a valóság ábrázolására alkalmasabb *dráma* és a *próza*.

A reformáció alapvető kérdésén: a társadalmi törekvéseken tartva állandóan a tekintet, Kľaniczaynak sikerült e mozgalom hiteles képét nyújtania, melyben nemcsak az eszmények és képviselőik belső fejlődése tükröződik, de egyben az is, hogy a tartalom módosulása (gazdagodása vagy elcséyészése) hogyan hozza létre a maga mind művészebbé váló formáját vagy a művészi elemek elcséyészését a csökkenő súlyú mondanivaló nyomán. Ezen a ponton is ki kell emelnünk, hogy a tudományos koncepció következetes érvényesítése tette lehetővé a gazdagon és sokoldalúan elemzett anyagon a tartalom és forma bonyolult összefüggéseinek feltárását. A szintézis egyben kiegészíti a magyar irodalom reneszánsz korszakáról készített elemzést, amely valójában ezzel válik teljessé: a két tanulmány *együttesen* nyújt átfogó, világos képet arról az átalakulásról, amelynek nyomán a magyar nép *egésze* leküzdötte a középkort és az újkor küszöbére

lépett. A kutatások természetesen egyik-másik ponton módosíthatnak a részletmegállapításokon, de a fejlődés általános menetét illetően Kľaniczay eredményei teljesen meg-alapozottak. Ezek jogossá teszik azt a következtetést is, hogy korábban eltűzötték a különbséget a felvilágosodás előtti és utáni irodalom között, s ezáltal elhomályosodott a reneszánsz kultúra forradalmi jelentősége. Az egyetemes fejlődés perspektívájába állítva a reneszánsz valóban nagyobb arányú korszakváltozás, mint ahogy eddig feltételeztük: a középkori latin irodalom leküzdését s az anyanyelvű irodalom kialakulását jelentette; a szépirodalom ekkor vált nyelvében magyarrá, tematikájában jórészt világivá, más szóval alkalmassá arra, hogy a társadalom fejlődéséért vívott küzdelem hatásos, az egész néphez szóló eszközzé váljék.

*

Ha a reneszánsz megítélésében támaszkodhatott Kľaniczay bizonyos mértékig az előző kutatások eredményeire, a barokk korszak fejlődésrajának elkészítésében nehezebb volt a feladata. Ismeretes, hogy ez a probléma Európa-szerte egyik legvitatottabb kérdés, s hogy az utóbbi időben igen nagy változás tapasztalható megítélésében. Nem térünk ki itt sem a magyar barokk-kutatás előzményeire, sem az utóbbi években nyugaton folyó polémika ismert eredményeire, csupán az új barokk szintézis alapvető tételeit vesszük szemügyre és fűzünk hozzá néhány észrevételt.

A hatalmas anyagra épülő tanulmány a szellemtörténeti barokk-koncepció után az első marxista összefoglalás, amely rendkívül gazdag részletkutatások eredményéből von le következtetéseket. Az új barokk-kép kialakítását az tette lehetővé, hogy Kľaniczay itt is szigorúan a történetiség talaján maradjon, s azt keresi, hogy milyen konkrét valóság kifejezője a barokk kultúra fejlődésének egyes szakaszaiban. A történelmi konkrétság már a kérdésfeltevésben is megmutatkozik: míg a korábbi elemzések jó része az érett reneszánsz művészetével vetette össze a barokkot és jutott el így az *egyöntetű* negatív megítélésig, Kľaniczay előzőleg a későreneszánsz problémáit (a sztoicizmus és manierizmus), tehát a barokkot *közvetlenül* megelőző jelenségeket vizsgálja meg, és így sokkal realisabb alapra építhet a barokk művészet pozitív és negatív vonásainak feltárásában. A későreneszánsz ideológiai és művészi jelenségeinek elemzésével igazolja, hogy a sztoicizmus az ellenreformációhoz, a manierizmus a barokkhoz vezet át, bár mindkettő még a reneszánsz kultúrájához tartozik. Azáltal, hogy a barokkot nem a kiteljesedő reneszánsz-szal, hanem a későreneszánsz hanyatló manierizmusával

állítja szembe, visszahelyezte a vizsgált jelenséget a történetiség talapzatára s megállapíthatta: a barokk objektív szükségszerűséggel jelentkező irányzat, amelynek sajátos jegyeit a hazai valóságból kell és lehet megérteni. Ha valamely jelenség objektív szükségszerűséggel következett be, azt kell megvizsgálni: hogyan jött létre társadalmilag, milyen szükségszerűség hozta létre, s az adott lehetőségek határán belül milyen haladó és negatív elemeket tartalmazott. Nem azon a nyomon halad tehát, mint a korábbi barokk kutatások általában: mivel a barokk kor *egészére* a termelőerők visszaesése, legalábbis stagnálása jellemző — s művészetében nyilván ez a folyamat tükröződik —, a kor szellemi jelenségeit, irodalmi alkotásait a maguk egészében negatívnak kell ítélni. Így ugyanis valóban nehéz lenne Pázmány és Zrínyi művészetében fellelhető pozitív elemeket megérteni. Klaniczay azt keresi, hogy a megrekedés e másfél-százados periódusában alakultak-e ki olyan körülmények, amelyek — legalábbis rövid időre — lehetővé tették a termelőerők viszonylagos fejlődését, s ezzel a szellemi élet pozitív tartalmakkal feltöltődését is. A barokk-per újra felvétele többek között abban gyökerezik, hogy Klaniczay szerint az Illésházy, Thurzó, majd Pázmány és Eszterházy által folytatott *rendi politika* történelmileg szükségszerű *kompromisszumra* alapult: Bocskay, majd Bethlen által kitűzött politikai célok nem voltak elérhetők, mivel a magyar arisztokrácia *még elég erős* volt ahhoz, hogy saját politikáját mind a Bécs, mind az Erdély felől jövő abszolutisztikus törekvésekkel szemben megvédje, s ez néhány évtizedre egyensúlyi helyzetet teremtett a Habsburg-hatalom, a rendek és az erdélyi fejedelmi hatalom között. E hatalmi egyensúly idején pedig a termelőerők viszonylagosan fejlődhettek mindkét országban: Habsburg-Magyarországon korlátozott mértékben, csak a nagybirtokokon, Erdélyben azonban a nemesi birtokokon, a városokban és a mezővárosokban is! Átmenetileg ez a kompromisszum pozitív tendenciákat is hordozott, mivel a rendi politika ellentmondásossága két út követését tette lehetővé: az egyik a főurak többségét képviselő Eszterházy Pálé, aki 1670 után a behódolás kockázatától mentes, a jezsuitákkal és az ellenreformációval összekapcsolt rendi politika reakciós útját választja; a második a Zrínyi Miklóssé, aki a kompromisszum egyes pozitív elemeit vive tovább, eljut a nemzeti abszolutizmus új koncepciójához.

E fejlődés vonalán haladva Klaniczay a magyar irodalom *barokk korszakát* két nagy periódusra osztja: egy XVII. és egy XVIII. századra, a kettő között esetleg átmeneti korszakot is (1680—1710) megkülönböztetve. A két periódus közül az első értékebb: Pázmány, Zrínyi, a protestáns kuruc nemesi

költők — a magyar barokk. rodalom felfelé ívelő periódusát képviselik. A protestáns kuruc nemesi költészetnek barokk irányzattá minősítése Klaniczay új barokk szemléletére vezethető vissza, amelyre részletesebben ki kell térnünk.

Klaniczay szakít azzal az állásponttal, mely a barokkot kizárólag az ellenreformáció erői, a jezsuiták, a Habsburg-hatalom szálláscsinálói kozmopolita műveltségének, stílusának tartotta, amelyet ezért társadalmilag egyöntetűen haladásellenesnek kell minősíteni, s amely nem hozhatott létre haladó tendenciákat tartalmazó műveket. Az európai barokk-kutatás eredményeivel összhangban ő is a XVI. század végétől kezdődő refeudalizálódásban találja ugyan meg a barokk társadalmi gyökereit, de megállapítja, hogy a folyamat az egyes országot sajátos viszonyai szerint alakult, s ezáltal valójában *autochton* jelenséggé vált. A barokk-kutatásnak tehát a konkrét, hazai valóság feltárásából kell kiindulni, hogy eme általános jelenség hazai sajátosságait megérthessük. A főkérdés: milyen formában ment végbe az újrafeudalizálódás folyamata Magyarországon, amelynek nyomán a magyar barokk sajátos jelleget öltött?

Bár korábban megindult a refeudalizálódás Magyarországon, mégis szorosabban az 1608-ban kezdődő rendi restaurációval függött össze. Amint fennebb már rámutattunk, Klaniczay e restaurációt, a rendi hatalom időleges stabilitását történeti szükségszerűségnek tartja, amely egy negatív és egy pozitív irányba fejlődő barokk stílust, ízlést alakított ki. Kezdetben a barokk csak a magyar arisztokrácia életszemlélete volt, de pár évtized alatt a nemességre is kiterjedt, úgyhogy osztálybázisává az uralkodó osztály egésze lett. A feudális uralkodó osztály saját ízlését találta meg a barokkban, s mivel ez a kultúra a tömegek figyelmét a túlvilág, a „végső dolgok” felé irányította, terjesztése megfelelt az uralkodó osztály érdekeinek, hisz a hatalom iránti engedelmeségre buzdított, s a társadalmi rend megváltozhatatlanságát sugalmazta. Az uralkodó osztály — főleg az egyház közvetítésével — mindent meg is tett, hogy a barokk eszményeket a kizsákmányolt tömegek sorai között is terjesszék, s ez a törekvés, főleg a XVIII. században, eredményeket is mutatott fel: behatolt a parasztság és a polgárság soraiba is. A barokk — mely együtt jár meghatározott gondolkodással, ideológiával, filozófiával, vallásossággal, történelemszemlélettel, művészeti felfogással, emberi magatartással — így *szélesebb, egyetemesebb* jelenséggé vált, mint kiindulásakor: a reneszánszra következő nagy stílusorszakká, mely a társadalom minden osztályát és rétegét áthatotta, persze nem egyforma mértékben. Eszerint a barokk egye-

temes stíluskategóriává, a kor uralkodó stílusává vált, amelyhez a kor művészei, írói igazodni kényszerültek, még ha a stílussal összefüggő ideológiát elutasították is, mivel a korstílus objektív adottság, nem pedig az író által szabadon választott művészi eljárás.

Ebből következik Klaniczay alapvetően fontos tétele: a stílusok merőben ellentétes, haladó vagy reakciós tartalmak kifejezésére egyaránt alkalmasak, s ezen az alapon minősíti barokká a Zrínyiaszt, és sorolja be a kuruc nemesi költészetet is a barokk jelenségek sorába, amely szerves egységet alkot a protestáns üldözést felpanaszoló prédikátor költészettel. Klaniczay a tartalmi mondanivaló, a költői magatartás azonosságából indul ki ebben a kategorizálásban: a protestáns kuruc nemesi és prédikátor költészet éppúgy az *aktualitáshoz* kapcsolódó költészet, mint a katolikus barokk; éppúgy propagandisztikus célzatú: az egyéni sors helyett a haza sorsa, a közös ügy védelme áll a középpontban, mint amott; hasonló stílusajátosságok nyilvánulnak meg mindkét fajta költészetben. S mivel Klaniczay koncepciója szerint a barokk nem a katolicizmus, hanem az egész feudális rend műveltsége, s a protestáns nemesség és a vele egy tábort alkotó prédikátorok a XVII. században már jórészt maguk is a rendi-feudális szemlélet képviselői, valóban nincs akadálya annak, hogy e tábor műveltségében is barokk jegyeket találjunk. Protestáns barokkról azon az alapon beszélhetünk, hogy a XVII. századi protestantizmusban is már a rendi érdekek védelme nyilatkozott meg, nincs tehát elvi ellentét a katolikus és protestáns barokk irányzat között.

Persze nem minden irányzat vonható a barokk fogalma alá a XVII. században. Klaniczay rámutat, hogy az antifeudális irányzatok, elsősorban a polgárság és a barokk viszonya bonyolult. Mivel a barokk feudális jellegű, elvileg kétségtelenül idegen a polgárságtól, de a kor uralkodó stílusa lévén, rányomja bélyegét azon osztályok gondolkodására, művészetére is, amelyek szemben állottak a feudális osztállyal. Amint a reneszánsz hatott a feudális osztályra is, ugyanúgy a polgárság sem vonhatta ki magát a barokk befolyása alól, különösen ha arra gondolunk, hogy a XVII. század megrekedett, a feudális, céhes életformába kényszerített polgárságról van szó. Ez megkönnyítette a barokk behatolását a polgárság soraiba is: megjelennek a XVII. század közepétől a barokk templok, szobrok, barokk tematikájú művek. A határozottan antifeudális tendenciájú puritanizmus és karteizianizmus azonban Klaniczay szerint a barokknak mind a katolikus, mind a protestáns irányzatával ellentétes, de megállapítja, hogy a puritanusok által képviselt bensőséges vallásosság révén

ez az irányzat elválaszthatatlan részévé válik a barokk kornak, amelyet épp az általános — bár inkább külsőséges — vallásos erjedés jellemez a reneszánsz kori profán-laikus világ után.

A szintézis végső konzekvenciája: az 1640-es évektől kezdődően jogosan beszélhetünk a magyar irodalom barokk koráról, melyet ideológiai téren a felvilágosodás, stílus tekintetében pedig a klasszicizmus vált fel több, mint egy század múlva. A XVII. századi a felfelé ívelő szakasz, a XVIII. századi azonban már nem mutat fel hasonló értékeket. A XVIII. századi barokk már csak az arisztokrácia és a jezsuiták kultúrájává szűkült, s mint ilyen vagy az osztrák birodalmi barokk egyszerű függvényévé vált, vagy pedig provinciális szintre: a prédikációk, iskoladramák, alkalmi verselés, kollégiumi költészet színvonalára süllyedt.

Klaniczay új barokk-képe hatalmas lépést jelent előre ennek a nemzetközi viszonylatban sem lezárt problémának végleges tisztázására a magyar irodalom vonatkozásában. A történetiség elvének szigorú érvényesítése lehetővé tette többek között egy olyan fogyasztóknak a kiküszöbölését, amellyel gyakran találkozhatunk régebben: az objektív lehetőségekkel nem számolva, forradalmi állásfoglalást kerestünk művekben, irodalmi jelenségekben, s ha ezt nem találtuk meg, negatív ítéletet mondtunk vagy szépítettük. Ez a tudománytalan eljárás egyszínűvé, sablonossá tette portréinkat, és megfosztott attól, hogy az adott fejlődési szakaszban, ha nem is forradalmi, de viszonylagosan haladó tendenciákat is felfedezhessünk. Az az alapvetően helyes szempont, hogy a lehetőségek-ből kell elindulni, teremtette meg az alapot arra, hogy Klaniczay rendszerezze, újra rendezze a XVII. és XVIII. század irodalmi jelenségeit, s egyúttal új megvilágításba helyezze a barokk fogalmát is. Ha a stílusokban, s így a barokkban is, objektív adottságot látunk, amely *ellentétes* tartalmak kifejezésére alkalmas, akkor a barokk stílusjegyek nem jelentenek feltétlenül reakciós tendenciákat. Ha a konkrét elemzés arról győző meg, hogy a barokk sajátosságok az adott szakaszban a fejlődés legalábbis viszonylagos lehetőségeit tükrözik, a jelenséget pozitívnak kell ítélni.

E gondolatmeneten végighaladva mutat rá Klaniczay Pázmány, de főleg Zrínyi és a kuruc nemesi költészetben jelentkező előre mutató elemekre, s állapítja meg e barokk vonásokat tartalmazó irányzatok összefüggéseit a következők szerint antifeudális vonallal (puritanusok). Elemzésének érdeme, hogy bár kitágítja a barokk osztálybázisát az egész nemességre, egy pillanatig sem téveszti szem elől, hogy a puritanizmus, a karteizianizmus nem sorolható a barokk fogalma alá.

Nem egészen megnyugtató azonban a barokk és a puritánus mozgalom összefüggésének felvetése. Klaniczay azon az alapon tekinti a barokk kor szerves részének a puritanizmust, hogy végső fokon az újfajta, bensőséges puritánus kegyesség része annak a vallásos erjedésnek, amely a barokkban is megnyilvánul, s a reformáció és humanizmus példáját hozza fel: a reformáció sem tekinthető a maga művészetellenességével egyértelműen a reneszánsz részének, mégis elválaszthatatlan tőle. Ez igaz, de nem hagyható figyelmen kívül, hogy a reneszánsz és reformáció *eredetileg ugyanazon osztály* törekvéseinek kétféle minőségű gondolatrendszer formájában való tükröződése; a barokk irányzatban, valamint a puritanizmusban azonban — amint Klaniczay rá is mutat — két *szembenálló osztály* felfogása tükröződik. S ha arra gondolunk, hogy a reneszánsz koron belül a reformáció is nagy vallásos erjedést hozott, vajon nem arról van e szó, hogy a puritanizmusban a reformáció haladó törekvéseinek továbbvitelére történik kísérlet az új viszonyok között? Ebben az esetben a puritanizmus és a barokk pozitív irányzatai a társadalom fejlődéséért vívott küzdelem két (*polgári és haladó nemesi*) vonalát jelentené. Csak természetes, hogy az előbbi jelenség része a barokk kornak, de jelentkezése nem a barokk kor általános vallásos erjedésével lenne kapcsolatban, hanem azzal, hogy a polgári fejlődés meg-megújuló elakadása még mindig időszerrév, sőt szükségszerűvé tette a reformációban jelentkező út követését. E megállapítás azért is fontos, mert érzékelteti a haladás következetes vonalának (huszitizmus, a reformáció haladó irányzatai, puritanizmus radikális változata) történeti korszakokat átfogó folytonosságát.

Klaniczay további érdeme, hogy a vizsgált fejlődési szakaszt nem elszigetelten, hanem a megelőző korszakokkal szoros összefüggésben szemléli, s így azt is érzékelteti, hogy hol a barokk helye a magyar irodalom fejlődésének belső összefüggésében: a barokk kor szükségszerűen következett be, mivel a haladó erőknek a reformáció mozgalmában jelentkező útja még *járhatalatlan* volt s emiatt a népi mozgalmak vereséget szenvedtek a század végén. A barokk fő tartalmi és formai jegyeit az határozza meg, hogy a fejlődés szabályos útját kereső irányzatok ellenhatásaként jött létre. Ez magyarázza, hogy a barokk irodalom nagy része, főleg a XVIII. századi szakasza nem esik a haladás vonalába, de a magyar társadalom konkrét viszonyai-ból adódóan viszonylagosan haladó tendenciák is tükröződnek egyes irányzataiban. Ha tekintetbe vesszük, hogy a fejlődés normális útján haladó társadalmakban (Anglia, Hollandia, Franciaország) a barokk alig pár évtizedes virágzás után — még a XVII. század

közepén — átadta helyét a klasszicizmusnak, még világosabbá vált, hogy a magyar barokk *másfél százados* uralmában a fejlődés elakadása fejeződik ki, melyet azonban nem egyszerűen elítélni kell, hanem — amint Klaniczay teszi — létrejötteinek s tartós uralmának objektív okait feltárni, s ezzel megértetni és megmagyarázni.

A reneszánsz, valamint a barokk kor problémáiról készített szintéziseket kiegészíti az új Balassi-tanulmány, valamint a Pázmány- és Zrínyi-portré, úgyhogy a kötet zöme az említett két nagy stíluskorszak kereteibe illeszkedik bele. Nincs tér arra, hogy most az írói arcképek által felvetett minden kérdést érintsünk, csupán a Zrínyiasz elemzésével kapcsolatban utalunk Klaniczay barokk-konceptiójának megalapozottságára, valamint a realista és nem realista elemek szerepére és viszonyára az eposzban.

Klaniczay világosan rámutat a Zrínyiasz barokk jellegét alapvetően meghatározó feszültség mibenlétére, s az ebből következő stílus-sajátságokra: a feszültség forrása a téma adottságai és a költői szándék logikailag fel nem oldható ellentéte! Ez igen fontos megállapítás, mert voltaképp arra utal, hogy a feszültség a konkrét *történelmi helyzetben* gyökerezik: az ország óriási feladatot előtűz, s erőforrásai nincsenek arányban a feladattal! A fenyegető veszedelem elől nem lehet kitérni, az erőfeszítések felfokozására, az önbizalom határtalan megnövelésére van tehát szükség! Ebben a belső feszültséggel terhes helyzetben a zömében még *középkori* módon gondolkozó, de már a *reneszánsz utáni* társadalom előtt kellett bizonyítani, hogy a török legyőzhető, — méghozzá egy elpusztult végvár példáján szemlélítve. Zrínyi tekintete az aktuális feladatra szegeződik: hogyan lehet *ezt a társadalmat* harcra buzdítani? Ez a sajátos helyzet teszi szükségszerűvé mind a mitológikus, mind a realiztikus elemek jelenlétét, keveredését az eposzban. A társadalmat, amelynek tudatában az isten még reális hatalomként élt, csak az eget a földdel összekapcsoló cselekmény útján lehetett mozgósítani a végső harcra; erőit azzal lehetett fokozni, ha érzékelteti az író, hogy a földöntúli hatalom a szabadságukért küzdőket támogatja. Ezt csak magasztos téma s a neki megfelelő műfaj segítségével oldhatta meg Zrínyi. A mitológikus elemek belépése a cselekmény menetébe tehát objektív szükségszerűségből adódott.

Ugyanakkor azonban a reneszánsz már érvényesítette befolyását az emberek gondolkodására: nem lehetett kikapcsolni a cselekmény bonyolításában a rációra ható érveket sem, s Klaniczay figyelmeztet is arra, milyen fontos szerepet játszanak az eposzban a realista elemek. Elsősorban nem a leírások, csatajelenetek ábrázolásában meg-

mutatkozó realiztikus elemekre gondolunk, hanem arra, hogy az események, a tettek mitológikus indoklása mellett a legdöntőbb pontokon mindig jelen van a reális, az élet objektív logikájából adódó természetes megokolás is. Vessünk egy pillantást a XV. ének cselekményére, melyben döntő szerepet kapnak a keresztény mitológia elemei. Hogyan keveri itt Zrínyi a realista és antirealista elemeket a cselekmény bonyolításában, s mi a szerepük az előbbieknél?

A cselekményt Zrínyi szavaival indítja el a költő:

Mindenképpen próbál az isten bennünket,
Valamint az ötvös tűzben arany művet,
És mivel hogy látja az mi hűségünket,
Égben szép koronát nekünk készítettett.

Zrínyi itt a hősi halálnak nem reális, hanem mitológikus, tipikusan barokk igazolását nyújtja: az isten azért szólítja magához a szigeti hőseket, mert hűségesen harcoltak hitükért. A cselekménynek ez az irracionális eleme azonban — Zrínyi érzi — nem lenne elégséges, hogy meggyőzze az olvasót: a védőknek valóban nem volt más választásuk, mint kirohanni a török fegyverek elé és örömmel fogadni a halált! A józan ész számára is elfogadható módon meg akarta indokolni a hősi halált mint elháríthatatlan szükség-szerűséget. Ezért iktatja be alább a következő szakaszt:

Mivel az tűz miát itt nem maradhatunk,
Mihent isten engedi az hajnalt látnunk,
Kimenjünk az várbul, és ott megmutassuk
Kik voltunk éltünkben, most is azok vagyunk.

A cselekmény e döntő mozzanata így teljes egészében reális, az élet objektív logikájából eredő indoklást is nyert: az égő várban nem tartózkodhattak tovább, el kellett azt hagyniuk! Ezzel a hősi halál elkerülhetetlenségére és az esszerű indoklását is nyújtja a mitológiai metajuttatás ez a döntő a hitelesség, az esztétikai szempontjából. E párhuzamos megindulást már az első énektől kezdve nyomon követhetjük az eposz cselekménye vonalán. Ez a sajátosság pedig igen lényeges, mivel — végső fokon — a cselekménynek a realista elemei kölcsönzik a szükségszerűség, az elkerülhetetlenség jellegét a történeteknek.

A cselekményeknek ezekkel az elemeivel szoros kapcsolatban van ugyanis a jellemek fejlődése. Azért hitelesek végső fokon az eposz hősei, mivel a cselekmény fejlődése folyamán olyan helyzetbe jutnak, amelyből nincs más kiút, mint amit választanak. Zrínyi olyan jellemeket formál, akiknek életében a szükségszerűség törvénye érvényesül:

felismerik, hogy nincs más lehetőség, mint amire sorsuk kényszeríti őket, s van erejük rálepní erre az útra! Ez a szigetvári vitézek emberfeletti hősiességének reális magyarázata.

E realista elemek következetes alkalmazása teszi sajátossá Zrínyi barokkját, elhatárolva őt más barokk írótól, akiknél szintén jelentkeznek realiztikus elemek, de más a funkciójuk: a józan ésszel ellentétes állítás elfogadására igyekeznek rábírní az olvasót. Nyéki Vörös Mátyás a halál borzalmasságának reális leírásával irracionális cél elérésére biztat: mondjon le az ember a föld örömeiről! Zrínyi előtt azonban nagyon is esszerű cél lebegett: a földi haza, a család, a vagyon megmentése, melyért való áldozatos helytállás jutalma az égi korona! A valóságos és a mennyei haza így elválaszthatatlan egységet alkot a költő tudatában: az előbbi szabadságáért való bátor küzdelem árán érdemeljük ki az utóbbit — sugallja az eposz! Zrínyi és vitézei a példák: voltak, akik már végigjárták ezt az utat és el is nyerték a jutalmat!

Zrínyi számára a döntő probléma éppen ezért a következő volt: megtalálni azokat a költői eszközöket, amelyekkel kifejezheti a kor feszültségeit s harcra mozgósíthatja a már reneszánsz kor utáni társadalmat. Ez tette szükségessé a mitológikus és realiztikus elemek igénybevételét: a hősköi tevékenységét ezzel a hű és a ráció oldaláról egyaránt motiválta. E két oldalról történő motiváció célja: a ráhatás minden lehetséges (érzelmi és értelmi) eszközt igénybe venni az ellenállás megszervezésére. Zrínyi költői nagysága abban van, hogy megtalálta azt a formát (téma, cselekmény, hősök), amellyel művészi sikra vetíthette a kor belső feszültségeit, megjeleníthette azt a társadalmat, mely megbirkózhathat a kor döntő problémájával, megmintázta az embertípust, mely alkalmas a feladatra: az ország, a szabadság, a család, az emberi javak megmentésére. Zrínyi barokkjának tehát az a sajátossága — s ez teszi haladóvá, hogy a földi és földöntúli világ között nincs szembenállás, a Zrínyi-ábrázolta társadalom harmóniában van, voltaképpen egységet alkot a transzcendens szférával: akik a legodaadóbban küzdenek a földi közösség javán, azok nyerik el a mennyi jutalmat! Zrínyi barokkjában az a haladó, hogy nem a lemondást, a visszahúzódat, hanem — a túlvilági jutalom reményét is megcsillagotva! — a társadalomátalakításáért folyó küzdelembe való bekapcsolódást szuggerálja. Az irodalom nála is, akárcsak Pázmányánál, vagy a jezsuitáknál, a politika szolgálatában áll, tendenciózus, de programjának megvalósulása nemcsak egy osztály, hanem objektív hatásában az egész társadalom érdekeit szolgálta volna akkor.

A Klaniczay által kifejtett tétel tehát valóban igaz: a barokk stílusjegyek ellentétes tartalmi mondanivalók közlésére egyaránt alkalmasak. Ebben a perspektívában szemlélve ugyanis a hősök mitikus felnagytársa (Zrínyi) is más értelmet nyer. Valóban az olvasó intellektuális kontrolljának megbénításáról van szó, s ez barokk stílusajátosság, de nem a józan ésszel ellentétes cél elfogadása érdekében: a mitikussá növelt alak a népek nyomorgatóját pusztítja el! A ráció fékjének kikapcsolása tehát azt eredményezi: elfogadjuk, hogy a török legyőzhető! Következésképp azt a célt szolgálja, hogy *feloldja* a ráció által sugalmazott, s a tapasztalatokra épülő aggodalmakat, hogy a török legyőzhetetlen. Az eposz barokk és nem barokk elemei ennél fogva ugyanazt a célt szolgálják: az elszántság, az önbizalom növelését az aktuális politikai feladat megoldására.

Klaniczay összefoglalásait, írói arcképeit az teszi világossá, hogy figyelmét mindig a központi kérdésre irányítja: mit fejez ki a mű társadalmilag a fejlődés adott szakaszában? Ezzel a valóságos középpontra tapintott rá, s megtalálta a magaslattot, ahonnan valóban át lehetett tekinteni az életművet, s ahonnan nézve érthetővé vált minden lényeges tartalmi és formai sajátosság. Ezért a bonyolult, gazdag dokumentációra támaszkodó fejtegetések folyamán nem tévedünk el a részletekben: a tanulmány részletei természetesen rendeződnek a központi gondolat köré, hogy a történetiség szempontjának s a tudományos módszernek szigorú alkalmazása gazdagodást jelent az irodalomtörténet számára, bizonyítja Klaniczay egy korábbi Pázmány-értékelésének összevetése az e kö-

tetben levő elemzéssel. A korábbi Pázmány-arc egyöntetűen sötét színezete abból adódott, hogy tevékenységét nem az objektív lehetőségekhez, hanem a haladó íróról tudatunkban *eleve* kialakított elképzeléshez mértük. Az új Pázmány-kép a kor megméréséből, az adott lehetőségek számbavételéből indul ki, s jut el e bonyolult életmű pozitív és negatív vonásainak megértéséhez. Így anélkül, hogy szépitene, rámutathat: Pázmány felhasználta a történelmi szakasz nyújtotta lehetőséget, hogy segítsen az egész országon: figyelmeztette a királyt a török elleni harc folytatásának kötelességére! Szubjektív becsületességére vall, hogy Bécs húzódozása láttán, maga is beismerte tévedését. Persze, szubjektív becsületessége nem mentesíti — s ezt érzékelteti Klaniczay — az alól, hogy objektív hatásában tevékenysége a haladás-ellenes tendenciák erősödését segítette elő. Az arc azonban árnyaltabb lett: a tevékenységet meghatározó objektív és szubjektív elem szerepe világossá vált, s ezzel megértettük az író.

A kötet egyik legnagyobb értékének éppen azt tartjuk, hogy a feldolgozott és rendszerezett hatalmas anyag megismertetésén túl tudományos gondolkodásra is nevel és számos ponton a kutatás új területeire irányítja a figyelmet. Klaniczay szintézisei nyomán revidálnunk kell a régi magyar irodalom legdöntőbb periódusaira vonatkozó eddigi nézeteink jó részét, s a korszakolás, a stílusirányzatok, valamint az írói portrék vonatkozásában érvényesítenünk kell eredményeit.

Szigeti József
(Kolozsvár)

MIKSZÁTH KÁLMÁN ÖSSZES MŰVEI

27—28. köt. Szerkesztik: Bisztray Gyula és Király István. Elbeszélések 1—2. köt. 1.: 1861—1873; 2.: 1874—1877. Sajtó alá rendezte: Bisztray Gyula. Bp. 1962—1963. Akadémiai K. 340; 332 l.

A mikszáthi életmű 1956-ban megindult 5 ciklusos felmérése ma már túl van a tervezett kötettség felénél. Lezárult az összes művek első nagy fejezete. A 27. kötet új ciklus kezdődik, mely a regények és nagyobb elbeszélések után most először közli teljes egészében a pályakezdő Mikszáth írásait. Ezek az elbeszélések, rajzok és karcolatok az országos sikert hozó két kötete előtt jelentek meg többnyire folyóiratokban, azokban az években, amikor emberfeletti küzdelmet vívott a megálmodott érvényesülésért. A sorozat most meginduló új kötetei felölelik az író mindazon kisebb nagyobb elbeszéléseit, rajzait, amelyek nem tartoztak vagy nem illettek be a Regények és nagyobb elbeszélések ciklusába.

A kiadás meglapátolása is figyelmeztet arra, hogy a sajtó alá rendezés most érkezett a nehezebb részéhez. Ez várható is volt, hiszen a kisebb, szétszórta, sokszor kötetkiadás sem ért munkák felkutatása a megelőző filológiai munkánál jóval izgalmasabb, nehezebb. A szerkesztők azonban éppen ezekkel a kötetekkel végzik munkájuk legtermékenyebb részét.

Önmagukban nézve ezek az elbeszélések nem jelentenek különösebb művészi értéket. Nem is ebben látjuk jelentőségét, hanem abban, hogy részesei a teljes mikszáthi életműnek. Ezek számbavétele hiányában maradt mindmáig részleges Mikszáth értékelése. A most megjelent korai munkák tanulmányozá-

sa teszi majd lehetővé annak tisztázását, hogy honnan indult Mikszáth. Ami a kötetkiadás hiányában fél évszázadig nem volt lehetséges, az most megvalósulhat. A kezdet és a vég, az indulás és a végső állomás távlatában mérhetjük fel írói fejlődését, hangjának felerősödését. Király István Mikszáth-tanulmányának kiegészítése készül ezekben a kötetekben.

A közönség részéről feltehetőleg ezek lesznek a kevésbé forgatott lapok, de az irodalomtörténet ezekből fogja meríteni azokat a részletmegállapításait, amelyek ma még hiányoznak Mikszáth írói munkásságának értékeléséből.

Az *Elbeszélések* I–II. kötetét Bisztray Gyula rendezte sajtó alá. A szöveg kezelésében, a hozzáfűzött jegyzetanyag összeállításában az előző ciklus gyakorlatát folytatja, de érvényesíti azokat az új szempontokat is, amelyekre részint az előző kötetek bírálata figyelmezteti, részint az időközben megjelent akadémiai szabályzat (*A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata*. Bp. 1962. Akadémiai Kiadó) kötelezi. Az *Irodalom* c. fejezetben az eddigi kötetektől eltérő gyakorlatot vezet be: nagyon helyesen közli lehetőleg teljes egészében azokat az egykorú sajtóvisszhangokat, amelyek dokumentációs értékűek, s ma már nehezen hozzáférhetőek. Az 1910 utáni ismertetéseket (a később elkészülő Mikszáth-bibliográfiára való tekintettel) csupán annotált bibliográfiákban sorolja fel.

Az I. kötetben 11 elbeszélést találunk, s Függelékben közli a rimaszombati és selmecbányai diákdolgozatokat, összesen 5-t. A II. kötet az 1874-től 1877-ig írt elbeszéléseket tartalmazza, s Függelékben közli az 1874–75-ből való 54 anekdotát, valamint az 1874–75-ből származó négy fordítást. Ezek *A gyermekfi szeretet jutalma* (németből), *A két engedellen* (németből), *A fekete macska* (Edgar Allan Poe), *Rejtélyes gyilkosság* (Edgar Allan Poe.). A németből fordítottokról eddig nem tudott az irodalomtörténet, a két Poe-fordítás közül pedig csak az egyiket (*Rejtélyes gyilkosság*) ismerte. Bisztray meggyőző érvekkel bizonyítja, hogy *A fekete macska* fordítása is Mikszáth műve.

Bisztray nem érdemtelenül hivatkozik arra, hogy „A jelen Krk tárta fel MK műhelymunkájának egyik legfőbb sajátosságát: hogy milyen nagy műgonddal dolgozott! Írói egyéniségének ez a jellemvonása már első évtizedeiben megnyilatkozott.” (II. köt. 270.) Valóban, az újabb és újabb átdolgozások, a megformálás gondos csiszolása, a már megírt művekhez való többszöri visszatérés arról vallanak, hogy Mikszáth magasra tett művészi mércével bírálta saját írásait.

A két kötet elbeszéléseiben az indulás pillanatában figyelhetjük meg az írókat, amikor látókörre még nem szélesedett országos, társadalmi problémákat átfogó szintre. Gyer-

mek-, diák- ifjúkorának élményeit, közvetlen környezetének alakjait, a megyei nemesi élet jellegzetes, néha kirívó, érdekes alakjait, eseményeit formálja hosszabb-rövidebb elbeszélésekké. Élményeit társasági köre kisebb nagyobb epizódjaiból a személyes átélés vagy az élőszóbeli baráti közlés útján szerzi. A külcönkre való felfigyelés, intenzívebb érdeklődés már itt, az indulás pillanatában adva van Mikszáthban.

Témái nem túlságosan érdekesek, de arra mindenesetre alkalmasak, hogy a későbbi nagy kritikai realista nem egy tulajdonságának csiráit megjelöljék benne. Az elbeszélések tematikája azt mutatja, hogy ekkor még nem érték komoly, művészetét elmélyítő társadalmi élmények. Környezete alakjait még úgy mutatja be, hogy nincsenek kapcsolatban a társadalom egészével. Hiányzik ezekből a korai írásokból az a lényegre tapintó, hideg kritikai él, amely későbbi művészete egyik erőssége lesz. Kivételt talán csak a Sárika grófnő jelent. Alakjai — kikkel hibáik ellenére is legtöbbször rokonszenvez — nem típusok. A cselekmények szintere alig lépi túl saját környezetét. Mikszáth ezekben a korai elbeszélésekben még csak közeledik a magyar társadalom problémáihoz, de el még nem éri.

Feltűnően szegény névkészlete is. Hőseit többnyire megváltoztatott néven szerepelteti. Igaz, ezek a névmásítások néhol igen szellemesek, találóak.

Hangja többnyire kedélyesen tréfálkozó, arca csak nagyritkán komorul el, de mosolya mögött is érezhető a bírálatra hajló szatirikus hajlam. A legértékesebb az induló Mikszáthban a korai elbeszélések mindegyikében átszűrő egészséges, fiatalos humor. Ez a sajátos, derűs, jellegzetesen mikszáthi humor segíti át a pályakezdés nehézségein. Ez az egészséges, fiatalos lélekből fakadó derűs életszemlélet az elbeszélések döntő többségében megtalálható. Humora aranyával ötvözi korai elbeszélései mondatait. A művészi megfogalmazás írástechnikai feladataival még birkózik, s ez a magyarázata annak, hogy nem tud mélyebbre ásni, nem tud többet láttatni a magyar társadalomból. Vannak azonban — igaz csak csíraállapotban — a későbbi nagy íróra jellemző tulajdonságok is ezekben a korai munkákban, s ezek jelenléte is arra kell hogy figyelmeztessen, hogy a mestertől, Jókaitól való elszakadás korábban kezdődött, mint eddig tartottuk.

A jegyzetanyagban Bisztray gondos munkára valló igyekezettel tárja fel a pályakezdő Mikszáth kritikai fogadtatását. A korábbi kötetekből megszokott alaposággal tárja fel az írások keletkezési körülményeit, szövegváltozatait. A tárgyi magyarázatokkal azonban nem tudunk mindenben egyet érteni. Igaz, hangoztatja, hogy a tárgyi magyaráza-

tokban bizonyos ökonómiával él (I. köt. 234.), ez azonban a gyakorlatban következetlenségekhez vezet. Leszögezi, hogy mellőzi azokat az idegen szavakat az értelmezését, amelyek megtalálhatók a közhasználatú szótárakban, valamint azon események magyarázatát, amelyeknek az olvasó is utána nézhet lexikonokban, kézikönyvekben. A szükséges és felesleges tárgyi magyarázatok megítélése a kötetekben teljesen szubjektív. Hosszan lehetne sorolni kifogásolni valóinkat, a teljességre való törekvés igénye nélkül sorolunk fel néhányat.

A kemény emberhez fűzött tárgyi magyarázatban (I. 247.) felesleges a kiegészítés után az évszám (1867) közlése. Csak egy kiegészítés volt, s ezt lexikon és kézikönyv nélkül is mindenki tudja, hogy mikor. *Mikor az új kasztély füstbentben fordul elő* ez a mondat: „Decretálták, hogy processust akasztanak a Kazáry grófok nyakába.” (I. 80.). A tárgyi magyarázatokba bekerült a „decretált” (I. 271.), de kimaradt a processzus. Ugyancsak ebben az elbeszélésben fordul elő a következő: „Ahol nincs alperes, felperes, egzekució, licitáció, brachium, nincsen semmi...” (I. köt. 73.) A tárgyi magyarázatba csak a brachium került bele. (I. 270.). A tárgyi magyarázatok szükséges vagy szükségtelen voltának eldöntésében tapasztalható önkényességen a jövőben feltétlenül változtatni kell. A sajtó alá rendezés munkáját e téren is elvi megfontolások irányítsák. Ne forduljon elő olyan következetlenség, mint pl. a *Fotografiák a vármegyéből* c. elbeszéléshez fűzött tárgyi magyarázatban. A Pompadour-paszttát részletesen magyarázza (I. 133. ill. 287.), de a szomszédságában levő anatherin-szájvíz fogalmához nem fűz semmi magyarázatot. Ugyanekkor ezt később (I. 161. ill. 290.) más összefüggésben magyarázza. Az értelmezést az első előfordulásnál váránánk, később elég lenne rá az utalás. Baj van az utalásokkal is, mert e téren is következetlenségeket találunk. Van, ahol utal a már korábban magyarázott fogalomra, van, ahol ezt egyszerűen elhagyja. A *Miért fél a Stofi bácsi a porostól* (I. 53.) és a *Sárika grófnő* c. elbeszélésekben egyaránt előfordul (I. 186.) a „high life”, az előkelő élet, előkelő világ fogalma. Az első előfordulásakor nem, a második esetben fűz hozzá magyarázatot. (I. 326.) Mindez azt mutatja, hogy a sajtó alá rendező maga sem azonos elvek alapján dönt egy-egy fogalom előkerülésekor a magyarázat szükséges vagy szükségtelen voltát illetően. Ha a veni vidi vici Julius Caesar mondotta szállóigéje magyarázatra szorul (I. 174.), nem ártott volna a Fi donc (I. 187.) és a brodsitzer (I. 185.) foglalnának a tisztázása sem. A *Sárika Grófnő* c. elbeszélésben egymás mellett fordul elő az ordinaire és a canaille szó (I. 188.), s mégis csak az elsőt követi magyarázat.

A stempli-pénz (I. 64.), börzianer, ternó, haupttreffer (I. 105.), strikkelő tű (I. 107.), ándungom van (I. 108.), schöne Dovidl (I. 118.), skiz, pagát (I. 121.), komótsapka (I. 128.), buró (I. 128.), rüpok (I. 131.), gödi csata (I. 134.) kaputrokk (I. 147.) stb. magyarázatát nem éreztük volna feleslegesnek. A Krk e téren meglevő hiányait kár lenne tovább sorolni. Mindez a jövőben könnyen elkerülhető, ha a szerkesztők ezeket az észrevételeket ugyanolyan jóindulattal fogadják, mint ahogyan ezt megtettük.

Az elbeszélések jelentős része itt jelenik meg először kötetkiadásban. A *Sramkó bácsi* (1872) egy kapitális ötletre épülő, sokáig ismeretlennek számító korai elbeszélés. Főszereplője, Vladár Samu, az egykori 48-as kapitány, később ügyvéd-állatorvos az iró nórádi fiskáliskörének volt a tagja. Ez a korai mese feltehetően sok valóságelemet tartalmaz.

A sorsjeggyel való tréfa — ismerve a Mauks-lányok ördögös tréfacsináló kedvét — valóban megtörténhetett. Mikszáth remek görbítő tükkörben mutatja be itt a nőgyűlölő agglegény felsülését. Bár a téma lehetőséget nyújtana rá, nem mélyül társadalombírálatra, hanem megmarad vidám hangú környezetcsipkedő torzképnek.

Tudományos értekezés a hideglázzról (1873). Először a *Nórádi Lapokban* jelent meg ez a több változatban is feldolgozott, személyes élményből eredő elbeszélés a tréfás, népi gyógy mód sikeres alkalmazásáról. A nem szellemtelen mese azonban nem alakul szerves elbeszéléssé.

Garibaldi butéliei (1874). Az elbeszélés hőse, Kutlik József azok közül a mikszáthi hősök közül való, akik valószínűleg eredeti nevükkel vonultak be Mikszáth művészetébe. A történet maga a selmeci diákevekbe nyúlik vissza, s egy diákori tréfa körül bonyolódik. Ebben, valamint egyéb műveiben is többször említi a legenda övezte olasz szabadsághőst, Giuseppe Garibaldit, akit a Habsburg-ellenyomás ellen folytatott következetes harca tett igen népszerűvé nálunk. Mikszáth tisztelettel párosult szeretettel övezte alakját, s publicisztikai írásaiban is adózott az olasz szabadsághősnek. A Kutlik uram Garibaldi-val való kapcsolata köré szőtt legenda és egy diáktaréfa anyagából ötvözte össze az érdekes, szellemes elbeszélést. Később betoldotta ebbe a novellába a *Csodálatos gomba* c. történetet, s így jelent meg a *Fővárosi Lapokban* 1875-ben. A betoldás azonban nem vált az elbeszélés előnyére.

Bisztray helyesen csak a Függelékben közli a *Csodálatos gomba* betoldott részét. Mivel kötetben ez az elbeszélés sem jelent meg az író életében, az irodalom nem is említi.

Az író és munkája iránti tiszteletünk hangsúlyozása mellett túlzásnak véljük Bisztraynak a jegyzetben közölt alábbi tetszetős — nekünk Engels Balzackal kapcsolatos véleménye reminiscenciájának tűnő — megállapítását. „Mikszáth elbeszélései és regényei nemcsak magasrendű művészi alkotások, hanem egyszersmind korának, a XIX. század második felének és a századfordulónak teljes hitelű ábrázolásai. E művekből (*Beszterce ostroma*, *A gavallérok*, *Két választás*!) *Új Zrínyiász*, *A Noszty fiú esete* (!) stb.) sokkal pontosabban és hívebben megismerhetjük a feudálkapitalista Magyarország társadalmi viszonyait, züllött politikai és gazdasági életét, mint száz meg száz egykorú tudós tanulmányból.” (II. 231.)

A csodálatos gomba (1874). Mikszáth ezt a selmeci diáksíny körül bonyolódó humorreszkjét nem vette bele egyetlen gyűjteményes kötetébe sem. Mint láttuk, felhasználta a *Garibaldi butéiái* s később a *Tavaszi rügyek*ben. Nem valószínű, hogy személyes élménnyel állunk szemben. A természetrajz tanár váltakozó neve (S... professzor, Szimacsek professzor, Gábel István) is erre enged következtetni. A Jegyzetanyagban az *Irodalom* fejezet elmaradt. Nem is történik utalás arra vonatkozólag, hogy az irodalom foglalkozott-e vagy sem evvel az írással.

A zsiráns-kereső (1874). Ugyancsak az első kötetkiadást megérő elbeszélések közé tartozik. Először a *Mulattatóban* jelent meg. Ez már az író művészete tágulásáról vall. A jellegzetes megyei arcokat bemutató fotográfiairól itt tér át a fővárosban az újságok sajtós, e korban külföldi minták alapján elterjedő műfajára, a rajzra. A főváros zajosabb, lüktetőbb életében több alkalma van a megfigyelésre, az általánosításra, a tipikus jelenségek és jellegzetes típusok észrevételére. A megyei figurákról kezd áttérődni a figyelme a városi emberekre. Bisztray a jegyzetben helyreigazítja Rubinyi Mózes tévedését. Az *Irodalom* fejezet itt is elmaradt, vagy ha a Rubinyival kapcsolatos részt kell annak tekintenünk, akkor eltér a korábbi gyakorlattól.

Az Őrsike története (1875) c. elbeszélésről az irodalomtörténet is csak az elmúlt években szerzett tudomást. (W. Petrolay Margit: *Mikszáth Kálmán elfelejtett ifjúsági írásai*. ItK 1956. 289—291.) A nagyváros egyre fokozódó élményéből született meg a dickensi szálamkeltés célzatát eszünkbe juttató korai kis elbeszélés. A túlzottan érzelmes, szentimentális történet nem emelkedik felül a tömeg tárcanovellák színvonalán. Nem is annyira a történet (A társadalom két kivetettjének egymásra találása.), a kidolgozás, mint a mögötte álló indító erőt adó kiváltó élmény, a nagyvárosi nyomorra felfigyelő írói magatartás érdemel figyelmet. A főváros élményei

szülik és erősítik Mikszáthban az elesettekkel való együttérzést.

Aki nem akar úr lenni (1876). Mikszáth ismeretlennek számító sikerült kis szatirikus elbeszélése, amely a *Magyarország és a Nagyvilágban* jelent meg először. A korabeli jogszabályok egy pontját teszi szóvá, amely lehetőséget ad a könnyelmű adósságszinálónak a felelősség alól való kibújásra. Az elbeszélés középpontjában álló Kerecsy Aladár (Valószínűleg költött név!) a századvégi felelőtlen és könnyelmű világfiak, „gavallérok” típusa. Bisztray rámutat arra (II. 285.), hogy ez a novella teszi teljessé a vármegyéről korábban készített *fotografiák* sorozatát. Az *Irodalom* fejezet itt is elmaradt.

A pajkos Ilonka (1877). A történetet Mikszáth korábban is feldolgozta *Szegény Icik zsidó* címen. A jóeszű, de vásott, engedetlen, fejét mindig gonoszságon törő Tarka Ilonkáról szól. A nevelő célzatú korai írások közé tartozik, amelyeket a bakfislányok okulására írt, s a *Lányok Lapjában* közölt. Célja az, hogy a szülői kényeztetés és a gyermeki szabadosság esetleges súlyos következményeire hívja fel a figyelmet. Bisztray a jegyzetben közli teljes egészében a halálos kimenetellel végződő első feldolgozást.

Hogyan járt Vörösmarty a pénccel? (1877). Tulajdonképpen már átmenet a nagyobb lélegzetű anekdotákhoz. A kötetben először megjelenő történetet Bisztray feltételezése szerint pesti baráti körben hallhatta.

Az első hosszú ruha (1877). A kis rajz először a *Lányok Lapjában* jelent meg. Bisztray Mikszáth jellegzetes bakfis típusának tartja. Érdemes megemlíteni, hogy már első írásai is azzal a melegséggel rajzolja meg nőalakjait, amely később oly jellemzője lesz.

A megbukott és az eminens (1877) Az oktató jellegű diákhistória inkább a szülők számára készült, hogy felhívja a figyelmet az oktan kényeztetésből kinövő jellemhibákra. Bisztray nem említi, hogy van-e nyoma a Mikszáth-irodalomban.

Az *Elbeszélések* további darabjai már korábban is megjelentek kötetkiadásban.

A kemény embert (1870), első népies beszélyét az *Igazmondó* 1869 decemberében meghirdetett pályázatára írta. Az első díjat ugyan nem sikerült elnyerni, de a bíráló bizottság a beküldötték közül ezt az egyet ítélte közlésre méltónak. Már az első elbeszélésben felfedezhetjük a gyermekkor élményeit: 48 élménye, Bem alakja, a piski csata és a segesvári ütközet említését figyelmeztet erre. Feltehetőleg nem személyes, hanem olvasmányélmény indította meg tollát, amikor a néphalladákban gyakran feldolgozott témát (a fiatalok szerelmét tiltó ellenséges szülői magatartás következménye) kerekít mesterkéltséggel és indokolatlan fordulatai ellenére

is idealizmusba hajló, népi naivitású, olvasmányos elbeszéléssé.

A Mikszáth-irodalom érdemlegesen nem foglalkozott ezzel az elbeszéléssel.

A *Kedves Gaillard apó* (1871) c. elbeszélését feltehetően valamilyen francia forrásból, vagy a porosz-francia háború folyóirataiból megismert jelentései, beszámolóí, rajzai és képei alapján írta meg. A hatások valószínűek, bár Mikszáth nyomatékosan hangsúlyozza, hogy „eredeti elbeszélés”. Később egyéb külföldi tárgyú elbeszéléseivel egyetemben ezt is megtagadta, mint fiatalkori romantikus elkalandozása költői termékét.

Hosszú időn keresztül elfelejtett novellának számított ez a megformálását, részletekben való kidolgozását, színességét tekintve sikerültebb munkái közé számítható elbeszélés. Alos francia irodalmi tájékozottságra vallanak az elbeszélés topográfiai részletei. Az 1954-ben megjelent Mikszáth Kálmán: *Elbeszélések* I. kötetében is megjelent.

A *Pletyka* (1871) c. elbeszélése valószínűleg az író balassagyarmati emlékeiből táplálkozik, s korai pedagógiai jellegű munkái közé tartozik. Erre enged következtetni az a kinos figyelmisség, ahogyan hely- (Barogfalva) és személyneveit megváltoztatja, (Baroghi Aladár, Szent-Udvari Mari stb.) valamint az a körülmény, hogy álnéven (Fáy László) jelentette meg.

Témája egy féltékenységi tragédia (amit később a *Ne okoskodj, Pistá!*-ban is feldolgozott.), amelyet elég valószínűtlenül, kicsit a kezdő Jókai vadromantikus írásaira emlékeztetően bonyolít. Űtkereső írora valló melléfogás az is, hogy miután Baroghi Aladár szíven lövi legjobb barátját, Kádas Lacit, az félkönyökre emelkedve búcsúzik. Szerkezeti megoldása is elég furcsa. Értekező, filozófiai jellegű téziskifejtés után csap át az esemény-szerű ábrázolásra, hogy a végén visszatérjen a konklúziót tartalmazó, meditáló jellegű befejezéshez.

Miért fél Stofi bácsi a porosztól? (1870) c. elbeszélése 1871 októberében Vértesi Arnold *Ország-Világ* c. lapjában jelent meg először. A Bach-korszak tekintélyes, művelt ügyvédje, Turánszky Kristóf (Stofi bácsi) Mikszáth elbeszéléseinek kedves alakja, akit több helyen is (*Pletyka*, *Fotografiák a vármegyéből*, *Látogatás Stofi bácsinál*) szerepeltet. A furfangos, talán kissé hóbortos ügyvéd balassagyarmati éveinek emlékeként kíséri. A szájhösként hoppon maradó Stofi bácsi, találó helyzetei, jól megformált alakjai révén a sikerültebb pályakezdő írásokhoz sorolható. A Mikszáth-irodalom ezzel az elbeszéléssel sem foglalkozott érdemben. Bisztray az *Irodalom* fejezetben helyreigazítja Kráhl Vilmos ismételt súlyos címhibáját (parasztól-porosztól).

Amikor az új kastély füstbement (1871) c.

elbeszélés története egy olyan motívum körül forog (egy értékes papír megsemmisülése), amely korábban is, később is kedvelt motívuma. (*Az én Gyuri bácsim, Az eladó birtok, Szent Péter esernyője*) Ágai Adolf lapjában jelent meg 1871 novemberében. Hőse, Harcsa Ezékiel (Turcsányi Ezékiel) ebeci ügyvéd, Mikszáth apjának jó barátja az író kedvelt fiskális alakjai közé tartozik már csak azért is, mert felesége (Plachy-lány volt!) révén rokonságban állt az író családjával. Harcsa Ezékiel Stofi bácsihoz hasonlóan több elbeszélés szereplője. A Mikszáth-irodalomban is több írást olvashatunk róla. (Gáspár Imre, Vincze József, Várdai Béla, Gyöngyösy László, Rubinyi Mózes, Kráhl Vilmos.)

Fotografiák a vármegyéből (1872). Az Ágai Adolf szerkesztette *Magyarország és a Nagyvilág* c. folyóiratban jelent meg először. Azok közé a korai írások közé tartozik, amelyekkel irodalomtörténésünk nem foglalkozott érdemben. Az elbeszélés, amely a pártát kereső aggszűz és a megnősülettől irtózó agglegény történetét adja elő, Mikszáth élesedő megfigyelő készségéről tanúskodik. Jellemzései itt már találóak. Az egész életét a férjhezmenetelre szentelő Melanie-t ragyogóan jellemzi. Ugyancsak jól tud a szereplők jellemére magyarázólag visszaható környezetrájt adni. (Kelemen bácsiék háza.) Egy élesen kihegyezett, cirkalmas stílusú mondat-tal hatásosan érezteti Mády elmondandó beszédének szóvirágos ürességét. „... megérdemli, miszerint veres betűk zephirjével jeleztessek a kalendárium csillámdús lapjai zajgatagos tengerének bősé emlőzetén.” (I. 137.). A legsikerültebb elbeszélések közé tartozik. A komikus helyzetek vígjátéki halmazában szinte önmagát múlja felül. Vigjátékba kívánczó részlet annak a leírása, hogyan esik a meszesgödörbe az elveszett szónoklatát kétségbeesetten kereső Mády Károly.

Látogatás Stofi bácsinál (1873). A kis riport akkor keletkezett, amikor Mikszáth nem egy elbeszélése hőst, Turánszky Kristófot egy évi fogságra ítélték valamilyen, ma már kideríthetetlen ok miatt. A sajtó alá rendező Bisztray Gyulának sem sikerült ezt kideríteni, mivel a balassagyarmati két helyi lapnak ebből az időből eredő számai hiányzanak. Bisztray a *Nőgrádi Lapok* kritikus számának (1873. febr. 23.) hiányát a Turánszky-családhoz közel álló kezeknek tulajdonítja. Erre a következtetésre azonban semmiféle bizonyíték nincs.

Fotografiák regénye (1873) c. beszélve iránynovella, mely szintén a *Magyarország és a Nagyvilág* című képes hetilapban jelent meg először 1873-ban. Ebben is, mint a Kemény emberben, az egyéni érzelmek szabadságának joga mellett foglal állást. A kettő között azonban lényeges különbséget jelent az, hogy ez

utóbbinak személyes jellegű vonatkozásai is vannak, hiszen ez Mauks Mátyásnak és feleségének, Hercsuth Kornéliának adressálódott, s mint később kiderült, nem eredménytelenül. Talán éppen a személyes vonatkozás következménye, hogy itt úgy sikerül a mese érzelmi hátterének megfestése, hogy nem válik szentimentalissá.

Sárka grófnő (1873). Az első kötet utolsó, Mikszáth életében is több folyóirat- és kötetkiadást megért novella 1873-ban a *Nógrádi Lapok*ban jelent meg először. Az író fiatalkori munkái közül erről tudunk viszonylag a legkevesebbet. Bisztray is következtetéseiben kizárólag az elbeszélés tartalmára támaszkodik. Eszerint valószínűleg fiatalkori emlékek fűződnek a történethez. A hercegi és grófi udvarlót kikosarazó gazdag Kelendy Sarolta grófnő modelljét valamelyik nógrádi főúri család tagjai között kell keresnünk. A már fejlettebb művészi technikával megírt, életszerű és reális elbeszélésben először fedezhetjük fel a társadalombíró szemlélet elmélyülését, kritikai hangja megerősödését. A történet befejezésében is valósan valósítja meg a művészi igazságszolgáltatás követelményeit. Bisztray a jegyzetanyagban közli a többféle szöveg három fő változatát. Az elbeszélés a Mikszáth-irodalom elhanyagoltjai közé tartozik, egyedül Kiss Ernő (*Mikszáth Kálmán* 1910. 36–38.) tesz néhány megjegyzést az elbeszélésben szereplő Fekete Mihályról és Sárka grófnőről. Az első kötet Függelékében közli Bisztray Mikszáth diákkori dolgozatait Rejtő István lelkiismeretes és jó munkájára (Rejtő István: *Mikszáth Kálmán, a rimaszombati diák* Bp. 1959.) támaszkodva. Itt említjük meg, hogy nem ártott volna Rejtő könyvének néhány jó fényképét is közölni. A kötet egyébként hat képmellékletet közöl, s utal a jelen kötet anyagával összefüggő, de a korábban megjelent képanyagra.

Mikszáth diákkori dolgozatai így ma már két helyen is hozzáférhetők. A diákkori dolgozatok közül az első a *Magyarok bejövetele*, melyet 1861 őszén a rimaszombati iskolában írt. A következő tanévből valók *A ló és a szarvas*, valamint a *Jurisch Miklós Kőszegen*. Ez utóbbival kapcsolatban Bisztray néhány, Rejtő tanulmányát érdemlegesen kiegészítő magyarázatot tesz. A *Róma gyöngye* az 1862–63. évi *Érdemkönyv*ben az első Mikszáth-írás. A szövegben a Rejtő közlését értelmileg korrigált szót (l. 213. 20. Többjei—Főbbjeik) helyeseljük. Bisztray többi javítása is a szöveg, az egész mondanivaló pontosságát szolgálja. A *Róma gyöngyével* Veress Samu és Kálniczky Géza foglalkozott. 1865-ből Selmeibányáról való *Az én Gyuri bácsim* c. diákkori dolgozata. A rimaszombati diákalandot tartalmazó elbeszélést 18 éves korában írta. Ez sem emelkedik felül a szokványos önképzőkori munkáknál. A dolgozatot

Gajdács Pál tótkomlói evangélikus lelkész, egykori selmeci diák őrizte meg saját másolatában.

Az én öreg Miska kocsisom (1874). Ebben a korai elbeszélésben szülei kedves kocsisának, a gyakran pityókás, háryjános-szerű Suska Mihálynak állít emléket. Mikszáth több korai elbeszélésében szerepel, s talán a rá való emlékezés a magyarázata annak, hogy Mikszáth közvetlen környezete idősebb tagjaitól is kapott élményindítékot műveihez. Talán nem is maga az alak érdekelte, hanem a tőle hallható mesék izgatták gyermekfantáziáját. Ő is egyike volt azoknak, akik szabadságharcos emlékeket közvetítettek Mikszáthnak. A falubeliek előtt csak mint Klapka Mihály szerepelt, s ezt a valóságtól talán sokszor messzire elrugaszkodó, de mégis az átéltség élménytűzével elmondott meséivel érdemelte ki.

Mikszáth feldolgozásában sem az alak, hanem a személyével összefüggő események kapnak súlyt. S ez mutatja Mikszáthnak vissza-visszatérő érdeklődését a 48-as múlt örökségéhez. Bisztray is utal arra, hogy „Mikszáth később a történelmi adatok és tények alapján is foglalkozott Branyizskó bevételeivel.” (II. 215.)

Pisera bácsi kalandjai (1874). Mikszáth teljes névjelzésével a *Mulattalóban* jelent meg először. A Pisera bácsiról írt két novella, valamint az a tény, hogy említi a *Két koldusdiák*ban is, azt bizonyítja, hogy az eredeti nevén Korponai nevű rimaszombati bérkocsis az író ifjúkorának kedves alakja volt. Diáktársaival sok borsot tört Pisera bácsi orra alá. Bisztray kimutatja a kétféle feldolgozás között tapasztalható következetlenségeket, amelyek abból erednek, hogy ez az elbeszélés már nem tartozik bele a megyei élet fotográfiái közé, hanem írói képzelettel szabadon alakított mese.

Bisztraynak a keletkezési körülményekre adott magyarázatát (II. 227.) erőltetettnek érezzük. Nem valószínű, hogy egy helyi közmondás eredetének magyarázatára írta volna. A befejező mondat: „Nagyobb dolog ez még Pisera bátyó esetén is” csak novellazáró mondatként került ide. Az *Irodalom* fejezetben (II. 230.) helyreigazítja Rubinyi korábbi tévedését az elbeszélés első közlését illetően.

Az újságfaló (1875). A fővárosi kávéházakban örömmel időző Mikszáth csakhamar felfedezi a kávéházak egyik jellegzetes alakját: az újságra elő nem fizető, ingyenes betűfalókat. Ez az első karcolatok közé tartozó írás is szélesedő városi élményeiről vall. Valószínűleg többször volt alkalma az efféle alakokat megfigyelni, s olyan érdekesnek találta, hogy kétszer is megrajzolta, sőt anekdotáiban sem felejtette el megcsipkedni. Az első kidolgozást Bisztray a *Jegyzetben* közli. Gondos munkájára vall, hogy egy súlyos,

értelemzavaró hibát (kegyelmesen-kényelmesen) igazít. Ismerteti a karcolat történetének utójátékát. A *kávéházból* c. a *Budapest* c. képes politikai napilapban közölt plágiumot. Teljes szövegében közli Mikszáthnak Az *irodalmi tisztesség* címen a szerzői jogok védelmében írott levelét, valamint a *Budapest* szerkesztője, Huszár Imre e levélre adott válaszát.

Talpig ember (1876). Azon elbeszélések közül való, amelyet Mikszáth kétszer dolgozott fel. Az első kidolgozást, mely 1874-ben *Nincs igazság a földön* címen jelent meg, Bisztray a jegyzetanyagban közli. A *talpig ember* nem tartozik a szorosan vett tanító jellegű elbeszélések közé, de írói célja — a tűz veszélyességére való felhívás — itt is nyilvánvaló. Bisztray véleménye szerint a költészet és a valóság szálaiból szőtt mesével állunk szemben. A tárgyi magyarázatokban „a trafikdohányt azért szidták akkor...” után zárójelbe tett megjegyzést („tehát még az 1870-es években is!”) szellemessége ellenére sem tartjuk idevalónak. A novelláról az irodalomtörténet mindössze 3 nyilatkozatot tart számon. (Vincze József, Várdai Béla, Zsigmond Ferenc) Az eltérő megítélések közül Zsigmond Ferenc (*Mikszáth Kálmán* Bp. 1927. 4—5) közelítette meg a legjobban az igazságot.

Az *ügyvédjelölt* (1876). Ez a rövid kis humoros rajz a végső vizsgákon szerencsésen túljutó jogász önteltségét mutatja be. A jellem igazi arcát mutató cselekedete a végén mutatkozni csak meg. (A foglalkozásként „köz- és váltóügyvéd”-ként megjelölt vizitkártya kinyomatása.)

A *költő utolsó karácsonya* (1876). Meleg hangon megírt költői emlékezés Tóth Edeiről, aki az 1870-es évek közepén az író baráti köréhez tartozott. Baráti kapcsolatukat több írás is őrzi. Csizsoltóság s valami nagy-nagy szeretet érződik ezen a művén. Bisztray méltán nevezi a Mikszáth Kálmán: *Írói arcképek* Bp. 1953. c. kiadványa bevezető tanulmányában „Mikszáth egyik legszebb írásművé”-nek.

REJTŐ ISTVÁN: THURY ZOLTÁN

Bp. 1963. Szépirodalmi K. 419 l.

Igen alapos, következetes munka Rejtő István Thury Zoltán életéről és írói pályájáról írt könyve. A könyvet fontosnak tartjuk nemcsak azért, mert Thury Zoltán jelentős realista novellaírónk, hanem azért is, mert a szerző új színekkel gazdagította a századvégről szóló ismereteinket. Thury oly korban élt, amelynek hullámvérései napjainkig gyűrűznek. A századvéget már sok összefoglaló jelzéssel jellemezte az irodalomtörténetírás, így: az asszimiláció kora, a polgárosodás

Török regék és történetek (1877) címen az anekdota kereteit alig túllépve mond el két történetet *A pasa macskája* és *II. Mahomed* címen. Feltehetően mindkettő olvasmányélményből ered. Bisztray erre vonatkozólag Jókai hatását említi, valamint a törökök iránti aktuális korabeli érdeklődést.

A *pribeli kőasszony* (1877). Petrolay Margit nyomán, annak érvelését elfogadva Bisztray is Mikszáthnak tulajdonítja ezt a M monogrammal a *Hasznos Mulattatóban* megjelent írást. Érvelésük meggyőző.

Az *Elbeszélések* II. kötetének Függelékében találjuk Mikszáth 54 anekdotáját. A Jegyzetben Bisztray vizsgálja az anekdota szerepét Mikszáth művészetében. Király István megállapításai útján halad, amikor leszögezi, hogy ezek az anekdoták nem szórakoztató betétek írásaiban, hanem a fokozatosan elmélyülő társadalombírálat hatásos fegyverei.

Ezeket az anekdotákat Mikszáth folyóiratokban közölte. Terjedelmük a néhány sorostól (*Egy francia nő kurtá levele* II. 141.) helyenként egész kis elbeszéléssé dagad. (*Réthy bátyánkról* II. 149.)

Kérdéses, hogy ezeket a hallott, olvasott vagy éppen idegenből fordított történeteket Mikszáth eredeti alkotásainak tekinthetjük-e. Bisztray annak veszi.

A jegyzetbeli utalás megkönnyítésére az egyes anekdotákat sorszámmal látja el, s a cím nélkülieknek címet ad. Ahol a szükség megkívánja (*Deák-adoma* II. 146. 311.; *Még egy Deák Ferenc-adoma* II. 144. 311.) közli a megfelelő tárgyi magyarázatokat, s a folyóiratbeli közlés helyesírási, stílusi hibáit is korrigálja.

Az *Elbeszélések* I—II. kötete fontos lépést jelent a mikszáthi életmű teljes feltárása felé. Azzal a megnyugtató érzéssel tettük le a két kötetet, hogy a Mikszáth kritikai kiadás szerkesztése gondos munkát végző kezekben van.

Pusztai Gyula

kora, a nagy vállalkozások kora, a világnézet bomlás kora, a kiegyenlítődés kora címmel, és mindegyik felvillantotta a valóság egy-egy részét. Komlós Aladár és Rónay György kutatásai nagyon sok rejtett értéket hoztak felszínre az elfelejtett korból, Horváth Zoltán könyve (*Magyar századforduló*. Bp. 1961.) megkísérli a történeti szintézist, de a kép még mindig nem teljes. Rejtő István sokban hozzájárult ahhoz, hogy a századvég egyik kitűnő írójának munkáját jobban megismer-

jük, beleillesszük gondolkodásunkba, és be-
rajzoljuk irodalmunkról való történeti tudá-
sunk térképébe.

Módszere, amellyel gazdag anyagát fel-
dolgozza, a kor politikai elemzésének, az író
életének, gondolati fejlődésének és művészi
formálódásának egységbe foglalása az időrend
fonalán. Rejtő a könyv hét fejezetében kron-
ológikus sorrendben mutatja be Thury
pályáját (I. *Gyermekek, vándorszínészet*; II.
A vidéki újságíró; III. *Müncheni évek*; IV.
Látszat és valóság; V. *A publicisztika sodrá-
ban*; VI. *A drámaíró*; VII. *A realista novella-
író*). Egységében vizsgálva munkáját kitű-
nik a gondolatmenet világos, szilárd, céltuda-
tos konstrukciója, amellyel elmondja, hogy a
vajdó átmeneti korban, a sors, társadalmi
tapasztalat, intellektuális fegyelmezettség,
környezet, aktivitás, a személyiség szilárd-
sága és tisztasága eredőjeként jön létre
Thury Zoltán realista életműve. Rejtő meg-
rajzolja a gyermekkor nyomasztó szegénység-
élményét, amelyet a fiatalság küzdelme
követ: a helyét, kifejezési formáját kereső
Thury sikertelen próbálkozása a színészzel
és ismerkedése az étellel, amely ellentétben
a kor irodalmával teljesen antiromantikus.
Ennek a generációnak az írói szegények, a
valóság „durva oldalai” — amelyet később
kritikusaik annyiszor szemükre vetnek majd
— már az alaplények közé tartoznak.
Helyesen mutat rá Rejtő a *Márton* című korai
novella elemzésekor (35. l.), hogy a romantikus
ábrázolási módot szinte az írói szándék elle-
nére feszegeti a tapasztalat ereje, a megismert
valóság. A vidéki lapoknál kezdő újságíró,
gondjait és körülményeit sokoldalúan ismer-
teti a szerző. A hangslúty a Szegedi Napló-
nál töltött tizenégy hónapra helyezi (1891.
szept.—1892. okt.). Rejtő itt fontosnak érzi
az író kialakulása szempontjából az újság-
írói gyakorlat megszerzését, az új társadalmi
tapasztalatokat (amelyeket Thury munkája
közben feldolgoz), és azt a felismerést, hogy
az irodalom nem szűkíthető le a valóság egy
részletének az összefüggések szövetéből kiszá-
kított ábrázolására. A Pécsi Naplónál Thury
Zoltán segédszerkesztő lesz, a nagyobb lehe-
tőségek, a felelősség tovább érlelik, megszi-
lárdítják önbizalmát — de ugyanakkor, meg
is rendítik —, és az útkeresést még lázasabbá
teszik. Rejtő a Münchenben töltött két évet
(1893. ápr.—1895. ápr.) a gondolati tisztázó-
dás, a kialakult művészi látás és megformálás
eszendeiként értelmezi és fogadtatja el
velünk, amelyek gazdagok a felszabadító
irodalmi és festészeti példákban, művészeti
és politikai vitákban, megismertetik Thuryt
a társadalmi tett lehetőségeivel és Hollósy
Simon körében a modern művészt törekvései-
vel. A kötet IV. fejezete a házatérése után a
„tények és szavak ellentmondásos hálójá-
ban vergődő” (150 l.) íróról beszél. Részletes

elemzéssel mutatja meg e vergődés tükröző-
dését Thury műveiben, így el tudja helyezni
az *Ultraválto*-t és a *Bolondok* c. kötetet Thury
legjobb írásainak sorában. Az elkeseredés
mélységeiből az aktivitás, az újságírásban
konkretizálódó tett, a gondolkodás bátorsága
vezeti ki Thury Zoltánt. Ezt a harcos intellek-
tuelt állítja elének az ötödik fejezetben Rejtő:
a liberalizmus illúzióitól és ellentmondásaitól
elforduló, a társadalom alapkérdéseit (haza
és haladás, nemzetiségi kérdés, polgárosodás
és munkáskérdés, gazdagság és nyomor) a
szegénypárti, a „szó eredeti értelmében vett
demokrata” szemmel néző Thury Zoltán és a
jövőnek utat egyengető munkáját. Ezután
drámáit, majd az utolsó fejezetben a realista
novellákat elemzi, 1897 derekától az író tra-
gikuson korai haláláig.

A világos gondolatmenetet jól szolgáló
szerkezetben nagyon sok adatot, a korabeli
irodalom, képzőművészet és politika hely-
zetét ismertető részletet épít be Rejtő Ist-
ván. De nagyon szerencsésen ezek a részletek
nem szövik be az alapgondolatot, nem nőnek
fölsőbe, inkább támogatják, bizonyítják téte-
leiket, vagy egy kérdés kapcsán összefoglalják
annak történeti előzményeit. Ilyenek — csak
a legfontosabbakat emelem ki — a müncheni
festőakadémia története, a magyar festők
párizsi, müncheni és itáliai tájékozódása, a
Hollósy-kör vitái. Ezekkel a kor és művészet-
történeti freskóvázlatokkal is bizonyítja a
festészet és irodalom kölcsönhatását Thury
művészetében, és ezeket a bizonyításokat
Thury művészi kibontakozásának elemzése-
kor konkretizálja. A *Bolondok* c. kötet értéke-
lésénél kifejti a politikai háttérrel, a Bánffy-
kormány „erős-kéz” politikájára és politikai,
nemzetiségi stb. elnyomás fokozódására irá-
nyítja a figyelmet, hogy az író mondanivaló-
ját ezzel is világosabbá, pontosabban értel-
mezhetővé tegye.

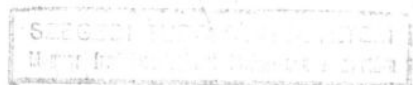
Rejtő könyvében a Budapesti Napló meg-
alakulásának, a lap formálódásának törté-
nete, a hírelíróvart részletes elemzése, sok
új ismerettel gazdagítja nemcsak az olvasót,
de a kor kutatóit is. Thury drámáinak elem-
zésekor nemcsak a kor drámairodalmának
helyzetét ismerteti, de annak előzményeit is,
így a népszínmű és a társadalmi dráma törté-
netét is rövidesen összefoglalja. Tartalmas
része a könyvnek a világirodalmi példák,
hatások tárgyalása. (Az orosz irodalom, a
francia naturalizmus, Ibsen magyarországi
fogadtatása. A jegyzet közli az Ibsen- és
Hauptmann-drámák bemutatásának idejét
is, 411. l.) Rejtő István részletesen foglalko-
zik Thury műveinek legfontosabb korabeli
kritikaival. Sok apró, néha csak egy jelzőre
szorítkozó, de nagyon találó adatközlése van,
amely a kor egy-egy fontos problémáját vil-
lantja fel. Például amikor a 131. lapon Thury
házasságáról ezt írja: „... a két fiatal meg-

kötötte Magyarországon a *harmadik* polgári házasságot", máris felidéri az egyházjogi viták hosszú, áldatlan küzdelmeit. Vagy a *Katonák* bemutatása előtti helyzetet jellemző mondat olvasásakor: „a Budapesti Napló hirt adott arról, hogy gondot okozott a színház vezetősége számára az, vajon közös hadseregbeliek avagy honvédek legyenek a darabban szereplő katonák.” (262. l.) A kor közjogi kérdéseinek levegője csap felénk. Ezek a kérdések ugyan valódi gondokban gyökereztek, de mivel a lényegyet elkerülték, üres formákká merevedtek. Rövidségében is pontos jellemzése a kornak — amelyben a munkásosztály már nemcsak nyomorgó tömeg, de politikai tényezőként is jelentkezik — ez a mondat: „A korábban csak a nyugati újságokból ismert fogalom, a „strike” gyakorisága folytán a magyar újságok hasábjain sztrájkká alakult.” (141. l.).

Fontos és érdekes könyvében Rejtő István helyenként — különösen viták hevében — úgy érezzük, egyszerűsíti a dolgokat, és ez az egyszerűsítés bizonyos egyoldalúságra vezet. Ilyen a tárcanovella vita (119—123. l.) vagy az újságírás és irodalom kapcsolatának értékelése. Rejtő jól látja a tárcanovella megjelenésében az új mondanivalók szerepét. Valóban az új társadalmi mondanivalók változtatják meg a régi elbeszélésformákat (rajz, beszély). Gyulai Pál és az újat keresők formavíciája mélyén két irodalomszemlélet csap ismét össze. Ennek ellenére Gyulai Pál érvelésének az a része, hogy: „Az író becsülje meg a tollát ha azt kívánja, hogy a közönség és utókor is megbecsülje” (122. l.) az irodalom egyik alaptörvénye. Rejtő teljes egészében elveti Gyulai álláspontját, pedig Thuryt és az új törekvéseket jobban tudná értékelni akkor, ha különbséget tenne azok között, akik a Gyulai Pál által „eldobott kesztyűt” úgy vették fel, hogy tiszteletben tartották az említett alaptörvényt, de gyűlölték a konzervativizmust, és azok között bizony akkor is voltak — és nem kevesen —, akik az új formából csupán divatot csináltak. Rejtő az újságírás és az irodalom összefüggéseinek tárgyalásakor sem ad pontos képet erről a kettősségről. Jelzi a „kettősséget” (200. l.), de míg az újságírásnak a realizmus útját egyengető tendenciáit bemutatja, buktatóit nem. Pedig ez egyik alapkérdése a kor irodalmának: a kialakuló új társadalomban a munka áru, a szellemi munka is, a burzsoázia nem akar mecénás lenni, a pénzéért hasznos árut akar kapni a szellemtől is. Ezzel az anyagi-morális vívódással telve a kor irodalma, ezt tükrözik a művek, így Thury írásai is. Árnyaltabban kellene foglalkozni vele. Rejtő véleményei általában helytállóak, érvelései megalapozottak, a fenti egyoldalúság a vita hevében jött létre — amely szinte szükségszerűen polarizál —, de úgy gondolom, ha a másik fél

érvelésében levő részgazságot és a művek tanulságát jobban figyelembe veszi, a kép, amit ad, teljesebb lett volna.

Könyvének erőnye, a fő gondolatra való koncentráltság, (Thury Zoltán realista művészetének kibontakozása és értékelése) jelentős eredmény különösen akkor, ha ezt — mint Rejtőnél — a részletek, az adatok is arányosan alátámasztják, de ez a módszer nem szabad, hogy megkösse kezét: új munkáiban szélesebben, elevenebben rajzolja fel a kor irodalmi életének, jelenségeinek, összetevőinek művekben tükröződő bonyolult képét. Nem arra akarjuk bízni, hogy kellő alapot nélkülöző hipotéziseket állítson fel, arra sem, hogy olyan elgondolást erőszakkal rá olvasóira, amelyeket nem tud tényekkel alátámasztani, hanem arra, hogy bátrabban faggassa a tényeket, bátrabban kutassa az irodalom életének művekben élő jelenségeit és törvényeit. Például a Justh Zsigmonddal való levelezés a jegyzetbe került (387. l.). Pedig Justh a kornak igen érdekes szereplője, nemcsak mint irodalomszervező és úr-író (akinek például a regényeit egy időben Bródy és Pekár Gyula korrigálta, mert egyszerűen nem tudott korrigálni), de mint érzékeny, nagyszerű író is, akinek művészetében a dekadencia és társadalomkritikai szándék, a megújulásvágy és halálraírt képtelenség, a naturalizmus, realizmus, analízis és impresszionista stílus együtt kavarg. Az ő portréja éppen ellentéteivel szép kiegészítése lehetett volna Thury pályájának. A század vég irodalma összetettebb, mint azt Rejtő könyve mutatja. Feltétlenül egyirányú és egységes, ha a valóság, pontosabban a valóság társadalmi jelenségei felé fordulás szempontjából nézzük, de realizmusról egyértelműen — talán az egy Thury Zoltánt kivéve — még nem beszélhetünk. A korban együtt találjuk a romantikát, a realizmust és a naturalizmust mint szemléletet is, az egyes íróknál, gyakran az egyes műveken belül, idegen hatás és áthasonítás is van a művekben, a valóság faggatása, de a valóságtól való elfordulás is, a stílusok keverednek, az utak is sokszor divergálnak, és ennek érzékeltetésére kevés egy-egy jelzés. Rejtő könyvének különösen gazdag, jól átgondolt, sok ismeretlen anyagot felmutató fejezetei a *Müncheni évek, A látszat és valóság, A publicisztika sodrában* címűek. De ezek értékevel nincs egyenes arányban a VII. (295—355. l.) fejezet, pontosabban a fejezetnek az a része, ahol Thury novelláit elemzi. Igényesen, több szempontból vizsgálódva közelíti meg a novellák világát. Csoportosítja azoknak a motívumoknak az alapján, amelyek az egyes novellákban közösek, majd azt vizsgálja, hogy a művek hőse milyen társadalmi osztályt képvisel. Végül Thury novelláinak formai sajátosságait foglalja össze. Mindezek ellenére sajnos

inkább a tartalom-, témaelemzés síkján marad, így célját csak részben éri el, nem tudja fogalmakba önteni a realizmus szépségének és a szégyének igazságának kettős titkát őrző novellák kincseit, teljes gazdagságukban. Nem ér el a novellák szívéig, és nem tudja fogalmakban megörökíteni hőseinek, Thury Zoltánnak a novellákban benne élő szigorú, okos, fegyelmezett, harcokat látó és vállaló egyéniségét sem. Legalábbis nem olyan mértékben, ahogy ezt — ez az igé-

nyességből nyilvánvaló — ő maga is szeretné:

Mindezt összegezve: Rejtő István könyve úttörő munka Thury Zoltánról, sok újat mond a századvég irodalmi életéről, irodalompolitikai és sajtóviszonyairól és a kort foglalkoztató problémákról. Bizonyára sokat és igen nagy haszonnal fogják olvasni a századvég kutatói és mindazok, akik ezt a kort és Thury Zoltán művészetét szeretik.

Szeverényi Erzsébet

VARGA JÓZSEF: ADY ÚTJA AZ „ÚJ VERSEK” FELÉ

Bp. 1963. Akadémiai K. — MTA Irodalomtörténeti Intézet. 92 l. (Irodalomtörténeti Füzetek, 40.)

A költői pályakezdsnek izgalmas problémája az első igazi megszólalás, a saját, eredeti hang megtalálása. Egyeseknél, pl. Vörösmartynál a homályból kellett egy fejlődési szakaszt felidézni; Petőfi, Ady, József Attila zsenge korszakának alkotásai-kezdettől fogva ismeretesek. De maga a probléma náluk sem kisebb. Azzal számot vet az irodalomtudomány, hogy a lángelmének is megvannak az inasévei, s hogy a fejletlen egyéniség először eltanult hangon szólal meg. Az sem szokatlan látvány, hogy az új hang megtalálása radikális, forradalmi szakítást jelent az előző ízléssel s az annak hangján dadogó önnön kezdeményekkel. De éppen az ilyen ugrásszerű fejlődés az, ami az irodalmárok fantáziáját mégis izgatja: amennyire a tudomány eszközeivel lehetséges, szeretnék megérteni, szeretnék belső folyamataiba belelátani. Az Ady-kutatásnak is, sok egyéb feladata mellett, az a pont az egyik fő rejtélye. A Versektől az Új versekhez vezető fejlődéssel, a hirtelen felfelé ívelés ösztönzőivel foglalkozik Bóka László monográfiája, Komlós Aladár tanulmánya (A fiatal Ady nyomában, ItK, 1960.) — s most ugyanezt a pályaszakaszt méri fel Varga József könyvecskéje. Figyelmünket több okból is fölkelte. Noha a pályakezds, az Új versek előzményei adják általánosságban kutatási területét, ennek egy olyan szakaszán mozog, amelyet ilyen tüzettséggel még nem tárt föl senki; helye az időrendben Bóka után és bizonyos fokig Komlós után helyezkedik el, főfigyelmét ugyanis (noha a váradi évekre és az első párizsi útra többször utal) 1905-re, a Budapesti Napló és a darabontság évére irányítja. Módszere is komoly és sokat ígérő; tudnunk kell ehhez, hogy a kiadvány nem hivatalos alcíme: „műhelytanulmány”. Ez az alcím jelzi azt, hogy a hangsúly nemcsak az eredményen van, hanem az úton is, amelyen oda eljutunk; a szerzőt szinte műhelyében, kutatás közben látjuk magunk előtt. Nos, ezt a műhelymunkát elsősorban sokoldalúsága jel-

lemzi; két esztendő szellemi környezetének és légkörének sokoldalú, szinte teljes feltérképezését hozza létre. Egyre szűkebb köröket von a fiatal Ady köré, egyre közelebbi perspektívából mutatja meg. Nagy problémák körül, a nagyság érzékeltetése mellett, az apró tények sokaságát vonultatja fel — nem öncélúan és kaotikusan, hanem a fokozatos megvilágítás szolgálatában. A váradi publicisztikából indulunk el; maga az a tény régóta ismert, hogy bizonyos nagy Ady-témák először prózában, hírlapi cikkben szólnak meg; Vezér Erzsébet legutóbb meg is próbálta ezeket a nyomokat a váradi évekre nézve rendszerezni (ItK, 1963. 4. sz. Versmotívumok Ady korai prózájában); ekkor Varga könyve nyilvánvalóan már nyomdában volt, tehát a két kutató párhuzamosan dolgozott. Alaptételük ősforrása gyanánt Földessynek az Ady-Múzeum II. kötetében megjelent válogatását kell megjelölnünk (1925); ennek rövid bevezetője már utal rá: „Az olvasó sokszor meglepődhetik rajta, hogy a későbbi Ady lelkivilágának tartalma jórészt megvan már a váradi Adyban is” — s az is szembeszökő, hogy Földessy sok olyat válogat, ami tematikusan vagy szó szerint is későbbi nagy Ady-versekben zeng vissza (Varga József megjelölése: „lírai érzés-tömbök” Ady váradi publicisztikájában; a megjelölésről még majd ejtek pár szót). Az ösztönző tényezők közt következik Ady ifjúkori világirodalmi műveltségének elemzése; „A Léda-szerelm születése” címen egyáltalán nem a már ismert külső történetet kapjuk; inkább vázlatot Léda jelleméről, emberi egyéniségéről, amennyiben az Ady költői kibontakozására ösztönzően hatott.

Az általános bevezetésnek szánt első két fejezet után tüzi ki a szerző fejtegetéseinek voltaképpeni célját: ez azonban szűkebb, mint amit a cím ígér. A nagy körültekintéssel megrajzolt út ugyanis nem az Új versek egész világához, hanem csupán a kötet magyar ciklusaihoz (A magyar ugaron, Szűz ormok

vándora) óhajt elvezetni: „Milyen élmények magyarázzák hát Ady jellemző magyar hangjának a megtalálását, megszólalását, s így nemzeti értelemben véve is nagy költővé érését?” Várad, az első párizsi év, korai radikalizmus, világirodalom és Léda-szerelme: „mindez már nagy költőt ígér, de nem szükségképpen a nemzete sorsával magát életrehalálra elkötelező művészt”. A kritikus persze megkérdezi: mennyire lehet ezt az egy mozzanatot Ady indulásából elszigetelni? Az új költő-egyeniség a maga bonyolult teljességében jelenik meg; az 1905-ös évet (amelynek valódi fordulópontként való beállítására még visszatérnek) nemcsak a nagy magyarság-versek jellemzik, hanem a nagy Léda-versek, Párizs-versek, önarckép-versek is — valóban ugrás ez az előző évekhez és előző versekhez mérten, amelyet a költő nemcsak a magyar versek vonalán tesz meg. Nincsenek-e olyan egyetemes okai is, amelyeket pusztán rész-élményekből nem lehet levezetni? — A könyv fonalán továbbmenve: a magyar tematika kiforrásának, magas költői szintre érésének motívumát két, az 1905-ös évre eső nagy, megrázó élményben látja: az orosz forradalomban és a fellángoló magyar belpolitikai válságban. A „műhelytanulmány”-jelleg az ezt dokumentáló részekben mutatkozik meg a legtisztábban. Eddig is tudtuk e két tény nagy szerepét Ady világnézetének fejlődésében; Varga József ezt az általános föltételezésünket Ady egykori emberi és politikai környezetének páratlanul gondos rekonstrukciójával támasztja alá és konkretizálja: nemcsak a „darabontság” értelmét próbálja meghatározni, hanem a Budapesti Napló munkatársaitól összegyűjti, ami fontos, különösen Adyra vonatkozó visszaemlékezéseiket, a politikai élet nevezetesebb fordulóit, önvallomásokat — s mindezt lezárja az „Ady világnézetének alakulása a darabont idők előtt és alatt” című összefoglalással. Mindezekből (72. lap) kibontakozik „a magyar Ugar-motívum élményi-gondolati háttere, s itt van már... a magyar Messiások-szimbólum korai jelentkezése is”. Szóval: ez időben „teljesedik ki Ady magyarság-tudata”. Megbecsülendő a kutatói szorgalom és tudósi lelkiismeretesség, amely mozaikokat halmoz mozaikokra, kitaróan és fáradhatatlanul, hogy idáig elvezessen.

A kis értekezés fő vonala tehát: Ady magyarságélményének izmosodása, kiérlelődése — a fő probléma pedig: bizonyos kulturális és politikai korhatások hogyan juttatják el Ady-nak csírában vagy gondolati szinten meglevő, a publicisztika eszközeivel már kifejezett élményeit és képzeit (azokat a bizonyos „lírai érzéstömböket”) a nagy költői meglevenedésig. A fő érdem és eredmény pedig: az Adyt ért hatótényezők lelkiismeretes és körültekintő számbavétele. — A dol-

gozatnak ez az erénye azonban olyan módon nyilatkozik meg, hogy belőle már aggodalmak és problémák is adódnak. Varga ábrázolása, hogy a lélektan nyelvén beszéljünk, elsősorban az „exogén”, külső tényezőket, hatásokat, eseményeket rajzolja meg — de a hitelesen főlvázolt kép kevésbé koncentráliódik eleven, élményszerű kulturális és politikai légkörre. Komlós hívta fel líratörténeti könyvében (A modern költészet felé c. fejezet 472. és köv. lapjain) a figyelmet (egy kissé itt is Földessy nyomán) a századforduló különös európai hátterére: az ún. antinaturalista reakció hulláma — amely hullám nemcsak kívülről sodorhatta magával Adyt, — részese lehetett spontán, belső élményi alapon is. Ugyancsak inkább egyes külső adatokból tudjuk, de nem érezzük a jelentősebb, itthon is eláradó világnézeti hullámot: az előretörő materialista radikalizmusnak és evolucionista természetszemléletnek azt a tömény atmoszféráját, amelybe Ady, némi, nem túlbecsülendő váradi és párizsi előzmények után mégiscsak a Budapesti Napló időszakában került bele. Néhány adatbeli utalást kapunk erre a 17. lap alján, a hatás mikéntjét éppen csak érinti a 14. lap egy-két mondata.

Az atmoszféra meglevenítéséhez csatlakoznia kell a belső, egyéni költői fejlődés valamelyes rekonstrukciójának. Ady belső éréséhez Komlós igyekszik (ItK-beli tanulmányában) nem is sikertelenül közelebb férkőzni. Itt érződik meg a hátránya annak, hogy Varga a világnézeti fejlődést a politikai eszmévilág fejlődésére szűkíti le; nyilvánvaló, hogy Ady mint ember is fejlődött, készülődött, érlelődött, egyéniségének új, gazdagabb rétegei és erői jutottak lassú előkészület után szökőárként a felszínre. Erre Vargánál már csak vázlatos utalást kapunk. A konkrét elemzés (a 9. lapon) sem disztिंगvál eléggé: élet-kultusz és ember-kultusz nem azonos, sőt antagonizmusba is kerülhet egymással; Ady nagy életszomja és vitalizmusa nem egyértelműen azonos azzal, amit ma humanizmusnak nevezünk. Sűrítve utal a belső fejlődés lehető felismerésének szükséges voltára azoknak a bizonyos „lírai érzéstömbökre” korábbi meglétére. Varga itt közeláll Komlós-hoz, aki „góccok”-ról beszél, a fejlődés szemszögéből is: „gyors egymásutánban feltűnnek és gyülekeznek Ady sajátos témái és motívumai” (Komlós). Vajon felderíthető-e az a belső út, amely a publicisztikus formájú lírai érzéstömbtől a nagy versig vezet? Egy-egy nagy élmény költői érlelődése amúgy is lehet hosszú folyamat, de itt nyilvánvalóan nem az egyes témák kiforrásáról van szó, hanem a költő-személyiség ugrásszerű fejlődéséről — a zsengekorszakból az első nagy virágkorba. A jellegzetes Ady-érzésvilág és Ady-fantázia tör egyszerre a felszínre — ezek

veszik szárnyukra és érelik remekművekké a korábbi lírai érzéstömböket. A hírlapi cikk néhány sorába rögzített képzeletből éppen a teljes emberi átélés ereje és a kifejezés felidőző varázsa, a képzett csodája hiányzik ahhoz, hogy műalkotás legyen. Nyilvánvaló, hogy a Varga-elemzett élmények és korhatások ennek a fejlődésnek előbedolgoznak.

Nem lehet elhallgatni — mégha teljesen nem tisztázhatók is — a könyvecskének amúgy is eléggé a központjába állított darabont-kérdést és a belőle Ady politikai fejlődése szempontjából adódó problémákat. Varga adatgyűjtése itt is gondos; meg is próbálja ezt az időszakot, illetve Adynak ezt a szereplését értelmezni és a politikai pálya egészébe beilleszteni. Lényegében nem sokkal megy túl az eddigi eredményeken (legfeljebb a koalíciós pártok és Fejérváryék csoportjának bemutatásában árnyaltabb); számára vitathatatlan tény ez évekre is Ady politikai zsenialitása és az, hogy Ady egyenesvonalú politikai pályáján a darabontság a radikalizmus és a nagy magyarságélmény felé vezető útnak problémátlan állomása. Pedig pusztán tárgylag is van itt kiderítenivaló elég. Nem tudjuk, mely és milyen cikkeket írt naponta Ady a parlamentnélküli kormány sajtóirodájának, — de ha összeegyeztető kutatást végzünk azokban a vidéki kormánylapokban, amelyek ezeket a cikkeket közölték, a fő politikai irányvonalat és a köztudatba bedobott problémákat, amelyeket Adynak propagálnia kellett, nyilvánvalóan meg tudjuk állapítani. Csak ezek ismeretében vethetjük fel a legdöntőbb kérdést: melyek voltak azok a motívumok, amelyek Adyt csatlakozásra bírták? Megvallom, engem az a lapidáris Ady-nyilatkozat: megkérdezték, van-e skrupulusa a Fejérváry mellé állás körül, s ő azt felelte: semmi — nem nyugtat meg teljesen. Varga nem hallgatja el, de nem is igen vonja be az összképbe az olyan adatokat, mint a rokonszenvet a Tiszák iránt (70. lap); azt, hogy mielőtt a sajtóiroda munkatársa, majdnem három hónapon át „hetilevelet” ír a koalícióhoz tartozó, nem valami derűs emlékeztető Bánffy Dezső hetilapjába, a Magyar Közéletbe, — hozzátehetjük, hogy Fejérváryék bukása után pedig felajánlja szolgálatait a koalíció sajtóirodájának is (Lengyel G.: Ady a műhelyben, 254.). Különös (levélbeli) vallomásokot olvashatunk a darabontság első hónapjaiból: „Betegen és vigasztalanul élek. A politika itt mindent megbénít.” (1905. XI. 30.); miután két héttel előbb még képviselőjelöltnek óhajtana föllépni; „A politikában fölfordultabb és reménytelenebb minden, mint volt is. A szerkesztőségben Kabossal, Biróval kimondott vagy titkos harcban állok.” (1905. XII. 13.) Miért, mi körül? No és aztán próbáljuk a kritikuss 1905-ös év eseményeit szinkronban látni —

Varga a fonalakat egymás után, elkülönítve tárgyalja — : a Fejérváry-kormány 1905. okt. 29-én ad programot, uralma 1906. április elejéig tart; az orosz forradalom ugyancsak 1905 októberében tör ki és nagyjából decemberben fojtják el. Ezek Ady első hónapjai a sajtóirodában. S a Lédának írt levelek krónikus panaszából kivethető még egy bonyodalom, amely Ady „vagy-vagy”-ában (levélidézet a 46. lapon, vö. még Révész: Ady és Léda, 317.) tömörül: Léda ez időben követelhetette azt, hogy a költő-barát legalizálja viszonyukat, vegye el feleségül. Épp a darabontság első idejében. Ady ennek anyagi oldalát is látja. Ez időbeli cikkeinek kronológikus kiadása, egybevetve a levelekkel, nemcsak emberi és költői, hanem politikai szempontból is súlyos vívódásokat tárhat fel. A nagy politikai lánghelmék fejlődése sem mindig egyenesvonalú; válságot, meghasonlottságot Komlós is emleget (31). Nem hanyagolhatjuk el Lengyel Géza álláspontját (i. m. 256.), aki szerint Ady politikai meggyőződését a Budapesti Naplóba írt és vállalt cikkeiből kell kiolvasnunk, s ezek azt mutatják, hogy progresszivitásban csakugyan előrehaladt; sajtóirodai állásvállalása pedig, mélyebb emberi és politikai motívumok nélkül, az újságíró életforma és egzisztencia velejárója volt. Egyébként ez időben ő sem tartja Adyt „politikai látnok”-nak. — Varga persze megjegyezheti, hogy egyáltalán nem teljes Ady-biográfia akart írni erről a néhány évről — viszont itt arról van szó, hogy a fejlődő Ady körüli helyzetképben maga is utal ezekre a mozzanatokra, idézi őket — de az összképbe mégsem olvasztja igazán be, nem aknázza ki a bennük rejlő tanulságokat és problémákat.

Megnyugtatóbb a könyvecske irodalomtörténeti eredményeinek jó része. Már említettem az évszámbeli eltolást: a Párizs utáni évet veszi Ady magarátalálása idejének. Itt voltaképpen az 1903-as ősz néhány verse és a párizsi termés a problematikus; Varga szerint ezek a korai nagy versek, noha bennük már az igazi Ady-hang szólal meg, sokkal „elvonatb”, kevésbé konkrét, kevésbé realisztikus jellegűek az 1905-ös nagy versekhez viszonyítva. Persze nem valami helytelenül alkalmazott „realizmus” itt a mérték; a korai nagy versekben a hang már igazi; a situáció, a szerkezet, a lírai én megszólalása, még jórészt régi típusú. Ezt vetkezi le Ady 1905-ös verseiben.

Irodalmi szempontból hadd utaljak röviden még egy-két helyes szempontra vagy eredményre: Ady költőelődjeinek és inspirálóinak során újból szemlét tartva, Baudelaire befolyásának időben elébe helyezi a Rimbaud-inspirációt, valószínűleg Szini Gyula közvetítésével. 1903-ban, az első Rimbaud-említés idején Ady még nemigen tud franciául; Rimbaud az előkészítők közt szerepelhetett, a

kirobbantók közt aligha. A magyar elődökkel kapcsolatban fontosnak tartom azt, hogy Ady szimbolizmusát a magyar lírai előzmények szükségszerű folytatása gyanánt tünteti fel; csakugyan Vajdától kezdve bontakozik iránkban valami „preszimbolizmus”, amely Adyban aztán kirobbanóan teljesedik be. Velejár ezzel — s ez épp annyira fontos — Ady európai egyidejűségének tagadása. Varga utal Illyés Gyulára, aki szerint a franciára fordított Ady odakint a 70-es évek légkörét idézi. Újabbban történnek kísérletek valamelyes szinkron dokumentálására; a kérdés bonyolult, de a pusztá elutasítással nem lehet elintézni. A Rilke-, George-, pláne Apollinaire-párhuzamot nem érzem meggyőzőnek, de eszembe jut, hogy Ady szimbolizmusa mindenestül más, mint pl. a Mallarméé — George pedig épp a századforduló körül fordítja németre a francia szimbolistákat: nincs-e a két út indítékaiban mégis valami párhuzamos? És ne ragadjunk bele a szimbolizmusba. Van éppen az Új verseknek egy eddig kevésbé figyelt rétege, amely mindenképpen *modern*, 1906 európai szemével nézve, mint az Adyban ekkor már megszólaló, majd egy ideig kizárólagos uralomra jutó szimbolista stílus. A fehér csönd, A könnyek asszonya, Félig csókolt csók, Tüzes seb vagyok típusú versekre gondolok (de akár az egész korai Léda-ciklusra), amelyek egyes szimbolikus

motívumaik ellenére sem mondhatók szimbolistának. Valami különös, lélektani hitelességi konfliktusos írást szövelnek meg, felfokozott szenvedélyességükben is közvetlenebbek, s képesszociációik is lazábbak a szimbólum kötöttségénél; a későbbi prófétai nyugalmat valami szilaj kivalló hév előzi itt meg. Nem mondom, hogy ez a típusú, nem-szimbolista, de mégis nagy Ady-líra idegen inspirációra született; keletkezését talán megmagyarázza a Léda-szerelem első hónapjainak légköre. De modernebb, korszerűbb, s a korabeli európai lírában kereshetnénk analóg jelenségeket. Persze, ez a lírai megszólalás még jobban provokálta a hagyományos ízlést, mint a szimbolizmus. — Varga József ezt a verscsoportot azért nem veszi különösebben figyelembe, mert nem a magyarság-élménykörbe tartozik, — így Ady európai fejlődésbeli helyéről adott képét ezzel ki kell egészíteni. Végezetül, igazán csak futólag, hadd utalok a könyvecskének még egy erényére: a számos finom, miniatűr műelemzésre; versek és prózai iratok szépségei tárulnak fel előttünk; a szellemi környezetelenzés apró munkája közben a szerző szívesen pihen meg egy-egy kedves cikk vagy vers esztétikumának égővében, mert hiszen műhelymunkájának célja is az, hogy ebben a költői égőben ott-honossá tegyen bennünket.

Barta János

RENAISSANCE UND HUMANISMUS IN MITTEL- UND OSTEUROPA

Eine Sammlung von Materialien, besorgt von Johannes Irmischer. 1—2. Bd. Berlin, 1962. Akademie-Verlag. 395; 327. (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Schriften der Sektion für Altertumswissenschaft. 32.)

A berlini Német Tudományos Akadémia két kötetben tette közzé annak az 1959-ben tartott wittenbergi nemzetközi konferenciának az anyagát, amely a közép- és kelet-európai reneszánsz és humanizmus problémáit tűzte napirendjére. Az ülészak nemzetközi jellegét a kelet- és nyugatnémet, valamint a bolgár, jugoszláv, román, csehszlovák, lengyel és magyar résztvevők főleg szempontokban, de néha anyagban is gazdag referátumai fémjelítették.

A kérdés általános problematikájának megvilágítására legtöbbször az antikvitás és a humanizmus viszonyának néhány olyan területét vetették tüzetesebb vizsgálat alá, mint pl. az ókori természettudomány, valamint a római jog humanista recepciója. (Gerhard Harig, Heinz Herz). A kutatások korszerű elvi és módszertani kérdéseivel két előadás foglalkozott. Az előbbi a marxista Antonio Gramsci nézeteinek fényében tette bírálat tárgyává a polgári reneszánsz-kutatás reprezentánsának, Jacob Burckhardtnek munkásságát (Margarete Steinhoff), míg a másik a

klasszika-filológiának az újlatin és újjörög (helyesebben a középlatin és középgörög) irodalmakhoz fűződő kapcsolatairól szövegező (Alois Gerlo).

Az anyag a továbbiakban munkabeszámolókat tartalmaz Nyugat-Európa és Németország, továbbá Dél- és Kelet-Európa országai reneszánsz műveltségének újabb megoldott, ill. továbbra is megoldatlanul maradt problémáiról. A nyugati humanizmus tárgyköréből viszonylag kevés volt az általánosabb érdekű előadás. Legtöbbjük művelődéstörténetileg fontos intézmény múltjának — önmagában véve érdekes — felderítetlen vagy kellően nem tisztázott epizódjára összpontosította figyelmét. Mások egyes humanisták (Georgius Agricola, Heinrich Rantzau stb.) életrajzának pontosabb tételét tűzték célul maguk elé.

Egyetlen kivétel Heinrich Alexander Stoll volt, akinek gondolatébresztő előadása (*Erasmische und reuchlinische griechisch?*) az erasmusi és a reuchlinista görögség különbségeivel foglalkozott. A dolgozat szűkre sza-

bott terjedelme ellenére is meggyőzővé tudta tenni azt a felfogást, hogy az etacizmus, ill. az itacizmus kérdésében Erasmus és Reuchlin nézetei között korántsem olyan mély a szakadék, mint azt a szakirodalom hatása alatt hinnénk. Stoll dolgozata egy sokat — és nem ok nélkül — vitatott probléma mértéktartó nyugvópontra hozását van hivatva elősegíteni. Reméljük, hogy kutatásainak eredményeit gazdagabban dokumentálva és részletesebb kidolgozásban is közzéteszi majd, s ez esetben közvetve hozzájárul a magyar irodalom Jagelló-kori reuchlinista görög nyelv-szemléletének igazabb megértéséhez.

A Dél- és Kelet-Európával foglalkozó beszámolókból a szintézisekben és részletkérdésekben egyaránt tanulságos román és jugoszláv referátumok mellett az orosz és a bolgár reneszánsz-kutatások gyors fellendülése, sokoldalúsága és eredményessége valósággal beszédközlő. (Alexander K. Burmov: *Renaissance-Elemente im mittelalterlichen Bulgarien*. — Konrad Onasch: *Theophanes der Grieche. Ein Mahler der Frührenaissance in Russland*. — Fairy von Lilienfeld: *Vorboten und Träger des Humanismus* im Russland Ivans III. stb.)

Külön kötetet töltöttek meg a három legérdekeltőbb fél, Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország humanizmus-kutatóinak átfogó igényteliséggel készült vagy — nemzetközi perspektívába állított — részletkérdéseket boncoló előadásai. A csehszlovák irodalom belüli megfigyelésekben gazdag elemző tanulmányok foglalkoztak a latin nyelvű humanizmus szlovákiai (Peter Ratkoš) és csehországi Josef Hrabák: *Die Bedeutung des lateinischen Humanismus für die tschechische Literatur und seine Beziehung zur tschechischen Wirklichkeit*) hatásával, s e nagy kérdéscsoportoktól függetlenül önálló feldolgozásokban került néhány olyan probléma újszerű megvilágításba, mint Komenský viszonya a cseh nemzeti humanizmushoz (Antonín Skarka), a humanista jogtudomány fejlődése (Jiří Kloub) vagy IV. Károly építkezései a prágai várban (Antonín Salac).

Ezek közül főleg Peter Ratkoš dolgozata (*Die Problematik des Humanismus und der Renaissance in der Slowakei*) érintett sok magyar vonatkozást, ennek azonban nemcsak irodalmi, hanem részben történeti és földrajzi magyarázata is van, hiszen többek között Kassát, Lőcsét, Eperjest, Bábfát, Nagyszombatot és Pozsonyt jelölte meg jelentősebb humanista centrumokként, ezek lakosága pedig a reneszánszt megelőzően a középkortól fogva szlovákokkal és cipszerekkel vegyes magyar volt.

A lengyel humanizmusról (1460—1620) Kazimierz Kumaniecki előadása adott igényes, de szükségképpen vázlatos áttekintést (*Die lateinische Dichtung in Polen in der Zeit der*

Renaissance). Értékelésének szempontjait a korabeli eleven magyar—lengyel kapcsolatok emelik előttünk különösen érdekessé. A referátum nemcsak a minket irodalomtörténetileg közelről érdeklő időszakban rajzolja meg a reneszánsz Lengyelország szellemi arcát, de egész sor olyan humanistát méltat, akiknek életművéből vagy jelentős rész kötdik éppen Magyarországhoz (Callimachus, Paulus Crosnensis stb.), vagy nálunk is ismertek és kedveltek voltak (Kochanowski stb.).

Nagy figyelmet szenteltek a lengyel előadók Erasmus lengyelországi hatásának felmérésére is. Tehát ismét egy témával több a minket érdeklők közül, hiszen erasmistáink legnagyobbikának, Sylvester Jánosnak intenzív krakkói kapcsolatai közzismertek.

A magyarországi reneszánsz-kutatás jelenlegi helyzete nyolc előadásban tükröződött a wittenbergi konferencián. Tematikailag képviselve volt benne az elvi alapvetésen kívül a XV—XVIII. század néhány jellegzetes etapja, képviselője, illetve régészeti emléke.

A bevezető, amely Kardos Tibor tollából került ki (*Entwicklungsgang und osteuropäische Merkmale des ungarischen Humanismus*), előbb a magyarországi humanizmus-fogalom értelmezését adja, majd a kialakított koncepció szellemében vázlatos rendszerezését is nyújtja a humanista és humanistának vélt irodalmi alkotásoknak. Kardos felfogása szerint a Mátyás-kori humanizmus szélesebb bázisra épült, mint sokan vallják: a főpapok és főnemeseik szűk réteget alkotó csoportja mellett (Vitéz János, Janus Pannonius, Váradi Péter stb.) jelen volt a feudalista társadalomból kitagadott értelmiségieknek olyan „tömege” is, amelyet megérintett már a modern kultúra. Ezek képviselték volna a népközelbe jutott arisztokráta kultúrát, a „plebejus humanizmust”.

Kardos a világiak és világi papok egységesen humanistának ábrázolt világát is kiszélesítette bizonyos „egyházi humanizmussal”, melyet a devotio modernában jelölt meg. Pedig valójában inkább arról van szó, hogy a középkor végi egyházi reformmozgalmak történetük folyamán e ponton érnek legnagyobb közelségbe a világi humanizmus belső ismérveivel. Arra, hogy a középkori egyház nem humanizálódott, frappáns példa az, hogy végül is a reformációba torkollott fejlődése. Másképp nehéz is lenne megmagyarázni, miért csak a XVI. század közepe tájától kezdtek kölcsönösen átszüremkedni a humanista (világi) és reformációs (magyar nyelvűség) elemek, hogy a század végére belőlük ötvöződve alakuljon ki az anyanyelvű reneszánsz irodalom.

A történetiség sorrendjét követő előadásokat Csapodiné Gárdonyi Klára referátuma nyitja meg (*Bericht über neuere Forschungen auf dem Gebiet der Bibliotheca Corvina*). Ebben

a Korvinával kapcsolatos újabb kutatásokról ad tömör összefoglalást, imponáló anyaggazdagságával egyúttal azt is bizonyítva, hogy Mátyás király egykori könyvtárának hiteles rekonstrukciója a legkevésbé sem kilátástalan vállalkozás, és hogy e téren épp ő maga dolgozik évek óta a legeredményesebben. Gerevich László Pannónia reneszánsz tárgyi emlékeiről (siremlékek stb.) írt az *aquincumi* és budai leletek alapján (*Bemerkungen über die pannonische Renaissance*).

A XVI. századnak a konferencián bemutatott három íróegyenisége közül Balázs János Sylvester János humanista műveltségének lengyel és német eredetre visszavezethető elemeit mutatta be, majd részletesen foglalkozott azzal, hogy jelentkeztek mindezek Sylvester irodalmi munkásságának későbbi szakaszaiban (*Johannes Sylvester und der Humanismus in Mittel- und Osteuropa*).

Újdonságyszámba megy a másik portré, Henrik Becker igen érdekes Balassi-tanulmánya (*Balassas weltweite Verknüpfungen*). Beckerről közismert, hogy nem csupán az ő és középfelnémet, hanem a korabeli világirodalomnak, így a magyarnak is alapos ismerője. Ezért szinte hivatva volt arra, hogy Balassi Bálint hatalmas műveltségének egész területét bejárja és megfigyeléseit rendszerbe állítsa. Becker munkája valóban minden tekintetben megbízható és csak sajnálni lehet, hogy a konferencia témájához igazodva, mellőzte a török költészet hatásának regisztrálását. A lengyel és horvát anyag is megérdemelte volna a figyelmet.

A harmadik írói arcképet Pirnát Antal mutatta be azóta megjelent könyvének talán legérdekesebb fejezete alapján. Sommer János antitrinitárius humanista kolozsvári működését választotta témául, olyan életrajzi periódust, amelyről a nemzetközi szakirodalom szinte semmit nem tudott. Pirnát munkájának értékét az általa felfedezett újabb dokumentumok is nagyban növelték.

Klaniczay Tibor tanulmánya (*Probleme der ungarischen Spätrenaissance*) a XVI—

XVII. század fordulójának problematikájával foglalkozik. Elsőként veti fel marxista módon az igényt a reneszánsz és a barokk közti átmenetnek stíluskorszak szempontjából való precíz meghatározására. Klaniczay a kérdés megoldásában nem terminológiai feladatot lát, következésképp döntését attól teszi függővé, hogy az adott korszak irodalmi áramlatainak elemzése mit sugall. Ezért széles körű világirodalmi összefüggések tanulságai-ból indul ki, majd fokozatosan szűkítve vizsgálódásainak körét, lehatol a legapróbb tényekig. Állásfoglalását előadásának címe jelzi.

A későreneszánsz tulajdonképp lezárja azt a területet, amely egy reneszánsz-konferencia illetékességébe tartozik. Berényiné Révész Mária gondosan mérlegelt eredményekre épült referátuma, bár a XVIII. századból vette témáját, annyiban megis ide kapcsolódik, amennyiben az általa későhumanistának nevezett Dugonics András regényei két humanistának is tekinthető forrásra, Barclay és Fénelon műveire vezethetők vissza.

A wittenbergi konferencia egészében véve igen jó szolgálatot tett a reneszánsz- és humanizmus-kutatás nemzetközi ügyének. A Közép- és Kelet-európai reneszánsz összképe e kötetből mindamellett természetesen nem rajzolódhatott ki, hiszen egy nemzetközi konferencián arányosságra csupán a legkritikább esetben lehet törekedni.

Meglepő, hogy a referátumok elég nagy százaléka kevés figyelemre méltatta a kortársi irodalom hatását, kissé mintha elszigetelten tárgyalták volna az előadók témáikat. Külföldi írókra és művekre szinte törvénytörően csak a források feltárásakor történt nyomatékossabb utalás.

A magyar reneszánsz-kutatásokról szóló színvonalas beszámoló e hibától általában mentesek voltak, és bizonyára hasznosan hozzájárultak az összehasonlító kutatások európai méretű, marxista szellemű kibontakoztatásához.

V. Kovács Sándor

*

Dömötör Tekla: Az újkori színjátszás kialakulása Kelet-Európában. Bp. 1963. Színházstudományi Intézet — Országos Színház-történeti Múzeum. 85f. (Színház-történeti Könyvtár, 13.)

Az utóbbi évtizedben a társadalomtudományok területén egyre határozottabban nyilvánul meg a kutatóknak az a törekvése, hogy irodalmunk, történelmünk fejlődését, a szomszéd népek irodalma, történelme által nyújtott tanulságok figyelembevételével rajzolják meg. Ezt bizonyítja az MTA Irodalom-történeti Intézete által rendezett nemzetközi

összehasonlító irodalomtörténeti konferencia és a közelmúltban megjelent számos tanulmány.

Történet kísérlet abba az irányba is, hogy a kelet-közép-európai népek irodalmát mint önálló — és bizonyos szempontból kétségtelesen — összefüggő egységet vizsgálják, elemezik. (Sziklay László tanulmányára gondolunk elsősorban.) Az eredmények mellett olyan problémák is jelentkeztek, melyek azt mutatják, még csak a kezdeteknél tartunk.

Dömötör Tekla ebben a kis füzetben arra a

bonyolult feladatra vállalkozott, hogy vázolja az újkori színjátszás kialakulását Kelet-Európában. Műve úttörő kísérlet. Nem tűzhetette ki feladataul a kérdések megoldását, csupán azok jelzését. A további kutató munkás feladata lesz ennek a vázlatnak a hézagait kitölteni.

A bevezetésben kitér a szerző olyan kérdésekre: milyen módszerek alkalmazhatók a közép-európai színház történet kutatásában, milyen értelemben használja ő a Közép-Európa fogalmat stb., majd a közép-európai színjátszás bizánci, népi hagyományokból táplálkozó és a középkori vallásos színjátékból származó előzményeket tárgyalja s áttér tulajdonképpeni témájára. Korszakolása az irodalomtörténetben általánosan használt és elfogadott: reneszánsz és barokk. Behatóan foglalkozik a kelet-európai színházi kultúra osztálybázisának kérdésével és az egyes szerzetesrendek szerepével. Az utolsó fejezet azt mutatja be, hogyan indultak el Kelet-Európa népei a hivatásos színjátszás felé.

Ez a rövid vázlat mindenestre igazolja, hogy a kelet-európai színház történet összehasonlító vizsgálata, ha alapját nem a geográfiai egymásmellettség, hanem azok a párhuzamos jelenségek alkotják, melyek a gazdasági-társadalmi fejlődés hasonlóságában gyökereznek, termékeny és sok tanulsággal szolgálhat egy-egy nép nemzeti sajátosságainak jobb megértéséhez is.

Csak sajnálni tudjuk, hogy a szerző a magyar anyagot csupán példa, illusztráció kedvéért említi, nem tárgyalja a szomszéd népekével való szerves összefüggésében. E szűkmarkúság ellenére mégis tanulságosnak ígérkezik rövidei számbavevni, hogy Dömötör Tekla milyen műveket tart érdemesnek megemlíteni szintéziskísérletében.

A reneszánsz kor tárgyalásában Bornemiza *Életraját* az „antik politikai példázat” eseteként említi, míg a *Balassa-comoediát* a német reformációs dráma típusába sorolja. A kelet-európai barokk színpad c. fejezetben valóban érdeme szerint emeli ki a *Constantinus* és *Victoriát*, kár azonban, hogy itt sem annyira magáról a drámáról, mint inkább keletkezésének történetéről beszél.

Az utolsó fejezet (Útban a hivatásos színjátszás felé) Simai Kristóf *Igazháziját* ismereti szokatlanul nagy terjedelemben. Nem ez ellen a terjedelem ellen van kifogásunk, ha mindjárt megkérdezzük: vajon nem lehetett volna-e korábbi műveknél is hasonlóképp tenni? Ha a lengyel drámák túlzottan aprólékos ismertetésétől néha eltekintett volna (három lap terjedelmű idézet van a 37–40. lapokon!), akkor talán még arra is maradt volna helye, hogy Balassi Bálint *Szép magyar komédiáját* legalább cím szerint idézze.

E feltűnő egyetlenségek mellett nem kisebb baj az sem, hogy a dráma fogalmát abban az indokolatlanul végtelenbe tagított formájában használja, mint Kardos Tibor, és így belefért az *Ómagyar Mária-síratom* is.

Tarnóc Márton

Batsányi János irodalmi munkássága és egykorú képmásai. Összeállította: Tarnay Zsuzsanna és Rózsa György. Veszprém, 1963 Veszprém m. Múzeumi Igazgatóság — Veszprém m. Könyvtár. 20 l. 8 t.

A füzet Batsányi születésének 200. évfordulója alkalmából jelent meg. Rövid életrajz bevezetés mellett egy Batsányi-bibliográfiát és a költő egykorú képmásairól írott tanulmányt tartalmaz. Mind a bibliográfiai összeállítás, mind pedig az ikonográfiai tanulmány hasznos hozzájárulás volt az évforduló kapcsán Batsányi iránt különösen felélenkült érdeklődés kielégítéséhez.

Rózsa György tanulmánya (*Batsányi János egykorú képmásai*) ezen túlmenően tudományos jelentőséggel is bír. (A bibliográfiai összeállítás következtetlenségei és hiányosságai miatt sajnos még az általános tájékoztatást sem tudja hiánytalanul ellátni, már csak azért sem, mert pl. az újabb Batsányi-irodalom nagyon gyéren van képviselve benne.) A tanulmány a Batsányi-ikonográfia eddigi eredményeiről tájékoztat, közli a költő rákmaradt arcképeinek másolatát, köztük a szerző által újabban felfedezett, legrégibb Batsányi-arcképet, amelyet 1799-ben W. G. Küniger kompozíciója alapján K. H. Pfeiffer metszett rézbe. Ezen kívül még két képmást ismerünk a költőről: Johann Niedermann 1802-ből származó olajfestményét és Friedrich Heinrich Fügenernek, a bécsi klasszicismus kimagasló alakjának 1806-ban festett képét. Fügenernek, aki arcképeinek többi alkotójához hasonlóan a költő bécsi társaságához tartozott, e műve nemcsak a Batsányi arcképek között a legmagasabb művészi színvonalat képviselő alkotása, hanem talán az egyik legszebb magyar íróarckép is. A Batsányi halála után keletkezett képmások mind e kompozícióra vezethetők vissza. A tanulmány foglalkozik Niedermannnak és Fügenernek a költő hitveséről, Baumberg Gabrielláról készített arcképeivel is, és közli másolatukat. A szerzővel együtt mi is reméljük: hogy irodalomtörténetírásunk egyre inkább megközelíti a valódi Batsányi-képet, úgy művészetünk is mai eszközeivel és a rendelkezésre álló dokumentumok alapján meg fogja alkotni a reprezentatív Batsányi-arcképet.

Kókay György

Molnár Ákos: Jóslat. Válogatta és az előszót írta: Komlós Aladár. Bp. 1963. Magvető K. 263 l.

Molnár Ákos három novelláskönyvéből és a különböző lapokban szétszórtnak maradt elbeszélésekből állította össze ezt a kötetet Komlós Aladár. Az író életében megjelent kötetek anyagát alaposan megrostálta és biztos érzékkel kiválasztotta a legmaradandóbb írásokat. Talán szigorúbb is volt a keze alatt. Felvehette volna még Molnár Ákos két érdekes elbeszélését: egy hiteles háborús élmény-novellát (*Egy ember megsebesül*) és az *Emmi* című írást, amely (némileg a kor divatos témáit követve) egy család látszólag békés hétköznapijában a válság jeleit is érzékelteti.

De ennél a hiányérzetnél, amely mint szubjektív érzés vitatható is egyben, sokkal döntőbb az a tény, hogy Komlós válogatása az elfeledett írások felvételével gazdagabb színekben mutatja be a novellaíró Molnár Ákos művészetét, mint a korábbi kötetek. A tíz újra felfedezett novella alapján a társadalmi problémák iránt fogékonyabb és szigorúbb ítélő irónak ismerjük meg Molnár Ákost. Néhány igazán kitűnő novellája most jelenik meg először kötetben (*Tiszta haszon, Kislányok, Tíz pengő, Új albérlő, Kibékülés*).

Amikor első novelláskötete *Gyerekek lenni* címen megjelent 1926-ban, a kritika az elmélyült lélektani ábrázolást dicsérte könyvében, a legmodernebb pszichológiai eredmények termékeny hatását felhasználását. A pszichoanalitikus irány egyik tehetséges irodalmi kamatoztatóját látták benne. Azt várták tőle, hogy a gyermekkori témák egyik újabb felfedezője lesz, hogy ő is behatol arra a területre, amely ekkor még mindig az újdonság ígézetével hatott a lélektantól inspirált szépirodalomra. A mai olvasó számára azonban novellái *ilyen vonatkozásban* nem jelennek nagyobb meglepetéseket. Éppen lélektani ábrázolómódszerét érezzük ma már leginkább túlhaladottnak, különösen azokban az írásaiban, amelyek elsődleges célja valamely lelki folyamat megelevenítése lett volna. Thurzó Gábor találóan írta Molnár első kötete kapcsán, hogy az önfeledt, mélységekből kiszakadt intuíciót hiába keressük nála. Hozzátehetjük ehhez, hogy a korábbi generációhoz tartozó Kosztolányi elbeszéléseit ma is frissebbnek érezzük, mint Molnár Ákos lélekdukálása is természetesebb, dinamikusabb, hitelesebb és tökéletesebb Molnár Ákos novelláiban. Ez is magyarázza, hogy írásaiban az egykori lélektani újdonságoknál sokkal frissebbnek érezzük ma már a társadalmi környezetek hiteles rajzát és nem csak a miliőt, de az emberi sorsok mély átélését is. Kitűnő előzmények után is új színeket tudott hozni a kispolgári életformák ábrázolásába. Művészi erővel ragadja meg a szűkre szabott, lefoj-

tott emberi életek örök haldoklását, vigasztalan szűrkességét. A szürke színek kitűnő mestere, akár csak Nagy Lajos, de nem epigonja senkinek. Szemléletére jellemző, hogy bár ő is minden illúzió nélkül nézi a kispolgárok életformáját, de több megértéssel és mélyebb átéléssel rajzolja e réteg sorsát, mint azok az írók, akik számára a kispolgári világ elsősorban csábító alkalmat jelent a szatírára, a fölünyes gúnyolódásra.

Komlós Aladár rövid előszava eleven portrét ad Molnár Ákosról, tragédiába torokló, megdöbbentő életútjáról, és rövid, vázlatos értékelést is kapunk a kitűnő novellista művészetéről.

Vargha Kálmán

Gyetvai János: Két világ között. Bp. 1963. Szépirodalmi K. 223 l.

Gyetvai János annak a nemzedéknek markáns arcú képviselője, melyet legtalálhatóbban az irodalmi pártmunkás címmel illethetnénk. Számára, éppúgy, mint e nemzedék legkiválóbbjai számára, az irodalom a pártmunka elszakíthatatlan része. Ez magyarázza ennek a nemzedéknek sokoldalúságát: nem köti le magát egyetlen műfajnál, ha kell, riportot ír, verset vagy novellát, ha szükséges, s regényt, ha ideje marad rá, miközben lapot szerkeszt, gyűlésekre jár, s a szó valódi értelmében együtt él a munkásokkal.

Legújabb könyvében, amely a *Két világ között* címet viseli, a szerző az emigrációs évek emlékeiből áll ízelítőt. Emlék pedig bőven van: Bécs, Csehszlovákia, Berlin, Párizs az emigráció éveinek kezdeti állomásai, s utána New York, ahol több mint két évtizedig szerkeszti az Amerikába szakadt magyarság harcos lapját, az Új Előret, majd a névváltozás útján azt követő Magyar Jövőt.

De mi vitte a szerzőt az Egyesült Államokba, hová Lékai Jánoson kívül alig jutott el tizenkilences emigráns, mikor hívták, maradhatott volna Berlinben vagy Moszkvában? Válasza egyértelmű: „tömegek közt, anyanyelvünkön hirdetni: lesz még új feltámadás, végleges győzelem a magyar proletároknak.” Erre a célkitűzésre az irodalmi anyagában ma még feldolgozatlan Új Előre a bizonyíték. Nem kis mértékben Gyetvai szerkesztői munkásságához fűződik, hogy a lap szerves egységbe tudta fogni a hazai, az amerikai magyar és az emigráció irodalmát, s tolmácsolta, nem egy esetben elsőnek, a világirodalom legújabb, jelentős alkotásait a magyar olvasó számára.

Az amerikai évek emlékeit ebben a kötetben azonban hiába keressük. (Furcsa módon, éppen az ezekre az évekre utaló írása, *A kitesztottak* a kötet leghalványabb novellája.) Korábban jelent már meg egy kötetre való

gyűjteménye, *Ezt láttam Amerikában* címmel a kivándorolt magyar munkások életét bemutató riportokkal. A mostani novellákká formált visszaemlékezések azt az időszakot ölelik fel, amikor a szerző a hazai bujdosásból Bécsbe menekül, majd onnan a párt megbízásából előbb Kassára, majd Pécsre megy lapot szerkeszteni, s az időben többé-kevésbé összefüggő novellák láncra a rövid berlini tartózkodással, illetve az Amerikába érkezéssel (*Tengeren túlra*) lezárul, s a kötet két utolsó novellája, a már említett *A kítaszítottak* és *Hazafelé* mintegy utószó gyanánt hat.

A kötet nyitó novellája (*A Dunánál*) a Bécsbe való menekülés lélegzetelállító eseményét kerekíti elbeszéléssé, amely a *Fegyverek és emberek*-ben csak néhány mondatos epizódként jelentkezik. A „nyugati paradicsom kapujában” eltöltött hónapok során bemutatja a nemzetközi ellenforradalmi erők szervezkedését és megerősödését, melyet a bécsi szociáldemokrácia hallgatólágosan támogat, az emigránsok nehéz életkörülményeit, melyet a nyomorból fakadó kesernyős humor tesz ízezsébbé. A bécsi hónapokat két közjáték szakítja meg, a kassai és pécsi lapszerkesztések színes, fordulatos leírása. Berlinben felfigyel a barnainges fasizmus jelentkezésére, melynek egyszerű, korlátolt, ugyanakkor fanatikus képviselői a Herr Schmidt-féle emberek, s velük szemben „Marx unokáira”, az egyszerű, őszinte szívű német munkásokra. A novellák hatását nemcsak az fokozza, hogy szerzőjük témáját „az emberi haladásért vívott roppant harc” sodrából merítette, ennél talán jelentősebb az a hitelesség, melylyel az eseményeket bemutatja, közvetlen előadásmódja, sajátos, az olvasó érdeklődését felkeltő stílusa.

Gyetvai János gazdag életpasztalata — amelyből a *Két világ között* csak ízelítőt nyújt, a magyar szocialista irdalom történetének kutatóját arra készíti, hogy megkérdezze: megtett-e a fiatalabb nemzedék mindent, hogy a magyar szocialista irodalom nagy nemzedékének, a Tanácsköztársaság íróharcosainak emlékét megőrizze az utókor számára? Nem egy kezdeményezés történt már ezen a téren, de számos megoldandó feladat, tisztázásra váró probléma áll előttünk, míg megszüntethetjük a magyar szo-

cialista irodalom térképén még mindig mutatkozó fehér foltokat.

Kovács József

Kner Imre leveleiből. Kner Imre kiadatlan levelezése alapján összeállította P. Reichel Ágnes. Sajtó alá rendezte Kiss László. Szeged, 1963. Tömörkény István általános gimnázium. 64 l.

A Kner-család két tagja, több mint fél-évszázados munkásságával, beírta nevét a magyar művelődéstörténetbe. Kner Izidor, a múlt század 80-as éveiben alapított gyomai nyomdájával még jobbra kultúralt tulajdonos volt, ellenben fiát és egyben utódját, Kner Imrét már művészi ambíciók fűtötték. Autodidakta módon sokat tanult és olvasott, ízlését, irodalmi műveltségét elmúlt korok nagy alkotásain csiszolta egyre finomabbá. Ilyen irányú érdeklődésének gyümölcseként jöttek létre ismert sorozatai is, Monumenta Literarum és a Kner-klasszikusok. De ezek ellenére nagy volt benne a fogékonyság az élő irodalom iránt is, — és bár tudatosan nem tudta felmérni a kortárs íróbarátok igazi jelentőségét, jó érzékkel ismerte fel a valódi tehetségeket.

Kner Imre levelesládájának most közreadott anyaga a Szabó Lőrinczhez írottakból merít a legtöbbet, ezekből igyekszik a kötet szerkesztője megrajzolni a kor életét s vele együtt Kner egyéniségét. Természetesen többről van itt szó két ember baráti kapcsolatánál. Mindegyik levél irodalom- és művelődéstörténeti adalékokat rejt magában, olyan dokumentumok is együtt, amelyeket nem aknáztak még ki kellően a XX. század kutatói. Móricz Zsigmond, Szabó Dezső, Füst Milán, Balázs Béla, Kosztolányi Dezső, Móra Ferenc, Laczkó Géza és Szabó Lőrinc sora-koznak a levelező-partnerek listáján. Radnóti Miklóssal meg éppen közösen szerkesztett, fél évenként megjelenő kiadványról álmodoztak *Könyv a költészet szolgálatában* címmel.

P. Reichel Ágnes sikeres, szép válogatással járult hozzá ahhoz, hogy e fontos forrás-anyagra felhívja a figyelmet. A könyv ízléses kiviteléért pedig a kézszerző-nyomdász tagozat növendékeit és tanárait illeti dicséret.

Heverde László

Magyar irodalomkutatás a Varsói Egyetem Magyar Filológiai Tanszékén

Az irodalmunk története iránti tudományos érdeklődésnek egy évszázadra visszamenő hagyományai vannak Lengyelországban. *Fryderyk Lewestham*, a varsói Szkoła Główna egyetemes irodalomtörténeti professzora már 1866. november 18-án nyilvános előadást tart a magyar irodalom történetéről. A lengyel fordítók közül nem egy, így pl. *Bolesława Jaroszevska* (1865—1920), *Antoni Lange* (1861—1929) tanulmányokat és cikkeket közölnek irodalmunkról, sőt van olyan kísérlet is, mint *Czesław Łukasziewicz* éveken át Budapesten tartózkodó lengyel újságíróé, aki költészetünkéről a század elején éppen a lengyel tárgyú művek alapján készít beszámolót. A két világháború közötti időben a kulturális együttműködésből csak magyar lektorátusokra futja. Látszólag az irodalmunk iránti érdeklődés fokozódik, egyelőre azonban csak alkalmi előadásokról, illetve áttekintő jellegű cikkekről van szó. Petőfi születésének százéves évfordulója alkalmából *Marian Zdziechowski*, a wilnói egyetem tanára tart róla előadást az egyetem aulájában. A magyar nép másik nagy lengyel barátja, *Jan Dąbrowski* krakkói egyetemi tanár Magyarországról szóló könyvében a magyar irodalomról önálló fejezetben emlékezik meg. („Węgry.” Kraków 1924. 117—133.) Ezekben az években az egykorú magyar irodalomról a legtöbb cikket *Stanisław Pazurkiewicz* tanár, műfordító írja, akinek egyik nagyobb áttekintése önállóan is megjelent: „Wapółczesna literatura węgierska.” Warszawa é. n. Felvetődik már a magyar irodalom nagyjai lengyelországi recepciójának kérdése is. *Jerzy Pogonowski*, bölcész és jogi doktor, Petőfi és Jókai lengyelországi népszerűségét méri fel: „S. Petőfi w Polsce.” Wwa 1933, és „M. Jókai w Polsce”, Wwa 1935. Számos apróbb cikkben népszerűsíti a magyar költőket az 1963-ban elhunyt *Adam Kozłowski* tanár. Valamennyiüknek segítségére van huszonkét éves varsói tartózkodása folyamán *Divéky Adorján*, a varsói egyetem magyar történésze, akinek Bem és Petőfi kapcsolatáról szóló („Bem a Petőfi.” Tarnów 1927.) tanulmánya figyelemre méltó írás. Érdekes jelenség, hogy magyar irodalomtörténészek (Császár, Pintér, Brisits) lengyelül megjelent cikkei nyomán a bécsi *Otto Forst de Battaglia* megkísérel párhuzamot vonni a magyar és a lengyel irodalom fejlődése között („Literatura węgierska i literatura polska. Paralela.” Ruch Literacki. 1937. 6.) Az 1930-as évek végén már egy szerény évnegyedes lengyel—magyar szemle is megjelenik Varsóban, a *Przegląd Polsko-Węgierski*, amely kisebb műfordításokat, cikkeket, recenziókat közöl. A második világháború kitörése több fiatal lengyel író és kutatót vet Magyarországra (*Kazimiera Ilakowiczówna*, *Leon Kaltenbergh*, *Tadeusz Fangrat*, *Jan Reychman*), akik nemcsak fordítanak magyarból, de irodalmunkat cikkeikkel is népszerűsítik. A felszabadulás után visszatérve hazájukba, a magyar irodalom ismertetése az első években főként rájuk hárul. Hozzájuk csatlakozik hamarosan *Csorba Tibor* festőművész, aki a krakkói egyetemen előadásokat tart a magyar irodalomtörténet tárgyköréből.

Új állomást jelent az irodalomkutatás történetében az 1952-ben létrehozott, s Lengyelország területén maig egyetlen magyar tanszék. Fő feladata természetesen az oktató munka, a magyar szakos szakemberek képzése. A tanszék eddig két évfolyamot nevelt fel, melynek hallgatói 1957-ben és 1958-ban végeztek. 1962-ben megindult az új első évfolyam, 1963-ban a következő. Az ötvenes, egytárgyas főszaknak eddig 16 abszolvense és jelenleg 27 hallgatója van. Érthető, hogy a tanszék erőit, fejlődésének első stádiumában (kb. 1958-ig) lekötötték a szervezési és didaktikai feladatok, a jegyzetek megírása, könyvtár s technikai felszerelés beszerzése stb. Amikor azonban az első évfolyamok elhagyták a tanszéket, s már megfelelő könyvtár is rendelkezésre állott, amint együttműködés jött létre a tanszéken kívüli magyar irodalomtörténészekkel s fordítókkal, és amikor a magyarországi tanulmányutak rendszeresebbé s a magyar intézményekkel kialakított kapcsolatok intenzívebbé váltak, a munkatársak megkezdhatték önálló magyar irodalomtörténeti s kapcsolattörténeti kutatásaikat, amelyek már e néhány év alatt is hoztak figyelemre méltó eredményeket.

Az egyes munkatársak magyar irodalmi vonatkozású munkássága az alábbiakban összegezhető. A tanszék vezetője *Jan Reychman* egy. rk. tanár, turkológus s történész. Fő hungarisztikai tárgyú munkája a felvilágosodás korabeli magyar—lengyel kulturális kapcsolatokról, *Adam Jerzy Czartoryski* hercegnek a magyar nyelv iránti érdeklődéséről, a 18. és 19. század fordulóján lezajlott bártfai lengyel—magyar találkozókra szól („Ze stosunków kulturalnych polsko—węgierskich w epoce Oświecenia.” Wwa 1960.) Ismertette *Kozoca Sándor* „Mickiewicz Magyarországon”, *Balázs János* „Sylvester János és kora” c. könyveit a *Pamiętnik Literacki* (PL) hasábjain, valamint hazai és lengyelországi kapcsolattörténetek legújabb munkáit, 1. *Przegląd Humanistyczny* (PH) 1962. 2. Ezenkívül évenkénti szemlét ír a lengyelül megjelent magyar szépirodalomról a *Rocznik Literacki*-be; a készülő akadémiai magyar—lengyel nagyszótár főszerkesztője; számos évforduló alkalmából előadást tartott a Magyar Intézetben; *Illyés Gyula* „Puszták népe” és a „Két férfi” c. könyvei lengyel kiadása elé előszót írt. A jövőben magyar—lengyel kulturális és folklór kapcsolatokkal kíván foglalkozni.

E sorok írója a tanszék docense: érdeklődésének előterében kapcsolattörténeti kutatások állnak. Néhány régebbi munkáját az ItK is ismertette. Azóta megjelent tanulmányaiban összegezte J. I. Kraszewski lengyel regényírónak véleményeit a magyar politikai életéről az 1861—1872 közötti években („Magyarország Kraszewski publicisztikai munkásságában.” *Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie*. IV. évf. 1958.), feldolgozta a magyar irodalom első jelentős lengyel fordítójának és népszerűsítőjének munkásságát („B. J. jako popularyzator literatury węgierskiej w Polsce.” PH. 1961. 5.), rámutatott a chopini mazurkák hatására a novemberi felkelést követő lengyelbarát magyar irodalomban („Mazurki Chopina — opowiadanie Adolfa Frankenburga.” *Slavica*. 1961.) Sárosy Gyula halála századik évfordulója alkalmából kimutatta, hogy Sárosy eredetiből fordított lengyel irodalmat (pl. Mickiewiczet) és hogy munkásságában számos lengyel vonatkozás van. („Gy. S., poeta węgierski doby Romantyzmu — miłośnik literatury i narodu polskiego.” *Slavica*. 1962.), „Kraszewski és Magyarország” c. (ItFüz 1963. 39.) munkájában bemutatta a nagy lengyel író érdeklődését a magyar politika, kultúra, irodalom iránt. E könyv lengyel kiadása 1964 második negyedében, erősen lerövidített német nyelvű változata „J. I. Kraszewski und seine Beziehungen zu Ungarn” címmel a *Studia Slavica* 1963. évfolyamában jelent meg. Számos népszerűsítő előadást is tartott, illetve ilyen cikkeket is közölt. Ismertetést főként olyan művekről írt, amelyeket a lengyel irodalomtudomány számára hasznos tapasztalatádatásnak tartott, vagy amelyek a lengyel—magyar kapcsolatokról szólnak: „Irodalmi Figyelő” (PH 1959. 1.), „A magyar irodalom története 1849-ig” (PH 1959. 4.), „Kis magyar irodalomtörténet” (PH 1962. 6.), a magyar irodalomtanítás reformjáról szóló vita (Kultura i Społeczenstwo. 1961. 4.), Kovács Endre „A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon” (Wojskowy Przegląd Historyczny. 1960. 3.) és a lengyel irodalom történetéről (PL 1962. 4.). Az elmúlt évben Az ember tragédiájának lengyelországi fogadtatásáról írt tanulmányt, jelenleg egy lengyel Zrinyi-regény történetét dolgozza fel. Legközelebbi nagyobb munkaterv „A lengyel nemzeti felszabadító harcok visszhangja a magyar irodalomban a felvilágosodás és a romantika korában” c. monográfia, távolabbi célja: irodalmunk lengyelországi fogadtatásának megírása.

Jan Sobolewski, a tanszék adjunktusa az elmúlt évek folyamán József Attilával foglalkozott. Szegedi doktori értekezésének („József Attila útja a kommunista költészetig”) néhány részlete megjelent a szegedi egyetem irodalomtörténeti actáinak mellékletében. A varsói Magyar Intézetben Jókairól és József Attiláról tartott előadást. A jövőben Juhász Gyulával szándékozik foglalkozni.

Sokoldalú, ígéretes tevékenységet fejt ki a tanszék saját nevelésű tanársegéde, *Andrzej Sieroszewski*. Irodalomtörténeti érdeklődése kezdetben *Slowacki* alkotásainak magyarországi visszhangjaira korlátozódott: „*Slowacki na Węgrzech*.” PH 1959. 5. és FK 1960. 2. Különösen jelentős *Slowacki* művének magyarországi ősbemutatójáról szóló dolgozata: „*Mazepa na scenach węgierskich*.” *Pamiętnik Teatralny*. 1959. 1—3. Magiszteri munkájának eredményeit értékesítette „*Mikszáth munkásságának ismerete Lengyelországban*” c. cikkében (ItK 1961. 1.) A készülő lengyel nagy lexikon számára irodalomtörténeti címszavakat írt, ismertette J. Reychman már említett (PH 1961. 4.), a Dobossy László szerkesztette „A szomszéd népek irodalma” c. kiadványt. (PH. 1963. 4.) Jelentősek szépirodalmi fordításai, pl. Gárdonyi „A láthatatlan ember” („*Byłem niewolnikiem Hunów*” Wwa 1962.), *Kaffka* Margit „*Szinek és évek*” („*Barwy i lata*.” Wwa 1960.), *Kosztolányi* „*Pacsirta*” („*Ptaszyna*.” Wwa 1962.) Következő irodalomtörténeti témája: lengyel drámák bemutatói magyar színpadokon.

A tanszék hungarisztikai mérlegét felállítva szólnunk kell végzettjeink idevágó munkásságáról is. Közülük különösen sokat ígér *Jan Ślaskin*ak, a budapesti egyetem volt lengyel lektorának, jelenleg a varsói egyetem *Studium Kultury i Języka Polskiego* nevű intézete munkatársának tevékenysége. Ő írta meg Jókai lengyel fordításainak és hatásainak történetét „*Jókai lengyelül*” c. cikkében (VF 1958. 1.) és „*Jókai lengyelországi történetéből*” címmel („*Z dziejów Jókai w Polsce*.” PH 1959. 1.) Ismertette *Balázs János* említett könyvét (PH

1960. 3.), Kovács Endre lengyel irodalomtörténetét (PH 1961. 6.). Beszámolt a magyar irodalomtörténészek barokk és összehasonlító irodalomtörténeti vitájáról. („Dyskusja wśródz węgierskich historyków literatury.” PH. 1961. 2.) Értékes összefoglalásokat írt a magyar irodalom felszabadulás utáni lengyel fordításairól, valamint a lengyel irodalom magyarországi fogadtatásáról ugyanezekben az években (Twórczość. 1962. 9.) Ślaski műfordító is: ő tolmácsolta Csombor Europica Varietasának lengyel vonatkozású részleteit („Martona Csombora Podróż po Polsce.” Wwa 1961.), valamint Szabó Magda „Freskó”-ját („Fresk.” Wwa 1960.). A következő években a 16. századi magyar—lengyel irodalmi s művelődési kapcsolatokat fogja tanulmányozni.

Több abszolvensünk szakdolgozatának eredményeit közzétették rövidítve a szakfolyóiratok, pl.: Alicja Mazurkiewicz „Lengyelország és a lengyelek Jókai műveiben” („Polska i Polacy w utworach M. Jókai.” PH. 1960. 6.), Hanna Linsenman-Kwaśniewska „Lengyelek a magyar népköltészetben” („Polacy w węgierskiej literaturze ludowej”. Literatura Ludowa. 1961. 3.), Lucyna Bogusławska „Petőfi Lengyelországban” c. dolgozatát is ki szándékozzuk adni. A tanszék végzősei közé tartozik Eugeniusz Mroczo, a varsói Magyar Intézet nyelvtanára, aki Illés Béla „Ég a Tisza” („Cisa plonie”. Wwa 1960.), és Szántó György „Stradivarius” c. művét (Wwa 1961.) fordította lengyelre.

A tanszéken kívül áll, de vele együttműködik a régebbi fordítók csoportja: Lew Kaltenbergh, Tadeusz Fangrat, Camilla Mondral, E. M. Szerpling, M. Jachimowicz. Közülük Kaltenbergh irodalomtörténész is: érdekes cikket közölt „Magyarország és a magyarok a lengyel népi irodalomban” címmel („Węry Węrzy w polskiej literaturze ludowej.” LL. 1961. 4—6.) Előadást tartott Aranyról, Adyról a Magyar Intézetben. Petőfi, Ady, József Attila költészetének népszerűsítése terén fordítások, de előadások révén is igen sokat tett Tadeusz Fangrat. Számos magyar irodalompolitikai cikket, vitaanyagot fordított, illetve ismertetett a Zeszyty Teoretyczno-Polityczne hasábjain Zofia Rzeplińska, a PAP távirati iroda volt budapesti munkatársa. Újabb Jerzy Nowak, fiatal történész, lektorátusunk neveltje ismertet fontosabb műveket, vitákat főként a Polityka c. hetilap hasábjain. Alkalmi cikkeket ír évfordulók alkalmából Csorba Tibor Varsóban letelepedett festőművész. Különálló egyéniség Juliusz Wiktor Gomulicki író, aki Petőfi lengyelországi fogadtatásának első korszakáról készít már régebben nagyobb tanulmányt.

A tanszék munkatársai igyekeznek bekapcsolódni az otthoni magyar irodalomkutatás áramába. Nemcsak úgy, hogy magyarországi szakfolyóiratokban közölnek cikkeket, illetve elősegítik hazai szakemberek cikkeinek itteni elhelyezését, hanem oly formában is, hogy részt vesznek az MTA Irodalomtörténeti Intézete által tervezett magyar—lengyel irodalmi kapcsolatokról szóló kötet lengyelországi munkálataiban, anyagot gyűjtenek a készülő magyar irodalomtörténeti bibliográfia számára, segítik a Lengyelországban tanulmányúton levő hazai irodalomtörténészek munkáját. Irodalmi téren pedig a tanszék dolgozói és neveltjei nemcsak fordítanak, de bírálatok és ismertetések közlésével népszerűsítik is a lengyelül megjelenő magyar szépirodalmat, s kritikáikkal együtt hozzájárulnak a műfordítók fejlődéséhez

Csapláros István
(Varsó)

A Jókai kritikai kiadás készülő köteteiről

A regények sorozata mellett a szerkesztő bizottság megindítja a „Följegyzések” (note szek) és a publicisztikai írások kötetének kiadását is. E kötetek közül a közeli jövőben 6 jelenik meg, ezeknek szerkesztési problémáiról szólunk az alábbiakban.

A „Följegyzések” három kötete előreláthatólag 28 Jókai-notesz szövegét és a hozzáfűzött jegyzet-apparátust közli. 26 notesz az OSzK tulajdona (Oct. Hung. 699/1-26), egy a Petőfi Irodalmi Múzeum birtokában van (P. M. 62.1249) s egy magántulajdonban. Minthogy még mindig lappanganak noteszek, az a reményünk, hogy a szerkesztés folyamán újabbak bukkannak fel, s az eredeti számot növelhetjük.

A noteszek jelentőségéről Jókai ezt írja „Negyven év visszhangja” című visszaemlékezésében: „Emlékkönyveimben annyi tárgy van följegyezve, hogy egy másik 40 év sem volna elég azokat mind feldolgozni.” Az író más helyen is felhívja a figyelmet a noteszek jelentőségére, ennek ellenére a tudományos kutatás csak későre veszi figyelembe Jókai feljegyzéseit. Először Hankiss János irányította a figyelmet a noteszekre, s az első olvasatot ennek nyomán Molnár József készítette 1927 és 1932 között. Ennek szövegét nem adták ki, de a most megjelenő kiadásban a szerkesztők értékesítik az eredményeket.

A „Följegyzések” szerkesztői, Péter Zoltán és Péterffi László ugyancsak Hankiss kezdeményezése nyomán fogtak hozzá a munkához. Eredetileg olyan Jókai-lexikon szerkesztésé-

tervezték, amely az író egész életművét szakszerűen feldolgozta volna. Minthogy ilyen kiadvány megjelentetésére nem volt mód, a noteszeket a kritikai kiadás számára rendezték sajtó alá. A „Följegyzések” fő szövege a noteszek betűhív közlése. A rajzok nagy részét nem közölhetik a szerkesztők, de arra törekszenek, hogy a legjellemzőbb és legszebb darabokat mellékletben mégis bemutassák. A Jegyzetek elsősorban a kiadás céljával ismertetik meg az olvasót. A kiadásnak két célja van: a kutatók számára megkönnyítjük a munkát, amikor a nehezen olvasható szöveget közöljük s a legfőbb összefüggésekre felhívjuk a figyelmet; a nagyközönséget tájékoztatjuk Jókai munkamódszeréről, életéről, egész világáról. Jókai 1853 és 1900 között használta a jórészt bőrbe kötött, olykor díszes fémszegéllyel, zárókapocccsal ellátott noteszeket. Az időrendet nem könnyű megállapítani, mert általában az író nem látja el évszámmal az egyes füzeteket. Megnehezíti a munkát Jókai gyakorlata is: egy-egy noteszt félretesz, majd ismét előveszi, tehát más és más időszakból találhatunk benne feljegyzést. Ennek ellenére a szerkesztőknek sikerült a noteszek időrendjét megállapítani. A jegyzetek egyik legérdekesebb szakasza a forrásokra és a források felhasználására vonatkozik. A noteszek Jókai sokoldalú gyűjtőtevékenységéről tanúskodnak. Az író vázat készített, anekdotát, történeteket, szókincset gyűjtött s mindezt a maga számára rögzítette. Egy-egy szó vagy mondattöredék gyakran érdekes novella vagy regényrészlet csírája lehet. Ebben az értelemben a jegyzet-apparátus a gyűjtéstől a feldolgozásig számon tartja az egyes feljegyzéseket. Ez az apparátus nagyon gazdag, de korántsem teljes. Jókai több ízben felhasználja egy-egy feljegyzését, s valamennyi adatnak a felsorolása a kötetek terjedelmét végtelenül megnövelné. De a felsorolt szakaszok is megvilágítják az olvasó előtt Jókai munkamódszerét. A jegyzetek nyomán új kép alakul ki az olvasóban. Megismeri Jókait mint néprajzi gyűjtőt, látja az író anyaggyűjtés közben s nem tekint többé „mesemondó”-nak.

A publicisztikai sorozat első háromkötetes szakasza Jókai 1847 és 1849 között írt közleményeit tartalmazza. Bár a Jókai-publicisztikát általában válogatással közöljük, ennek az időszaknak minden írását kiadjuk, hiszen a kor története és az író fejlődése szempontjából mindez döntő jelentőségű. Ezek az írások több mint száz éven át porosodtak az egykorú napilapok és folyóiratok hasábjain. (Jelenkor, Életképek, Pesti Hírlap, Esti Lapok stb.) A sorozatban több mint 50 ívnyi olyan hírlapi közlemény jelenik meg, amelyet eddig még kötetben nem adtak ki. Másrészt *Szekeres László*, a kötet szerkesztője számos eddig Jókinak tulajdonított cikkről bebizonyítja, hogy nem származhattak az írótól. A kötetek jegyzet-apparátusa nyomán az is kiviláglik, hogy az 1875-ben kiadott Jókai Mór: „Forradalom alatt írt művei” megcsonkított, átszilizált szövegeket tartalmazott. A publicisztikai sorozat első három kötete eredeti szöveggel csaknem teljes egészében közli a mozgalmas napok krónikáját. A közlemények nemcsak Jókai politikai pályafutásának egyik legérdekesebb szakaszára vetnek fényt, hanem tájékoztatnak a szabadságharcot előkészítő év és az 1848/49-es időszak politikai és irodalmi eseményeiről is.

A sorozat további kötetei válogatást fognak tartalmazni. E válogatás fő szempontja: a korra, illetőleg a Jókai pályájára elsősorban jellemző publicisztikai írásokat kívánjuk közölni. A publicisztikai közlemények egész anyagának átvizsgálása lehetővé teszi, hogy a szerkesztők olyan jegyzéket állítsanak össze, amely Jókai valamennyi ilyen természetű művének tudományos ismertetését tartalmazza.

Kulcsár Adorján kiadásra készítette elő Jókai Mór levelezésének első kötetét. A sorozat négy kötetet fog tartalmazni, az elsőben az 1833–1860 között írt leveleket találja az olvasó. Ebből a korszakból több mint 200 levelet sikerült összegyűjteni. Ezeknek mintegy háromnegyed része Jókai-levél, a többi pedig hozzá intézett levél. A levelek egy része családi vonatkozású. A családtagok közül elsősorban az író édesanyja, Károly bátyja, Eszter néne és felesége, Laborfalvi Róza szerepel. Az írók, költők és barátok levelei közül a legérdekesebbek címzettjei és írói: Arany János, Berecz Károly, Egressy Gábor, Pákh Albert és Toldy Ferenc. A levelek egy részének kézírata elveszett s csak a Révai könyvkiadó által Jókai halála után készített gépiratos másolatokból ismeretes. A meglevő kéziratok nagy részét az OSzK, az MTA Könyvtára és a Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi. Néhány levél magánosok birtokában van. A leveleket időrendben és teljesen betűhíven közöljük. A jegyzetekben feltüntetjük a közlés forrását, az eredeti levelek lelőhelyét, a levél keletkezésének körülményeit. A szövegben előforduló idegen nyelvű szöveget lefordítjuk és megmagyarázzuk, rávilágítunk a levélírók célzásainak mélyebb értelmére is. Az idegen nyelven írt leveleket fordításban is közöljük.

A személynevekről a legfontosabb életrajzi adatokat közlő lexikon-szótár és névmutató készül. A fenti sorozatok első kötetei már 1964 és 1965 folyamán megjelennek. Nem sokkal később kerül sor Jókai anekdotáinak két kötetes kiadására, melynek előkészítése ugyancsak érdekes feladatot jelent.

Lengyel Dénes

A Színháztudományi Intézet „Shakespeare Magyarországon” kiállítása

Nem könnyű feladatra vállalkoztak az 1964 áprilisában megnyílt „Shakespeare Magyarországon” kiállítás rendezői, amikor a rendelkezésükre álló egyetlen terem (az Iparművészeti Múzeum előcsarnoka) méreteitől megszabott keretek között kívánták felidézni Shakespeare magyarországi utóéletének fontosabb mozzanatait és eseményeit. A XVIII. század utolsó évtizedétől napjainkig megszakítatlan folyamatosággal ívelő, s egyre jobban kiterjedő hazai Shakespeare-kultusz tudvalevőleg mintegy nemzeti klasszikusunkká honosította a költőt. E csaknem két évszázadot kitevő időszak magyar kultúrájában Shakespeare állandóan „jelen van”; az anyag összeválogatása során tehát bizonyára az „embarras de richesse”, a „bőség zavara” jelentette a legfőbb nehézséget.

A rendezés a hangsúlyt — érthető módon — a színháztörténeti vonatkozásokra helyezte. A legkülönbözőbb jellegű, szerencsés kézzel kiválasztott kiállítási tárgyak (színlapok, rendező- és sűgőpéldányok, makettek, díszlet- és jelmeztervek, eredeti jelmezek, fényképek, legnagyobb színészeinket emlékeztető Shakespeare-szerepeikben ábrázoló festmények stb.) szemléltették azt a hosszú, eredményekben és tanulságokban gazdag utat, amely Kelemen Lászlóék 1794-i Hamlet-előadásától az 1963/64-i évadnak már a költő négyszázadik születési évfordulója jegyében megrendezett bemutatóig vezetett. Meggyőző erejű statisztikai adatok tanúsították a Shakespeare-kultusz 1945 után bekövetkezett — az előadások és a nézők száma tekintetében minden korábbi periódust meghaladó — új nagy fellendüléséről. Viszont a történetiség elvének bizonyos fokú csorbulása mutatkozott meg abban, hogy a bemutatott tárgyak egy részét a rendezők nem látták el évszámmal. Ez főként azért sajnálatos, mert a színháztörténet terén járatanabb nézők csupán ezekből a dátumokból meríthettek útmutatást a különféle — mindig új meg új, elődeiktől eltérő sajátos Shakespeare-értelmezés kialakítására törekvő — stílus-korszakok és irányzatok egymásutánjára, s az abban megnyilvánuló fejlődési tendenciákra nézve.

A magyar irodalom és tudomány Shakespeare-recepcióját érzékeltető könyv- és folyóiratanyag (Shakespeare-fordítások, hazai szerzőktől származó, ill. idegen nyelvekből átültetett monográfus munkák és — részben szaktudományos jellegű, részben esszéisztikus hangvételű — tanulmányok, a Shakespeare magyarországi visszhangjával foglalkozó filológiai kutatás termékei, érdekesebb színházi kritikák stb.) külön tárlókban nyert elhelyezést. A rendezés által elvégzett szükségzerű szelekció általában helyesen emelte ki a valóban lényeges mozzanatokat, egy-két feltűnő hiányosságot azonban mégis szóvá kell tennünk. Jobb lett volna, ha a különböző magyar nyelvű Shakespeare-összes kiadásokat nem szórják szét szeszélyesen az egyes tárlókba, hanem időrendben csoportosítva egy helyen mutatják be. (A legutóbbi, 1961-ben megjelent kiadásról egyébként teljesen megelégedtek.) Az első gyűjteményes magyar Shakespeare-kiadás közreadását mecénásként lehetővé tevő Tomori Anasztáz mindenképpen megérdemelte volna, hogy szerepére — akár arcképének kiállítása révén, akár valamilyen más módon — utalás történjék. Victor Hugo Shakespeare-könyvének magyar fordítása két példányban is látható volt, ezzel szemben hiába kerestünk néhány, Shakespeare magyarországi útjának különösen fontos állomásait jelző szöveget: Vörösmarty szép „Hamlet”-elemzését (ebben szerepel a híressé vált mondas is: „Shakespeare jó fordítása a leggazdagabb literatúrának is felér legalább felével”), Henszlmann Imrénének az 1840-es évek elején Shakespeare-ről írt, szempontokban és gondolatokban gazdag, s többek között Egressy Gábor művészi törekvéseit is befolyásoló cikkeit, valamint Petőfinek a „III. Richárd”-ról szóló, a drámát és Egressy játékát elragadtatott hangon méltató kritikáját. A XX. századi anyagban a Shakespeare-t alkotói eszményképének valló Kosztolányi valamelyik írásának is helyet kellett volna kapnia. Zavaróan hatott, hogy némely — a szöveg közepén felütve kiállított — művek esetében a szerző személye nem volt megállapítható; pedig ezen a szóban forgó nyomtatványok alatt elhelyezett rövid feliratokkal könnyű lett volna segíteni.

A Színháztudományi Intézet kiállítása a kisebb fogyatékok ellenére is méltó módon illeszkedett be a Shakespeare évfordulóval kapcsolatos, a magyar szellemi életnek a költő emléke előtti tiszteltetését kifejezésre juttató rendezvények sorába.

Oltványi Ambrus

Intézeti hírek

(1964. június 1 — július 31.)

Az Országos Széchényi Könyvtár megbízásából *Képes Géza*, Intézetünk munkatársa és *Keresztury Dezső*, az OSzK főosztályvezetője kiállítást rendezett Zircen, a Reguly Antal könyvtár helyiségeiben annak emlékére, hogy Reguly Antal 121 évvel ezelőtt utazott át az Uralon útban az osztjákok és vogulok közé. A kiállítás mind kép-, mind kéziratanyagban sok új, eddig ismeretlen anyagot mutatott be.

*

Sz. D. Lihacsov, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának levelező tagja, a leningrádi egyetem professzora június 8-án érkezett hazánkba egyhetes tanulmányútra. Ittartózkodása idején két előadást tartott Intézetünkben: június 11-én „Stiliztikai szimmetria a régi orosz irodalomban” és június 12-én „Nem-stilizált utánzás a régi orosz irodalomban” címmel. Lihacsov professzor az Országos Széchényi Könyvtárban, budapesti és esztergomi múzeumokban, valamint Győr és Pannonhalma könyvtáraiban tett látogatást.

*

A finnországi Lahtiban június 14 és 22 között rendezett nemzetközi író- és kritikuskonferencián, amelynek tárgya „Az irodalom elkötelezettsége” volt, *Illés László*, Intézetünk munkatársa a Magyar Írószövetség képviselőjeként vett részt és tartott előadást „Írni — állást foglalni?” címmel. A konferencia befejezése után Illés László két hetet töltött Moszkvában, ahol könyvtári és levéltári kutatásokat folytatott a magyar kommunista emigrációnak a német nyelvű sajtóban megjelent irodalmi és publicisztikai munkásságára vonatkozó bibliográfiája kiegészítésére és Barta Sándor hagyatékának feldolgozására.

*

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának vezetősége június 15-én Intézetünkben tartotta kibővített ülését, amelyen megvitatta az 1963. évi munkatervünk teljesítéséről szóló jelentést.

*

Sőtér István igazgató, mint a Magyar Pen Club elnöke, vezette a Magyar Pen Club

küldöttségét a Nemzetközi Pen Oslóban, június 17-től 29-ig tartott kongresszusán.

*

Pirnat Antal, Intézetünk munkatársa, az államközi kulturális egyezmények keretében május 18-tól június 29-ig Olaszországban járt tanulmányúton. Római és firenzei tartózkodása alatt főként könyv- és levéltári kutatásokat folytatott.

*

Hopp Lajos, Intézetünk munkatársa Csehszlovákiában április 7-től június 29-ig tartózkodott tanulmányúton az akadémiák közötti csereegyezmény keretében. Elsősorban Szlovákia városi könyv- és levéltáraiban folytatott a Rákóczi-kor irodalmára vonatkozó kutatásokat.

*

Vajda György Mihály, Intézetünk csoportvezetője a Kulturális Kapcsolatok Intézete küldetésében június 16-tól 30-ig tanulmányúton járt Ausztriában. Útja során előkészítette egy magyar nyelvű modern osztrák prózai antológia anyagát s tájékozódó jellegű megbeszéléseket folytatott a magyar—osztrák irodalomtörténész kapcsolatok fejlesztésének lehetőségeiről.

*

Varga Imre, Intézetünk munkatársa, az akadémiák közötti csereegyezmény keretében, június 4-től július 1-ig Csehszlovákiában tett tanulmányutát. A XVII. századi kézirat és nyomtatott költészet, iskolák, intézmények történetéhez s írók életrajzához gyűjtött adatokat Pozsony, Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse s más városok levél- s könyvtáraiban.

*

Klaniczay Tibor igazgatóhelyettes július 9-én előadást tartott Nyugat-Berlinben „A német és a magyar kultúra kölcsönhatásainak története” címmel az Evangelische Akademie nevű demokratikus értelmiségi szervezet július 7-től 9-ig Magyarország megismertetésére rendezett ülésszakán.

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Коцтур, Г.</i> : О европейском фоне венгерского сентиментализма	417
<i>Мартинко, А.</i> : От крепости «Маджар» до Мадьярвара	425
<i>Мезеи, Й.</i> : Психологизм Гардоньи	449
<i>Силадьи, П.</i> : Трохеическое стихотворение Йозефа Аттилы	457

Краткие совещания

Литературные данные и материалы

<i>Шрам, Ф.</i> : Трое исторических вертепных игр	497
<i>Йозеф, Ф.</i> : Известные письма Мате Залка	520

Обзор

Миклош Сабольчи: Марш молодых (<i>Бокор, Л.</i>)	537
Тибор Кланицай: Ренессанс и барокко (<i>Сигети, Й.</i>)	540
Полные сочинения Калмана Миксата (<i>Пустаи, Дь.</i>)	549
Иштван Рейтё: Тури Золтан (<i>Севереньи Е.</i>)	555
Йозеф Варга: Путь Ади к «Новым стихотворениям» (<i>Барта, И.</i>)	558
Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa (<i>В Ковач, Ш.</i>)	561

Хроника

TABLE DES MATIÈRES

<i>Kocztur, G.</i> : Le fond européen du sentimentalisme hongrois	417
<i>Martinkó, A.</i> : De la forteresse „Magyar” jusqu' à Magyarvár	425
<i>Mezei, J.</i> : Le psychologisme de Gárdonyi	449
<i>Szilágyi, P.</i> : Les poésies trochaïques d'Attila József	457

Notices

Documentation

<i>Schram, F.</i> : Trois pièces historiques de montreurs de crèche	497
<i>József, F.</i> : Lettres inconnues de Máté Zalka	520

Revue

Szabolcsi Miklós: Marche de jeunes vies (<i>Bokor, L.</i>)	537
Klanciczay Tibor: Renaissance et baroque (<i>Szigeti, J.</i>)	540
Oeuvres complètes de Kálmán Mikszáth (<i>Pusztai, Gy.</i>)	549
Rejtő István: Thury Zoltán (<i>Szeverényi E.</i>)	555
Varga József: L'évolution d'Ady vers le recueil „Új Versek” (<i>Barta, J.</i>)	558
Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa (Renaissance et humanisme en Europe Centrale et orientale (<i>V. Kovács, S.</i>))	561

Chronique

Ára: 8,— Ft

Előfizetés egy évre: 42,— Ft

INDEX: 24.401

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete gondozásában
megjelenő

IRODALOM — SZOCIALIZMUS

c. sorozat

(Szerkeszti Kirdály István és Szabolcsi Miklós)

eddig megjelent kötetei:

„MINDENKI UJAKRA KÉSZÜL ...” Az 1918/19-es forradalmak irodalma
(*Szöveggyűjtemény*) I. (1918. november—1919. március 20-ig)
Akadémiai Kiadó, Bp. 1959. 654 l. 120,—Ft

II. A polgári forradalom publicisztikája és irodalmi élete
Akadémiai Kiadó, Bp. 1962. 970 l. 170,—Ft

III. A Tanácsköztársaság szépirodalma
(Szerkesztette és a jegyzeteket írta József Farkas)
Akadémiai Kiadó, Bp. 1960. 741 l. 140,—Ft

TANULMÁNYOK A MAGYAR SZOCIALISTA IRODALOM TÖRTÉNETÉ-
BŐL (Szerkesztette Szabolcsi Miklós és Illés László)
Akadémiai Kiadó, Bp. 1962. 676 l. 120,—Ft

Tamás Aladár: A 100% — A KPM legális folyóirata 1927—1930
Akadémiai Kiadó, Bp. 1964. 519 l. 95,—Ft

Lengyel Béla: SZOVJET IRODALOM MAGYARORSZÁGON 1919—1944
Akadémiai Kiadó, Bp. 1964. 373 l. 75,—Ft

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21.
Telefon: 111—010, MNB egy számlaszám: 46, csekkbefizetési számlaszám: 05.915.111—46
az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—612
a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1.
Telefon: 180—850. Csekk számla: egyéni: 61.257. közületi: 61.066
(Példányonként megvásárolható a posta nagyobb árusítóhelyein is.)